Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

175941

ZBIRKA
DOKAZI

ČRTOMIR ŠINKOVEC

OBLAKI NAD SONČNO DEŽELO

ČRTOMIR ŠINKOVEC

OBLAKI NAD SONČNO DEŽELO

KNJIŽNICA ZA MLADINO

ZAVOD »BOREC« V LJUBLJANI
1963

175941

175941

Narodna in univerzitetna knjižnica - Ljubljana

0 513/1964

09640513

Uvodna beseda

V mladosti, ko je bil moj svet še ozek in mi pogled ni šel dlje kot na Porezen in na Peči onkraj Baške grape, sem slišal imenovati kraje: Trebuša, Utre, Hotenje, Oblakov vrh, Kanomlja, Ogalce, Vojsko ... Od nas so oddaljeni le nekaj ur hoda, a meni so se zdeli

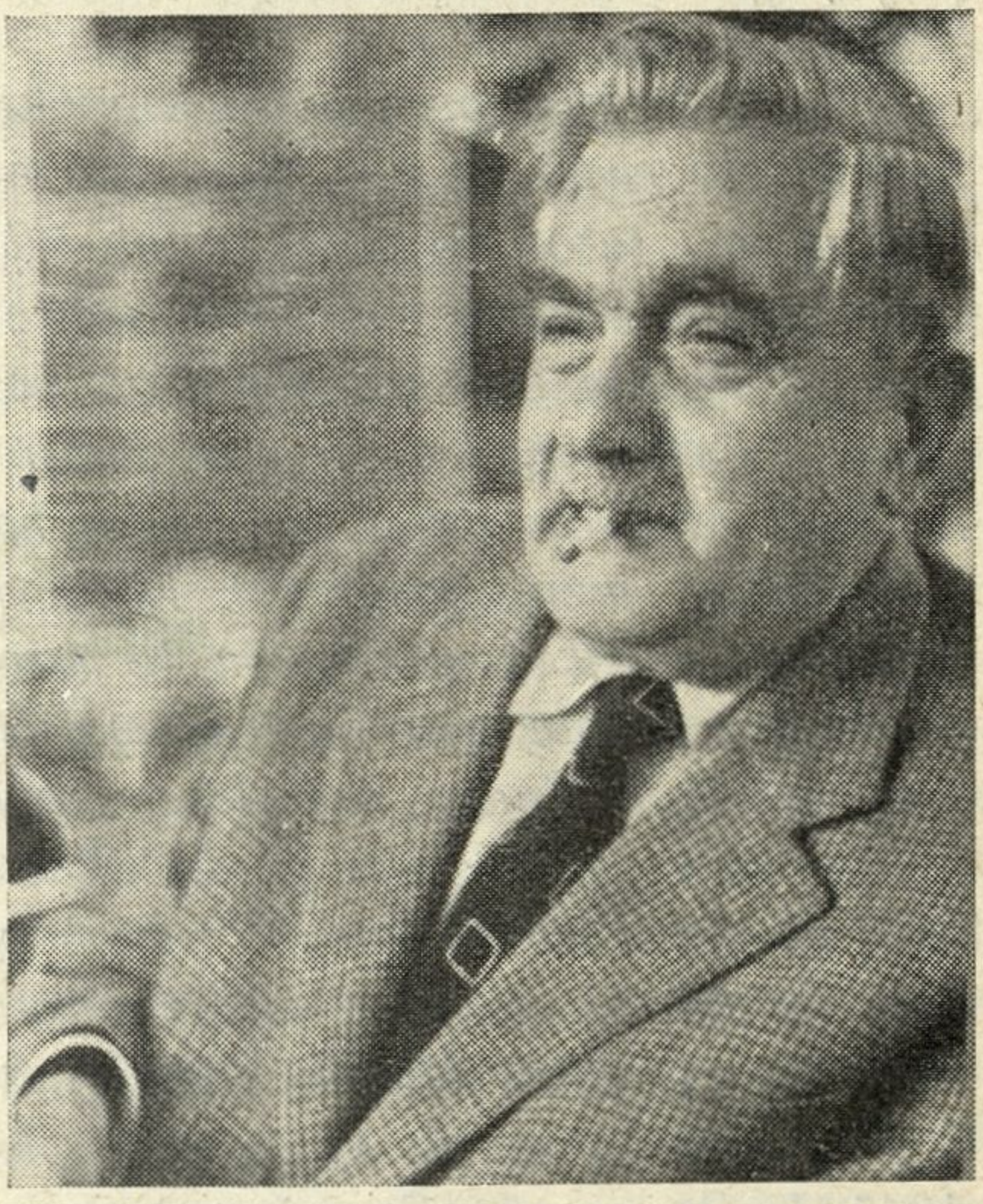

Pisatelj France Bevk je bil vedno zvest primorskemu ljudstvu

nedosegljivi, daleč nekje, v divjih in nedostopnih samotah. Takrat nisem mislil, da jih bom kdaj spoznal do zadnje gubice in mislil nanje s toplimi občutki kot na svoj rodni kraj pod zeleno Kojco.

Začel sem jih doživljati, ko smo se po nemški ofenzivi, v začetku oktobra leta triinštiridesetega,

umikali iz Vipavske doline na Predmejo in Dol pri Otlici in dalje skozi Trnovski gozd. Naša pot je šla skozi Kozje stene, čez Medvedovo brdo in Hudo polje v Mrzlo rupo. Sama nenavadna, skoraj grozotna imena, razen Mrzle rupe brez človeškega bivališča, zgolj visoka drevesa in sive skale. Zmeraj sem rad imel gozd, a tiste dneve in mesece se mi je še posebno priljubil. Še danes me ob pogledu nanj prevzame toplina in čustvo hvaležnosti. Kot tih prijatelj nas je skrival sovražnim očem. Nepozabni so tudi taborni ognji v kritju visokih skal in mogočnih debel. Plahutajoči plameni s kronami isker, ki so mi sušili premočeno obleko, se mi nikoli prej niso zdeli tako svetli in toplo božajoči.

Še mi je živo pred očmi kmečka hiša na Tabrovšču nad Mrzlo rupo, ki nas je za eno noč vzela pod streho. Čez dobro leto, ko sem zopet šel tam mimo, me je pozdravilo le golo, pusto pogorišče v vencu osmojenih dreves. Potem hiša na Vojščici, kamor nas je popeljal tovariš Črtomir. Ta se je s svoje višine razgledovala na Peči onstran moje domačije, na Kojco, Porezen in Blegaš. Prijazni gospodar, ki je pred leti že legel v grob, ni nudil gostoljublja le nam, marveč partizani do konca vojne niso več zapustili njegove strehe. In njegov sosed Žgavc, nekoliko odmaknjen, na grebenu hriba, žilav starec, ki je dočakal svobodo in umrl v šestindevetdesetem letu. V skritem bunkerju njegove hiše je bila tehnika, v kateri smo razmnoževali oglase in brošure. Med obema sosedoma je danes grobišče, kjer počivajo borci, ki so padli hudega dne 1. aprila 1945, ko je sovražnik računal na uničenje IX. korpusa. Spomin na tisti dan me zmeraj vabi na Hudournik, skalnato višino nad Hotenjsko dolino, od koder se nudi čudovit razgled na venec gora, na dolino Idrijce in daleč na Tolminsko. Tam, v neposredni bližini, smo tistega dne s tesnim srcem čakali večera, da smo se v okrilju tême izvili iz obroča.

In zaselek Ogalce med Vojščico in Vojskem, kjer smo v hiši partizanskega prijatelja Petra večkrat našli svoj drugi dom. Ondod je šla samotna pot do kmetije na Humu, na strmem bregu nad Kanomeljsko dolino. Tam smo imeli pod kozolcem bunker, kamor smo se zatekali v sili. Na Humu je bila pozneje javka za partizansko tiskarno »Slovenijo«. To partizansko čudo, ki se mu da primerjati le bolnišnica »Franja«, je tičalo v divji, težko dostopni samoti, skrito očem. Varovala jo je zvestoba domačinov. In Gačnik z žago in mlinom na robu tesne soteske, ki je, divje razčlenjena, mimo skrite partizanske lekarne padala v Trebuško grapo.

Vsi ti kraji so polni toplih spominov. Kadarkoli se vozim po dolini Idrijce in uzrem v daljavi višine Vojskega, se mi božajoče dotaknejo srca. Večkrat smo jih zapustili in iskali zavetja drugod; zdaj na Utrah, ki so bile skrite pogledom iz doline Idrijce in iz Hotenja, a odprte proti Vrhovom nad Čepovanom in proti šentviškogorski planoti, zdaj v Gorenji Trebuši, v Čepovanu ali v Cerkljanski kotlini; v dneh bojev smo se vedno znova vračali v zatišje vojskarskih samot, kjer smo — kakor povsod drugod — našli stare prijatelje, ki so z nami delili streho in skledo. Kadarkoli so nas sovražnikovi izpadi prisilili, da smo menjali sedež pokrajinskih forumov, se nam je zdelo, da smo po velikem ovinku zopet stopili čez prag istega doma, ki smo ga pravkar zapustili. Hiše, velike kot kake graščine, bolj bahate kot bogate, z javorovo mizo v enem in z veliko pečjo v drugem kotu, s svetimi podobami pod nizkim, lesenim stropom in z lončki cvetic na majhnih, zamreženih oknih. Ta vnanja podoba se je le nekoliko spremenila v Čepovanu, na Laznah, na Lokvah, na Dolu in na Otlici, a ljudje so si bili tu in tam enaki po zvestobi in srcu.

Včasih sem se nehote zamislil nad temi samotarji. Prav tisti kraji, ki so nam nudili največ nesebičnega gostoljubja, so bili nekoč jedro tolminskega punta.

Pradedje teh ljudi so, oboroženi s sekirami, kosami in z okovanimi gorjačami, začeli pohod na Gorico. V žilah njihovih pravnukov se je še pretakala stara uporniška kri. Tihi, vase zaprti, brez gostih, visokoletečih besed, na videz skoraj neobčutljivi za udarce, so v ponosnih srcih hranili vsako žalitev, da jo poplačajo, kadar odbije prava ura. Mladi možje in fantje so odšli v partizane, a njihove družine so nam brez strahu odpirale vrata in nas pozdravljale s prijaznim nasmehom. Kadar smo odhajali, so nas s skrbjo spremljale njihove oči. »Zakaj odhajate?« so nas vpraševali. »Tako varne se čutimo, če ste pri nas. Še pridite!« so nas vabili.

In zopet smo prišli. V nekatero hišo ne le drugič, temveč tudi tretjič in četrtič. Tudi mi smo se med njimi čutili najbolj varne. Bolj kot oborožena straža nas je varovala njihova zvestoba.

Ob misli, kako se ti samotarji še sami s težavo preživljajo, nam je bilo težko sesti k njihovi skledi. A bili bi užaljeni, če bi odrekli gostoljubje. Kurirji so nam pripovedovali o stari ženici, ki je imela le tri ovce, a je eno po vsej sili hotela darovati partizanom: »Z ničemer drugim vam ne morem pomagati, vsaj to vzemite, tovariši.« Pozimi in na pomlad leta štiriinštiridesetega, ko je v hribih strašilo črno pomanjkanje, so ženske hodile skozi širni Trnovski gozd na Vipavsko in na Kras po koruzno moko za svoje družine in za — tovariše. Tega ni mogoče pozabiti. Tem manj, ker jim je za gostoljubje vsak dan nevarnost požiga in smrti visela nad glavo.

Kako so mi ti kraji in ljudje prirasli k srcu, sem posebno živo občutil, ko smo za zmeraj odhajali v doline in mesta. Hudo, otožno mi je bilo pri duši, kot da sem pol srca pustil v tistih samotah.

Še vedno mislim na gozdove in skale, ki so me reševale smrti, na grobove borcev, ki so umrli, da lahko živimo. Vsaka grapa. vsaka strmina, vsak samoten vrh, vsaka kozja steza je povezana s kakim

dragim spominom. In vsak obraz, ki smo ga tedaj srečali in prejeli pomoč iz njegove roke. Nismo jih pozabili, ki so ostali v svoji samoti, vsak trenutek nam oživljajo pred očmi podobe zelenih gozdov, samotnih vasi, hiš in obrazov. Posebno obrazov, ki jih ožarja ogenj srca. Hvaležni smo jim za vsak koščck kruha, za vsako iskro ognja, ki nam je ogrela premrle ude, za vsako prijateljsko besedo in prijazen nasmeh. Niso pozabljeni, kot ne bodo nikoli pozabljeni Tolminski puntarji, njihovi pradedje.

FRANCE BEVK

Križišče partizanskih poti

Vsako pomembno dogajanje ima svoje središče in tudi narodnoosvobodilni boj primorskih Slovencev ga je imel. Prav gotovo nismo preozkosrčni, če rečemo, da je bilo to Vojsko s svojo okolico.

Partizanski strateg morda ni kdo ve kaj iskal po specialki. Vsekakor pa je vedel, da se Primorska začenja tam, kjer naše vode ne tečejo več v Črno morje, ampak v Jadran. Če je pogledal še bolj natančno, je videl, da se pokrajina deli nekako v tri enakomerne dele. Na severu ji mejaši Triglav z gornjo Soško dolino, na jugu oblivajo kraško planoto vode Tržaškega zaliva, a sredi tega sveta najdemo kladaste sredogorske gmote: Banjško planoto, Trnovski gozd in Vojsko, ki se pretegne v cerkljanske in idrijske hribe. Pravzaprav je vse to eno območje. Saj je narodnoosvobodilni boj s svojimi strategi tu izbojeval prvo osvobojeno ozemlje na zahodu Slovenije.

Križpotje vseh bližnjih in tudi oddaljenih vezi je šlo čez Vojsko in njegovo valovito planoto, po kateri so raztepene velike hribovske domačije. Zadnje stoletje pa je med nje in samotne grape potisnilo prenekatero kočarijo žebljarjev in gozdnih delavcev.

Tam, kjer so si med ledinami in gozdnimi prelehami verniki pred tremi stoletji zgradili cerkvico, se odpre pogled na vse strani. Skromnemu središču petih ali šestih domačij gospodari koničasta vzpetina Škol. Od tu pa je v lepem vremenu razgled še bogatejši.

Južno obzorje zapira temačna razsežnost Trnovskega gozda. Govci, mu pravijo domačini. Goljaki so se iz masiva najviše povzpeli in zaprli očem paradiž

Vipavske doline. Sonce usiha za robom, ki so ga onkraj Soče napravile gor proti severu: Stara gora pri Čedadu, Matajur in Kanin. Gmote njihovega kamenja se kmalu rokujejo s silaki Triglavskega pogorja in se odtod v drznih črtah zaobrnejo in spuščajo proti Blegošu na vzhodu. Tu se spet odpre svet, da seže oko tja do Karavank in verige njenih vrhov. Na vzhodu se pokrajina pogreza proti Ljubljanski kotlini, kopasti Dolomiti pa zapirajo Idrijo, svetovno znani rudnik živega srebra, v vase zaprto, a zaradi mogočnih gozdov prav nič dolgočasno globačo.

Od tod pa nas popelje tudi najboljša pot po drznih serpentinah v 12 km oddaljeno in 1090 metrov visoko vas Vojsko. Cesta, eden redkih dobrih ostankov italijanske okupacije, se vije med košatimi smrekami, jelkami in bukvami. Bolj visoko gozd izpodriva krpe njivic in košenin. Više ko gremo, tembolj na široko se spuščajo vstran od hiš. Kljub širjenju pa so še vedno skromne zaplate, kjer raste zvečine krompir, morda nekaj zelja in ovsa; poglaviten vir za preživljanje pa sta živinoreja in les.

Vojsko obsega blizu 3600 hektarov, vendar komaj tretjina je obdelane zemlje, v katero so vštete tudi senožeti. Vse drugo so gozdovi in pašniki. Sadje skoraj ne uspeva, a zaradi dolge zime prenese zemlja le jaro setev.

Na dokaj ploskoviti Trohovi ravni, na vrhu pogorja, se pogosto igračkajo mediteranski in alpski zračni tokovi. Zdaj jesensko hladni, pa spet prijetno topli kot v poletnih večerih, kajpak vse nenadoma, kakor da bi se selili iz mrzle veže v ogrevano sobo. Vendar vse to samo tako mimogrede, zakaj samo še kak klanec je potreben in ravan se konča z vasjo Vojsko, središčem partizanske poti.

Vas pravzaprav v pravem pomenu besede Vojsko ni, čeprav šteje 96 hiš in še več gospodarskih poslopij. Le Ogalce, zaselek s sedmimi domovi, bi imel nekaj pravice do tega imena. Hiše so raztresene od Čekov-

nika na vzhodu, čez vso, dve uri hoda dolgo planoto, prav do strmih pobočij, ki se spuščajo proti Gorenji in Dolenji Trebuši na zahodu.

Razen raztresenih kmetij, ki jih je 1943. leta grdo prizadela zadnja vojna, je tudi nekaj zaselkov, kot Rovtarjev vrh, Mrzla rupa, Revenovše, Škratovše, Trotovše in Ogalce. Sicer pa prevladujejo značilne samotne kmetije. Selišča so tu nastajala posamezno in ne v skupinah. Značilno je, da ima vsaka kmetija vso svojo posest v enem samem sklenjenem kosu okrog doma. Preteklost tu ne pozna nobene skupnosti, ne skupne paše. Vse življenje je teklo v odročnih, vsaksebi razpotaknjenih družinah. Celo narečje se je tako oblikovalo; odtenki trše ali mehkejše govorice in še marsikaj. Tip alpske hiše tu prehaja v značilno gorjansko hišo, ki je ni več mogoče šteti v alpsko, pa tudi v primorsko ne. Predstavlja pa nekako prehodno obliko.

Omembe vredni so veliki, iz kamenja zidani domovi, zvečine prislonjeni v breg. Čela so po navadi široka, brez napuščev in mostovžev. Strehe so zaradi snega strme in, pred požigi v drugi vojni, domala krite s slamo ali skodlami.

Najstarejše hiše so stare kakih tristo let, le da so zdaj prenovljene, ker so bile med vojno skoro vse požgane. Slamo in skodle je nadomestila opeka. Prav tako je skoro iz vseh hiš izginila črna kuhinja, na njeno mesto pa je prišla sodobnejša. O starih ognjiščih ni več sledu, pa tudi stare kuhinjske omare, z nič mlajšimi potrebščinami, so šle v pozabo. Ohranili sta se le »hiša« in kamra. Tudi prostorna krušna peč še vedno kraljuje v enem in velika javorova miza v drugem kotu. Včasih so se v tem kotu povsod postavljali z zanimivimi, na steklo slikanimi podobami, ki so zdaj velika redkost.

Kot povsod na Primorskem je med dvema vojnama tudi v te samotne hiše prihajala civilizacija z

juga. Tako so se iz hiš že takrat umikali leseni stropi. Hiše so prenovili, popleskali in skoraj posekali Idrijčane, ki so do svojih hribovskih sosedov kaj radi pikri in v šalah ne ravno prizanesljivi.

Kdor živi v teh samotah, pač nima lahkega življenja. To se je Vojskarjem vedno poznalo. Podnebje je legi primerno, hladno. Pomladi pravzaprav ni, ker se zima najraje potegne tja do maja. Poleti ni prave vročine in zato so poletja na Vojskem posebno prijetna. Jesen se kmalu preobrne v zimo; sneg pa leži kar po sedem mesecev. Zaradi tega in zaradi odličnih terenov je kraj postal obljubljena dežela za smučarje.

Ozračje je stanovitno in zdravo, naredko vetrovno. Ko zdivja zimska burja, se uvijajo drevesa. Okoli oglov buči in zavija, da mraza ne zadrže ne dvojna vrata ne okna. V takem snežnem metežu in zametih popotnemu človeku ni dobro zunaj. Podobna zima je bila leta 1952. Ves predel je bil dolgo časa popolnoma odrezan od sveta. Morala so prileteti letala, da so prinašala najpotrebnejše. Najhujši mraz pa, pravijo domačini, da je bil pozimi leta 1929, ko je dosegel 35° C pod ničlo. Tej nadlegi sledi pogosto jesenska in zimska megla, ki včasih drži po več tednov. Obratno je v dolinah pogosto morje megle, a tu presvetel sončni dan.

Ime vasi Vojsko si nekateri razlagajo iz imena »vojska«, drugi zopet iz »visoko«. Ne eno ne drugo ni brez podlage. Po odkritju idrijskega rudnika leta 1492 so se začeli zanj razen dunajskih cesarjev zelo zanimati Benečani, še posebno, ker se jim je kmalu na to, leta 1500, izmaknila bogata in lepa goriška dežela. Na hudo so se sprli z Avstrijci, novimi sosedi. Rudnik živega srebra pa je še bolj podpihal njihov zavojevalni in gospodovalni pohlep. Leta 1508 je beneški vojskovodja D'Aviano zbral svojo vojsko in vdrl na Goriško. Posrečilo se mu je osvojiti Gorico, Trst in Reko. Junija meseca 1509 so bili vojaki »kraljice morja« že v Idriji, zasedli so rudnik in vse njegove naprave. Kakor so Avstrijci sklenili za druga mesta

triletno premirje, tako o odstopitvi rudnika niso hoteli nič slišati. Še isto leto pride general Erich z vojaštvom v Idrijo in Avstrija zopet zagospoduje rudniku.

Iz bojev z Benečani so še ostanki »šanc« v Mrzli rupi, kjer so našli benečansko orožje in sledove strelskih jarkov. V zvezi s turškimi vpadi pa je verjetno ime domačije Tabrovšče nad Mrzlo rupo, saj ni izključeno, da so Turki pri svojih vpadih izkoristili bližnjice z Goriškega in s Tolminskega prek Spodnje

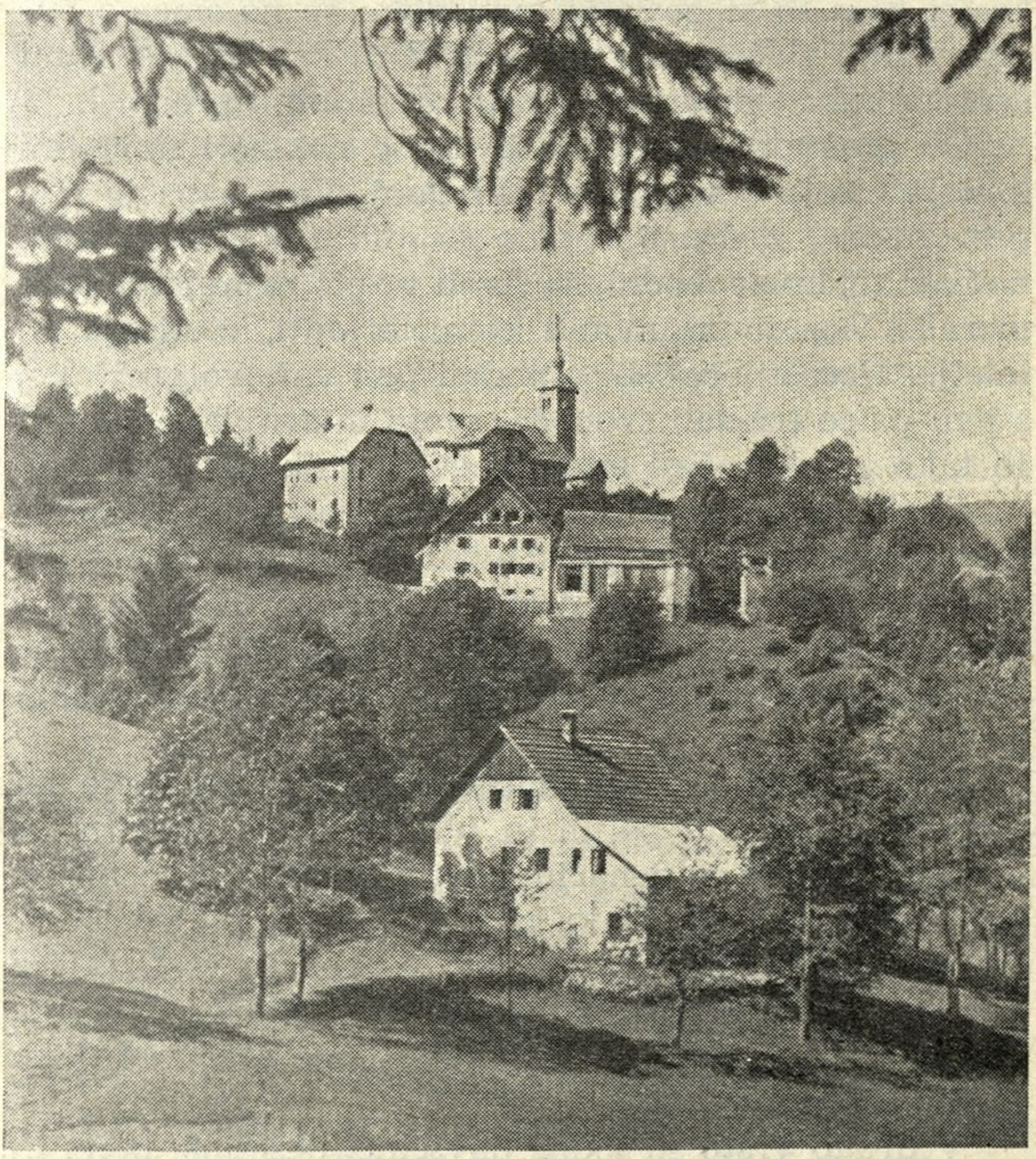

Vojsko, »najvišja vas na Kranjskem«, je bilo središče primorskega osvobojenega ozemlja

Idrije nazaj na Kranjsko. O tem pripoveduje tudi France Bevk v svoji povesti »Stražnji ognji«.

Kako so planoto naselili ljudje, nam največ pove ustno izročilo. Prvi naseljenci — tolminski puntarji — so se po vsej verjetnosti umaknili v te samote pred prezahtevno grofovsko tlako, nemalo pa tudi zaradi verskih bojev in kuge. Kuga je v letih 1578, 1600, 1601, 1836, 1855 na široko pobirala ljudi. Pred njo so pribežali sem gor. Sredi gozdov so se čutili bolj varne.

Da so ljudje v tistih časih bežali v odmaknjene kraje, kjer so si postavili nov dom, se ne smemo čuditi. Zakaj tlačane sta tepla grof in še bog s svojimi cerkevnimi in drugimi, takrat neogibnimi predpisi.

Ob graščakih so sprva živeli še nekateri svobodni kmetje z zelo omejenimi pravicami. Večina pa je bila nesvobodna, z drugo besedo — tlačanska. Tudi tisti, kolikor toliko svobodni, so živeli v zelo neurejenih razmerah. Vse so si morali sami braniti, življenje in imetje. Hočeš nočeš so se podali pod varstvo graščaka, s tem pa so prodali svobodo, svojo in svojih potomcev. In tako ga skoraj ni bilo več svobodnjaka.

Grof, gospodar zemlje, je bil hkrati tudi gospodar ljudi, ki so živeli na njej. Služiti so mu morali s svojo družino in z vsem imetjem. Tlačani so imeli le trohico pravic in celo goro dolžnosti. Osnovno načelo je bilo, da mora tlačan ustreči vsem potrebam in željam grofa.

Vsak tlačan je imel določeno število dni tlake na grajskih njivah in poljih in tudi določeno desetino v naravi, pozneje v denarju; »odrajtovati« jo je moral ne glede na letino. Tlaka ni bila samo v poljedelstvu, temveč tudi v zidanju gradov, cerkev in cest. Da je bila strahotna, vemo iz odloka cesarice Marije Terezije. Ukazala je, da na posameznika ne sme priti več tlake kakor 156 dni v letu.

V drugo vrsto so sodile davščine, desetina, bêre, in sicer od vsakega pridelka. Razen tega je moral tlačan dajati izredne dajatve ob rojstvu in smrti.

Spričo takih razmer so ljudje bežali iz dolin v samotne, odmaknjene kraje, kjer jih ni tako hitro dosegla grofovska oblast. Nekaj družin se je naselilo na dotlej še povsem z gozdovi pokriti vojskarski planoti. Ker »sila kola lomi«, so si hočeš nočeš morali postaviti kolibo, iztrebiti gozd za njivo in košnjo. Premagati je bilo treba mnogo težav, vendar izostali sta — vsaj skraja — tlaka in desetina. Polagoma so zredili živino, namnožila se je družina in življenje v samoti je postalo znosnejše. Vedno več je bilo obdelovalne zemlje, vedno več kruha, čeprav ovsenega, a bil je slajši, ker ni rastel pred grofovimi očmi ...

Za vedno pa tudi tukaj niso utekli nadzorstvu. Ustno izročilo pravi, da so na Hudo polje celo Benečani gonili živino past. Po imenu planina se še sedaj imenuje kmetija Planinec, kjer so imeli pastirji svoj stan. Prišleci z živino so se imenovali stanarji. Sledovi za takimi stani so bili vidni še do nedavnega. Na zimo so stanarji vodili živino nazaj v dolino, nekaj teh stanarjev pa je ostalo gori in so začeli obdelovati zemljo. Še danes živi pripovedka, da so prvi naseljenci, in še precej časa nato, nosili mrliče pokopavat v svojo pražupnijo Volče na Tolminskem; to je dobrih pet ur hoda. Pozimi, ko je bilo preveč snega za tako pot, so jih začasno zagrebli v sneg in na spomlad prenesli, seveda, če jih ni medtem odnesla sestradana divjad.

V farni kroniki je zapisano, da je bila župna in edina cerkev sezidana leta 1669. Ta letnica je bila nekoč vklesana v kamnitem podboju notranjih zakristijskih vrat. Vojsko je, kakor Idrija, v cerkvenem pogledu spadalo dolgo časa pod Spodnjo Idrijo in pod oglejski patriarhat, pozneje pod goriško nadškofijo, in od 1792. leta pod ljubljansko škofijo. Kar zadeva cerkev, so bili Vojskarji, kot že rečeno, najprej vezani na Volče, pozneje na Šentviško goro in zatem na Spodnjo Idrijo. Posvetna oblast pa je v dobi fevdalizma prihajala predvsem od tolminskih grofov.

V novejših časih je grdo gospodarila velika povodenj 1926, ko se je po vsaki grapi valil hudournik, odnašal zemljo in les in več hiš. V razmočeni zemlji pa so se udirali neznanski plazovi.

Iz vaške kronike je razvidno, da so prvega Vojskarja krstili 13. septembra 1797, da so imeli prvo poroko 24. januarja 1791 in da so prvega mrliča pokopali 9. junija 1793. To pa lahko jemljemo s pridržkom, saj so bile spočetka matične knjige zelo pomanjkljive, kakor tudi, da jih takoj po ustanovitvi niso pisali, temveč so jih pisali v Spodnji Idriji, odkoder so se odcepili.

Na zaraščeni vojskarski planoti so tistih dob še zavijali volkovi in se potikali medvedi. O tem pričajo številne »volčje jame«, kjer so ljudje lovili te krvoloke. Še vedno pa živi pripovedka, kako je volk raztrgal materi otroka, ko ga je, navihanca, zimskega večera postavila pred duri. Zadnji medved je bil ustreljen tam okrog leta 1910. Tu in tam pa je po zadnji vojni zopet prihlačal čez planoto.

Področje je kaj pripravno za živinorejo. Na planoti ni pomanjkanja vode, saj v njenem osrčju izvirajo kar trije potoki. Idrijca pod Slemenom, pod obronki Mrzle rupe. Pod Hudim poljem v Suhi grapi privre na dan Trebuščica, ki se v Dolenji Trebuši izliva v Idrijco. Sredi med Gorenjo in Dolenjo Trebušo se izteka v Trebuščico potok Gačnik. Ta izvira pri Krpciji, na severni strani vasi. Potem so tu še mnogi studenci. Na vsaki strani Škola, na severni in južni, izvirata še dva, posebno imenitna. Dajeta zdravo pitno vodo in oba kmalu ponikneta v požiralnik. Severni pride zopet na dan z imenom Črni studenec (poganjal je turbino v partizanski tiskarni Slovenija), južni pa pri Klavži prižubori v Idrijco.

Stari ljudje radi pripovedujejo, da so pod planoto podzemeljska jezera, ker vode, ki ob odjugah in deževjih na gosto poniknejo v zemljo, nimajo tolikšnega iztoka. V tem jih potrjuje Črni studenec, kjer bruhne

voda z vso silo na dan, kakor da jezero meče iz gore tisto, kar mu je preveč.

Vojskarji in sploh prebivalstvo v vsej idrijski okolici se je najbolj pomnožilo, ko je neusmiljeno izkoriščanje prostranih gozdov privabilo trume gozdarjev. Za pridobivanje živega srebra je bilo potrebno veliko lesa in oglja. Tako so okoli mesta rudarjev nastajala gozdarska naselja. Potrebe rudnika so terjale stalno delo v gozdu. Delo v tistih strminah je naporno in težko. Zato so nudili razne ugodnosti. Trebili so lahko primerne predele za njive in se poleg dela v gozdu ukvarjali še z živinorejo in poljedelstvom. Tako se je v dveh, treh stoletjih izoblikovalo, razen drugih zaselkov in vasi, tudi Vojsko.

Do leta 1607 so bili gozdovi na levem bregu Idrijce last tolminskih grofov. Odtlej jih je prevzel rudnik, nekoliko pozneje pa so vsi gozdovi postali državna last. Prvi naseljenci so jih s požigi prenaglo uničevali. V varstvo je bil leta 1660 izdan cesarski odlok o prepovedi slehernega pustošenja gozdov.

O pustošenju po svoje pričajo veličastne dolinske pregrade iz rezanega kamna, imenovane »klavže«. Tu so vodo zajezili, nato so jezove odprli in voda je odnesla po grapi zbran les v Idrijo na grablje — tudi v množinah do 10.000 kubičnih metrov.

Kdaj so po Idrijci začeli splavljati les za rudnik, ne vedo točno. Že leta 1551 je bilo odobreno dovoljenje za gradnjo »grabelj«. To je bil koničast poševni jez pred mostom čez Idrijco, da je zastavljal les in drva. Tam so lovili les, ki so ga spuščali od klavž gori izpod Mrzle rupe. Grablje so obstajale vse do 1926. leta — leta velike povodnji. Tedaj so jih zaradi bojazni pred poplavo rudnika odstranili.

Kaj je dal idrijski gozd, pove tale številka:

od leta 1550 je šlo za rudniške potrebe kakih 9,000.000 kubičnih metrov lesa.

Angležž Gualter Poppe, ki je okoli leta 1665 hodil po teh krajih, je zapisal, da še ni videl tako

lepih gozdov, ne tako izredne debeline in višine iglastega drevja, kot ga je na pretek v idrijskih gozdovih. Podobno se je zanj v svojih zapisih leta 1689 navduševal tudi Valvasor. Ta je v svojih zgodovinskih knjigah sploh posvetil idrijskim posebnostim precej zanimivih strani.

Spričo pogostih in dolgotrajnih vojn je bila splošna vojaška dolžnost vpeljana okoli leta 1750. Naborov v današnjem smislu ni bilo, marveč je župan dobil naročilo, naj zlepa ali zgrda zbere ali pa ulovi toliko in toliko fantov za vojsko.

Vojaška služba je bila zelo nepriljubljena, saj je trajala od deset do štirinajst let. Preprosto, tako dolgo, dokler je možakar zmogel naporno vojaško službo. Ker so se sinovi bogatih kmetov lahko odkupili, so seveda lovili samo sinove bajtarjev in gostačev, o katerih so menili, »da tako ne morejo drugače živeti«.

Ob določenem času je župan zbral svoje pomagače in z njimi planil na nesrečneža. Zvezanega so izročili vojaški oblasti. Razumljivo je, da so se mladeniči taki »službi« izmikali in bežali v gozdove in na tuje. Na Vojskem so še v začetku dvajsetega stoletja živeli možje, ki so bili tako ulovljeni. Anton Šinkovec je na primer služil vojake deset let in deset mesecev; nekateri manj, drugi še več.

Pomanjkanje vojakov je bilo občutno zlasti med francoskimi vojnami. Novačili so Avstrijci in Francozi, kakor se je menjavalo medvladje. Te vrste nabori so rodili skrivače, iz njih pa rokovnjače, čeprav jih ravno v teh krajih ni bilo toliko kakor ponekod drugod v Sloveniji, npr. na Kranjskem.

Med francosko vojno so ljudje rekli:

»Dokler bo krava od vzhoda mukala, bo še dobro, a kadar bo zamukal vol od zahoda, tedaj bo hudo!«

Od vzhoda so prišli turški navali, od zahoda pa Francozi. Turki so prizadeli le ravninske predele, medtem ko se je francoska vojska razlila po Evropi. Mnogo naših fantov je moralo na vojno, a kmetje so

morali plačevati visoke davke Avstrijcem kot Francozom. Vojna je požirala blago in denar. To so bile grozote, ki so si jih ljudje za dolgo zapomnili.

Mimo gorja je prinašala francoska vojska tudi hrepenenje po svobodi. Fevdalni jarem je postajal nevzdržen. Med ljudstvo je prihajal nov duh, ki so ga oznanjevali Francozi z besedo in orožjem. Avstrijske nazadnjaške oblasti so se, razumljivo, bale, da bi se njihovi podložniki okužili s svobodoljubnimi nazori. Ljudje so kmalu sprevideli, da Francozi niso tako strašni, kakor so jih črnili. Vpeljali so pravno enakost državljanov. Tedaj se je naše ljudstvo prvikrat nekoliko oddahnilo po dolgih letih tlake in vsesplošnega suženjstva.

To pa je med našimi ljudmi, kot drugod po Evropi, rodilo — pomlad narodov.

S prihodom Francozov je po svoje povezana tudi najzanimivejša idrijska zgradba — grad. Nekaj pa je treba takoj dodati. Če so bile druge graščine središča in daleč naokoli vidne grofovske in sploh plemiške postojanke, to za idrijsko ne velja. Sezidan ni bil za gospostvo, marveč za shrambo srebra, cinobra in varnost pred Turki, ki so ropali že v neposredni bližini: v Logatcu in Postojni.

Zidati so ga začeli leta 1522 na bregu hudournika Nikava, končali pa v enajstih letih. Mogočna zunanjost naj bi sovražnika prepričala, da zanj ni vhoda, saj je bil z južne in zahodne strani zavarovan z globoko strugo Nikave, z drugih plati pa so ga utrjevali stolpi in vodni jarek.

Vendar so se Turki Idriji izognili. Verjetno zaradi njene odročne globačaste lege, morda pa je to tudi znak, da med Idrijčani ni bilo ovaduhov.

Vse drugačne sledove so v mestu pustili Francozi. Leta 1797 so prebivalci pričakovali, da bodo napoleonovci prišli iz Vipavske doline preko Cola in Črnega vrha. Prihod so pričakovali 20. marca. Vendar jih s te strani ni hotelo biti. Nenadoma pa so prišli.

Po skrivnih stezah so morali čez Trnovski gozd in se bržkone z Vojskega dol spustiti opolnoči v mesto. Tisto leto je povsod ležal visok sneg in sren jim je omogočil prehod po skrivnih poteh. Domačini so prav gotovo morali imeti svoje prste vmes kot vodiči. Francozi pod vodstvom generala Bernadotta so še isto noč zaplenili rudniško blagajno, ki je bila v gradu, in vsa skladišča zapečatili. Razumljivo je, da je kmalu šla z njimi tudi vsa zaloga živega srebra in cinobra. Francozi so se pozneje oglasili v Idriji še dvakrat in vselej dodobra izpraznili rudniške blagajne in skladišča.

Izseljevanje v Ameriko, ki je kmalu po francoskih vojnah, posebno pa proti koncu prejšnjega in v začetku tega stoletja zajelo precejšen del Slovenije, se v teh krajih ni pojavilo. V glavnem so se le pretolkli doma. Medtem ko so moški kovali žeblje, drvarili v gozdu ali žgali oglje, so gostaške ženske doma oskrbovale živino, delale pri kmetih, klekljale čipke in tako dale na trg ta svojevrstni baročni izdelek, ki priča o velikem smislu za lepoto in umetno obrt. Klekljarstvo se je ohranilo do današnjih dni, medtem ko so žebljarji, o katerih bo še govora, kot posebna vrsta kmečkih pol proletarcev na naših tleh odšli v zaton v letih po prvi svetovni vojni.

Delavci — znanilci novih časov

Malodane v srednji vek bi bilo treba seči, če bi želeli kaj več reči o žebljarstvu. Ljudsko izročilo je v glavnem vse, kar vemo o njegovem nastanku. Rojstvo žebljarstva na Vojskem prav gotovo sega v čase, ko je bila ozka dolina Idrijce in drugih pritokov na gosto posuta s fužinami. Najdemo jih tako v Kanomlji, Spodnji Idriji pa tudi v sami Idriji in še marsikje.

V začetku dvajsetega stoletja in dolga desetletja nazaj dečkom desetih ali enajstih let ni bilo lahko. Prezgodaj so morali prijeti za kladivo. Skraja je šlo trdo. Roke so bile šibke, neokorne in vsak žebelj se ni posrečil. Ko so kovali nekaj let, pa je bil tu izurjen kovač, žebljar. Vojskarji so kovali vse leto, predvsem pozimi, ko ni bilo takega dela na kmetijah. Do prve svetovne vojne je bilo prav malo hiš, kjer se ne bi ukvarjali s to domačo obrtjo.

Kovačnice so bile sila preprosto opremljene. V malem, kleti podobnem prostoru je stalo malo kovaško ognjišče. Za ognjiščem je bil postavljen meh, pred ognjiščem pa na močni »čoli« nakovalo. Poglavitno kovačevo orodje so bili kladivo in uliti modeli za žeblje v raznih velikostih.

To sta vsa priprava in orodje vojskarskega žebljarja. Treba je bilo le še železa, zanetiti ogenj, pognati meh in delo se je pričelo. Nakovali so na tone žebljev vseh vrst, od »romarjev«, »cvikarjev«, »jagrovskih« do »volovnikov« in »konjakov« za podkov živine.

Ne smemo pa misliti, da so imeli vojskarski kovači kdove koliko zaslužka. Žebljarstvo jim je bilo le po-

stranski dohodek, ki pa ni vedno zadostoval za nakup soli in turščične moke za žgance — tak je namreč bil glavni živež takratnih Vojskarjev.

Svoje izdelke so oddajali ne ravno premalo oderuškim domačim trgovcem, ki so jih potem razpečavali po vsem Kranjskem, Tirolskem, Primorskem, po delu Istre in Dalmacije in kdove kod še.

Kakor drugod, so tudi že pred prvo vojno tovarne s svojimi cenejšimi izdelki povzročile počasno izumiranje žebljarstva. V prvih povojnih letih pa je zamrlo do kraja.

Dokler je bilo mogoče dobiti kaj cenenega železja v bojnih okopih, je še šlo, ko pa je tega zmanjkalo, je te vrste domača obrt za vedno izginila.

Življenje teh pol proletarcev je bilo dober prevodnik sodobnejših idej. Ni dvoma, da se je po žebljarjih, gozdnih delavcih in klekljaricah odpiral vsemu prebivalstvu svet bolj na široko.

Še bolj kot idrijski rudarji so okoliški delavci životarili med zemljo in mezdnim delom. Takšno stanje pa jim je postavilo vprašanje: ali se življenje ne da nič izboljšati, ali zanje ni tistih pravic, kot jih uživajo ljudje iz tako imenovane boljše družbe.

Naprednejše pobude so Vojskarji in drugi okoliški gozdni delavci in tudi kmetje sprejemali od idrijskih rudarjev, v katerih se je stremljenje po prosvetljevanju, z zahtevami po šolstvu in celo srednji šoli, ponavljalo skozi več stoletij. Toda s starim pojmovanjem o družbi in o pravicah človeka, še posebej delavca, so nove oblike dobile svojo podobo šele s prihodom Francozov, ki so prinesli s seboj več svobodoljubnega duha. Del tega je udomačila tudi šola, ko so jo slednjič odprli. Za rudarske otroke je bil pouk brezplačen. Šola je imela dvojni namen. Poučiti, kar je za vsakdanje življenje nujno, in sicer branje, pisanje in računstvo, predvsem pa pripravljati otroke za rudarski poklic.

Okoliški gozdni delavci so iz Idrije vsrkavali novo miselnost, ki so jo zanesli Francozi in je prikrito tlela vse do leta 1848, ko so tudi med idrijske rudarje prihajali odmevi revolucionarnih dogodkov na Dunaju. Že meseca marca so rudarji nameravali udreti v smodnišnico. Pred vodstvo rudnika so tudi postavili nove zahteve.

V začetku junija so bili po Idriji raztreseni letaki z naslednjim besedilom:

»Idrijčani, ako ne boste kmalu pregnali iz Idrije rudniškega svétnika in tistih uradnikov, ki so vam in kmetom potegnili kožo s telesa in ki vas hočejo napraviti za sužnje starega čopa (tu je verjetno mišljen cesar), bodo vaše hiše v kratkem požgane!«

Rudarji so tudi zahtevali, naj spremenijo pravila Bratovske skladnice. To je bila posebna ustanova vseh rudarskih mest. V Idriji so jo ustanovili leta 1696. Skrbela je za zavarovanje rudarjev proti poklicnim nevarnostim. V take blagajne so rudarji mesečno vplačevali določen znesek. Kljub plemenitemu namenu ustanova ni vselej opravljala svojih dolžnosti. Bila je v rokah uradnikov in gospode. Zato se je delavcem leta 1848 zdelo potrebno, da si pribore pravila, ki bi jim priznavala večje pravice pri odločanju in poslovanju. Hoteli so tudi več svojih odbornikov in večje podpore iz tega sklada.

Ko so delavce obvestili o nasprotnem sklepu oblasti, so se rudarji uprli: »Kaj ga bomo poslušali (rudniškega predstojnika Albertija namreč) in se pustili vleči za nos! Udarimo!« In tako so vsaj deloma iztisnili, kar so zahtevali.

Navsezadnje jih ni bilo več malo. Leta 1801 so našteli v Idriji 918 rudarjev in 324 gozdnih delavcev.

V okolici se razredna zavest seveda ni mogla tako naglo utrditi. Ljudje so živeli iz leta v leto, iz desetletja v desetletje in celó iz stoletja v stoletje zakoreninjeni v svoje stare navade in običaje.

Na spomlad so zapustili kovačije in klekljanje in odšli na njive in polja. Zdaj je bilo treba vsaditi krompir in zelje, posejati oves in ječmen. Pšenica je obrodila samo v toplih, mirnih poletjih. Spomladi, ko je skopnel sneg v drugi polovici aprila, in je tu pa tam postrašil še pomladanski sneg — gnoj revnih, so ga imenovali — je bilo treba pohiteti, zakaj jesen na tej višavi pride hitro, z njo zima in mraz. V prvih oktobrskih dneh mora biti ves pridelek pod streho, da jih ne prehiti, kar se večkrat zgodi, zgodnji sneg.

Do zime je treba pripraviti drva, steljo in sena za dolgih sedem mesecev. Od pomladi si dela podajajo roke. Oranje in setev, košnja, žetev in spravilo zadnjih pridelkov.

Zima z visokim snegom zapre duri. Včasih ga pade toliko, da niti do vode ne morejo. Tedaj si topijo sneg zase in za živino. V zadnjih časih so si marsikje napeljali vodo ali si zgradili vodnjak. Snežni viharji in meteži se neredko zavlečejo tudi po štirinajst dni. V teh dneh ne gre, če ni sile, nihče daleč od hiše.

Kmetje popravljajo poljsko orodje, grablje in pletejo koše. Pred desetletji so gostači in kmetje kovali žeblje od zore do mraka, a ženske klekljale od zore do polnoči. Ko so se vrnili žebljarji iz kovačnic v hišo in posedli okrog peči, je zaživela pesem, z njo pa stare zgodbe o strahovih in pripovedke o davnih časih. Samota, zima in gozd so včasih, ko še ni bilo cest, ne radijskih sprejemnikov in drugih zvez, ustvarjali ob lepem tudi prav grozotno razpoloženje. Vse pa je po svoje dopolnjevala domišljija.

Spremembo so pravzaprav prinesli le prazniki: božič, pust in velika noč. Pred pustom so bila na dnevnem redu ženitovanja. Moški so rekli: »Pred pustom si vzemi ženo, da te bo grela, poleti ne rabiš odeje.« In res, čas za to in druga razvedrila je bil predpust.

Koledniki so plesali za boljšo rast repe. To sta bila po navadi dva moška: godec in nosač. Šla sta od hiše

do hiše. Godec je igral, po hiši so plesali, a nosač je tlačil v malho svinjske krače in rilce, ki so mu jih za nagrado prinašale gospodinje.

Tako so koledniki prinesli v samotne domačije košček veselja in spremembe. Bili so malodane tudi edini prišleci, zakaj sneg je zaprl pot celo beračem iz doline, ki so si poleti podajali kljuke.

Berači pa niso samo beračili, marveč so bili tudi prinašalci novic. Nategnili so jih kajpak na svoja velika kopita. Imeli so časa na pretek in tako so si ga krajšali.

Tako je tudi zimsko dolgočasje imelo svoje čare. Iz dneva v dan so kot mravlje pridno delali, nedelja pa je mnogim potekala v krčmi. Osemnajstkrat zelje, potem je nedelja — je bil njihov koledar, ki brez nudega računanja pove, da so jedli zelje trikrat na dan.

Ko je bil leta 1848, »ob pomladi narodov«, polagoma odpravljen fevdalni sistem in deloma rešeno agrarno vprašanje z zemljiško odvezo, toda ne brez odškodnine, so se kmetje odločili večinoma le za že obdelano zemljo in pašnike. Zato so vojskarski kmetje dolgo obžalovali, da si niso o pravem času prisvojili več gozdov. Ti so sčasoma dobili večjo ceno. Kmetje pa so poprej zgrešeno mislili:

»Saj gozdov ne bo nihče nikamor odnesel.«

Največ odmevov iz sveta je v vojskarske samote prihajalo preko Idrije. Od spodaj so delavci dobivali napredne časopise, posebno »Naprej«. V njem so marsikaj brali, kakor na primer zahtevo delavcev po svobodi besede in tiska, zborovalno in združevalno svobodo, preskrbo delavstva za primer brezposelnosti, bolezni, starosti in nezmožnosti za delo, odpravo militarizma, uvedbo porotnih sodnij, voljenih od vsega ljudstva; splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico v državi, deželi in občini; nadomestitev vseh neposrednih in posrednih davkov s postopno naraščajočim davkom od kapitalov; svobodno razširjevanje tiska, brezplačno šolo; ženi in možu enake pravice;

odpravo plemstva in gosposke zbornice; narodno enakopravnost ter pomoč in še mnogokaj drugega.

Vse to ni ostalo brez odziva, ker so k vsemu prišle še knjige kot: »Socializem«, »Socialna demokracija in kmečko ljudstvo«, dalje »Nevarni socializem« in roman »Pod spovednim pečatom«, vrh vsega pa še »Komunistični manifest«. In tako se je delavec zamislil.

Če so dotlej Mohorjevke, ki so prihajale na Vojsko skoraj v vsako družino, opravljale nekako splošno prosvetljenstvo, je napredni delavski tisk zaoral prve brazde razredne zavesti.

Med gozdne delavce je prihajal tudi »Rdeči prapor«. Z zanimanjem so ga prebirali. Stvar pa pride na uho neprizanesljivemu župniku Janezu Gnezdi. Seveda je sklenil: »Kdor bere tak brezverski časopis, ne more dobiti odveze!« In ti pride k spovedi Jovan, malce počasen in povsem nedolžna duša. Ni bilo časa za izpoved njegovih grehov: tolikokrat sem zaklel, nekajkrat preglоboko pogledal v kozarec, se oziral po lepih ženskah, marveč ga je župnik s preiskovalnim glasom pobaral:

»Kar takoj povej, če si tudi ti bral Rdeči prapor?«

Jovan je mencal: kaj da sem bral? In še bolj stežka priznal:

»Da, praprot sem bral, ko sem pripravljal oglje-nico in kuhal oglje . . .«

»Brezverec, hudičevo seme! Ali veš, da si v hudičevih krempljih! Dokler boš bral ‚Prapor‘, ne dobiš odveze. Amen!«

Tako je Jovan ves poklapan stopil med može in fante in ves skrušen priznal, kaj se mu je zgodilo. Muzali so se, rekli pa niso kdove kaj, kajti poznali so Jovana in še bolj Janeza Gnezdo.

Kar je bilo na Vojskem moškim svoj čas žebljarstvo in jim je še vedno gozd in rudnik, pomeni ženskam čipkarstvo. Od sto do sto petdeset parov rok se ukvarja s tem delom. Pozimi pa sploh. Takrat kleklja

vse od mladih do najstarejših. V okolico se je obrt razširila iz Idrije in dajala družinam skromne prispevke za preživljanje. Novost je prišla k nam s priseljenimi rudarji iz Nemčije in Češke, kjer je ob razvitem rudarstvu cvetelo tudi klekljarstvo.

Klekljanje, ki je pravzaprav tako kakor barvanje blaga doma v Aziji, je izdelovalkam pomenilo majhen zaslužek. Dobiček so odnesli privatni trgovci in prekupčevalke, ki so čipke prodajale po vseh evropskih deželah. Klekljarice so bile prepuščene same sebi in svoji iznajdljivosti. Čim boljše domisleke je imela za vzorce, tem bolj je uspevala; čim lepše je delala, tem laže je prodala. Sčasoma so idrijske čipke, čeprav so jih razni trgovci prodajali pod različnimi imeni, zaslovele po vsem svetu. V prejšnjem stoletju so jih delale večinoma za cerkvene potrebe. Takrat zaslužek ni bil slab, svoj višek pa je čipkarstvo doseglo pred prvo svetovno vojno.

Leta 1905 so osnovali čipkarsko zadrugo. Toda o njej ni mnogo znano, kako je delovala. Včlanjenih je bilo okoli 1500 čipkaric, v glavnem iz Idrije. Po drugi svetovni vojni je zaživela nova zadruga, ki je čipkaricam dala boljše delovne pogoje in tudi boljši zaslužek.

Zaradi raztresenosti vojskarske vasi in od tod izvirajoče samotarske samosvojosti se ni moglo ukoreniniti nobeno društveno življenje. Leta 1903 so ustanovili podružnico Konzumnega društva, ki so ga imeli v rokah socialni demokrati. Vendar ob hudem nasprotovanju domačih trgovcev in gostilničarjev ni imelo dolgega življenja. Menda tudi zato, ker ni imelo pravega vodstva.

Hud nasprotnik vsega naprednega, in edina zveličavna oblast, je bil vsakokratni župnik. Ta je imel vsepovsod glavno besedo in se gnal posebno ob volitvah. Prav žolčni shodi so bili zlasti ob volitvah leta 1907 in 1911. Takrat so namreč prvič volili po novem zakonu o splošni, enaki, neposredni in tajni volilni

pravici. V laseh sta si bila klerikalni kandidat Jože Gostinčar, ki je seveda imel župnikovo podporo s prižnice, in Josip Kopač, kandidat socialnodemokratske stranke. Ljudje so zelo odobravali zlasti besede zadnjega o socialni pravičnosti, o reformah in pravicah delavcev in kmetov, ali nad njimi je bil župnik in njegove grožnje s peklenskim ognjem. Za čudo je prihodnjič, leta 1911, Anton Kristan dobil med gozdnimi delavci nekaj glasov. V Idriji sami pa je dobil 128 glasov več kot ostala dva kandidata skupaj.

V tem dogajanju ni bilo brez pomena leta 1910 ustanovljeno »Strokovno delavsko društvo«, v katerem so bili včlanjeni vojskarski gozdni delavci. Globljih sledi društvo sicer ni zapustilo, storilo pa je nekaj malega na prosvetnem področju.

Ne bo nápak, če v tej zvezi omenimo profesorja Ivana Grudna, ki jim je kot študent domačin večkrat predaval in jih prosvetljeval.

Rodil se je 1887. leta na Vojskem in 9. aprila 1930 umrl v Ljubljani. Gimnazijo je dokončal v Ljubljani, univerzo na Dunaju, za francoščino se je usposobil v Grenoblu, za italijanščino v Firencah. Leta 1913 je nastopil službo profesorja na trgovski šoli, oziroma kasneje na trgovski akademiji v Ljubljani. Bil je visoko izobražen mož in velik prijatelj mladine.

Kot duhovit in veder človek se je uveljavil tudi v podlistkarstvu. Pod psevdonimom »Peter Klemen« je priobčeval svoje črtice v dnevnem in občasnem časopisju. Po svetovni vojni pa je bil dodeljen kot tolmač na mirovni konferenci v Parizu in plebiscitni komisiji na Koroškem.

Druga taka osebnost, doma iz Vojskega, je Ivan Lapajne, prvi ravnatelj meščanske šole v Krškem. Rojen je bil 22. februarja 1849, umrl pa je 17. novembra 1931. Študiral je realko v Gorici in Ljubljani in na moškem učiteljišču. Službo učitelja na rudniški šoli v Idriji je opravljal dve leti, nato pa je bil sedem let nadučitelj v Ljutomeru.

Leta 1878 je dobil kot edini učitelj z meščansko-šolskim izpitom ravnateljsko mesto na novoustanovljeni meščanski šoli v Krškem. To mesto je dobil celo proti volji takratnega okrajnega glavarja in višje šolske uprave, ki je bila v nemških rokah. Lapajne je bil prvi Slovenec na bivšem Kranjskem, ki je imel toliko volje in poguma, da je šel k meščanskošolskemu izpitu pred popolnoma nemško izpraševalno komisijo.

Napisal je vrsto šolskih, pedagoških in metodičnih knjig za zemljepis, zgodovino, prirodopis, fiziko, geometrijo, gospodinjstvo, domoznanstvo in med drugimi tudi politično in kulturno zgodovino štajerskih Slovencev. Na svoje stroške je kasneje izdal pisanke, ki so imele na ovojni strani zemljevid s slovenskim besedilom, ker tedaj ni imel noben založnik tolikšnega poguma. Zaradi svoje narodne zavednosti je žel večkrat očitke najvišjih avstrijskih oblasti. V Krškem, kjer je bival do svoje smrti, pa se je tudi sicer aktivno udeleževal družabnega življenja.

Doslej so bili duhovniki, ki so pastirovali na Vojskem, opisani bolj z negativne plati. Da ne bo očitkov, povejmo, da so hodili sem gor tudi bolj širokosrčni možje v talarjih, kakor je bil na primer pisatelj F. S. Finžgar. Kot idrijski kaplan od 10. maja leta 1898 do 11. maja leta 1899 je moral v pomoč, kar sam takole opisuje:

»Kakor drugam sem včasih šel tudi na Vojsko pomagat. Vojsko je najviše ležeča župnija v ljubljanski škofiji. Zelo lepo je poleti, ko greš na izlet tja gor. Toda kdor je priklenjen v to višavo in samoto, je vendarle revež. Postati mora čudak. Več kot pet let bi ne smel biti noben duhovnik na takem kraju. Če ni popoln asket, svetnik, ali če se ne ukvarja z naravoslovjem, kakor župnik Plemel, Šafar, ali s kakršnimkoli znanstvenim delom ali celo rokodelstvom, mora po svoje omagati. Ali duševno okori ali pa se tako popolnoma pokmeti in zanemari, da ni ničemur podoben, če ga nazadnje celo ne zaloti še alkohol.

Da se ne boste čudili, če sem zapisal, naj se župnik loti celo rokodelstva, ako nima veselja do učenih knjig, vam tole povem: vem za župnika, ki je bil sadjar in še danes vsa fara po njegovem trudu prideluje zgolj žlahtno sadje. Poznal sem drugega v hribih, v majhni fari. Ta si je napravil pravo kovačnico. Po steni je viselo najsodobnejše kovaško in ključavničarsko orodje, sredi delavnice pa je stalo naklo, da je krepko odmevalo pod udarci kladiva. Ljudje so mu morali nositi vse mogoče železno orodje v popravilo. Kljub svoji kovaški obrti je bil zgleden duhovnik.

Na Vojskem je tedaj že mnogo let župnikoval Jože Regen. Preprosta, poštena duša. Mnogokrat je poskušal priti na ravnino, pa mu je vselej spodletelo. Hribovske duše je pasel po svoje. Ko smo nekoč spovedovali za veliko noč, je nekdo oddal namesto pravega izpraševalnega listka — falzifikat. Revež je pravi listek izgubil ali kam založil, zato si je odstrigel iz papirja podobno velik listič in ga oddal pri spovedi skozi linico. Ko je gospod Jože pregledoval listke v zakristiji, je seveda naletel na ta nesrečni falzifikat. Planil je pred oltar, vihtel listek in kot gromovnik velel: ‚Ponarejeni listek! Kdor ga je oddal, ne sme k obhajilu! Božji rop bo storil!‘ — Sodim, da se tisti ni izdal in je z ljubim Bogom laže in bolje opravil kakor s svojim župnikom.

Zima na Vojskem je bila huda. Zameti taki, da so morali iz župnišča večkrat pod snegom narediti predor do cerkve. Poleti so nevihte, da še nikjer nisem videl toliko smrek od strele razklanih kakor na Vojskem. Da vse te trde in kruté naravne sile vplivajo na človeka, ni dvoma. Če je po naravi tako dober župnik Jože po večletnem bivanju v tej gorski in kajkrat tako divji samoti postal trd, pretrd pastir Vojskarjev, ni čuda.«

Za pravo podobo okolice pa se je treba pobliže seznaniti z njenim središčem. In to je Idrija. Narodno prebujenje jo je zajelo med prvimi. Saj so že leta 1866

ustanovili slovensko »Narodno čitalnico«. Imela je precej članov, svoj pevski zbor in godbo.

Vendar, če so bili v rudnik že od začetka planili tujci in ga začeli z uspehom izkoriščati, je imel naš človek ves čas le podrejeno vlogo delavca-hlapca. Njegov pomen v gospodarskem oziru je bil ničev, bil pa je velik v narodnem. Ustvaril je slovensko Idrijo.

O življenju delavca v prvih začetkih rudnika ne vemo mnogo. Lastnike rudnika so nadomeščali oskrbniki, ki so tod vedrili in oblačili. Ko so pozidali grad, je tudi tu fevdalizem dobil polno veljavo. Razlika v odnosu gospoda do podložnika je bila samo v tem, da je bil tu podložnik delavec in ne kmet. Rudniški gospod je delavcu odmerjal kos kruha in skrbel za njegove duševne potrebe v cerkvi in šoli. Odločal je o vsem. Tudi ko se je pojavilo društveno in kulturno življenje, je bilo v rokah tuje rudniške uprave.

Idrijski rudar je živel razmeroma bedno življenje od »plače do plače«. To ga je spodbujalo k zavednosti in svojeglavosti. Ni vselej rad klonil tilnika. Nemiri med idrijskim delavstvom so bili leta 1673 in pod francosko okupacijo leta 1809, zlasti pa po marčni revoluciji. Ali o tem smo že govorili malo več na začetku tega poglavja. Omembe vredno pa je delavsko gibanje v osemdesetih letih in pa stavka rudarjev, ki je zabeležena kot ena izmed prvih v zgodovini slovenskega delavskega gibanja.

Novo in hkrati slovensko razgibanost je v mesto prineslo predvsem delavsko gibanje. To nam potrjuje prva slovenska izdaja »Komunističnega manifesta«. Izšel je v založbi socialnodemokratskega časopisa »Naprej« leta 1908. Založbo časopisa »Naprej« s sedežem v Idriji je ustanovil Anton Kristan. »Komunistični manifest« je izšel v razmeroma dobrem prevodu socialističnega delavca Milana Jakliča.

Vsestransko vztrajnega in smotrnega prizadevanja je bilo treba, da je nekako po dvajsetih letih organiziranega dela, to je leta 1911, kljub temu, da je bil v

idrijski dolini klerikalizem močno zakoreninjen, dobilo rudarsko mesto socialističnega župana Ivana Štravsa, in sicer prvega na Slovenskem.

Prvi socialnodemokratski shod idrijskih rudarjev pa je bil že 1. septembra 1895. Leto pozneje je bila ustanovljena podružnica Društva rudarjev za alpske dežele, ki se je pozneje preimenovala v Unijo avstrijskih rudarjev. Štela je 200 članov. Politični je sledila gospodarska organizacija: Občno konzumno društvo.

Tej ustanovi so sledila razna napredna kulturno-umetniška in telesnovzgojna društva, ki so pognala med rudarji in rudarsko mladino globoke korenine.

Prve brazde, zaorane v ledino, so klicale po semenu — po časopisju in knjigah. Prva številka krajevnega socialnodemokratskega štirinajstdnevnika »Naprej«, ki je izhajal v Idriji pet let, je izšla 4. avgusta 1903. List je imel prva leta značilno geslo: »Vse za napredek slovenskega ljudstva«. Mimo drugega je še treba povedati, da so osnovali tudi knjižnico lista »Naprej«, v kateri je izšlo 16 različnih socialističnih publikacij.

Te publikacije, posebno list »Naprej« in »Komunistični manifest«, so imele velik vpliv tako na idrijskega rudarja kakor na okoliškega gozdnega delavca. Posredovale so mu splošno izobrazbo, predvsem pa budile politično in razredno zavest.

Idrijski rudar se je tudi sicer zelo zavzemal za izobraževanje. To potrjuje njegovo prizadevanje za ustanovitev slovenske srednje šole. Znano je, da je bilo idrijsko šolstvo že za časa Blaža Kumerdeja (1738—1805) na taki višini, da so ga razglasili za najboljše v deželi. Iz teh krepkih zasnov sta zrasli mogočni poslopji osnovne šole in realke, ki je prav v času socialnodemokratskega župana Ivana Štravsa postala popolna. Bila je ena prvih srednjih šol na Slovenskem s slovenskim učnim jezikom. Na realki so vzgojili vrsto odličnih slovenskih mož in rudarskih strokovnjakov.

Hudič pod Školom

Narodopisne črtice

Med zidanimi hišami pod Školom se je ustavil mestni možakar. Po videzu je bil šolan človek. Kdo ve, kaj ga je zaneslo v te samote.

Ni se še dobro razgledal, ko so se iz šole z vriščem vsuli otroci in se razšli na steze, ki vodijo v raztresene zaselke in domačije. Za njimi je prišantal že osiveli učitelj. Tujca je kot nenavadno čudo premeril od nog do glave.

Mestni možakar je začutil na sebi učiteljeve oči. Zato je brez mencanja dejal:

»Veste, iz mesta sem prišel v te vaše samote. Rad bi slišal kaj od starih ljudi. Starožitnosti, kot se temu pravi, me hudo zanimajo.«

Učitelj ni pomišljal. Etnografa je odpravil k najstarejši ženski pod Školom. Ta je vaško kroniko imela v mezincu . . .

Stara Marjana, z devetimi križi na plečih, v nizki, s slamo kriti bajti za vasjo, ni bila več posebno na dobrem s telesnimi močmi, a jeziček je imela še vedno namazan kot s polhovo mastjo.

»Da, da, mladi ne vedò več, da je treba popihati prah, kamor sede starost, čeprav je starost sama sebi na poti. Čez deset let jih bo sto. Sto let — to ni igrača!« je z vsakomur, ki jo je hotel poslušati, načela pogovor in povzela v ponovni užaljenosti:

»E, poslušali pa bi me! Vedò, da se prenekatere stvari spominjam iz svojih mladih let. Ehtana ja, bila so to leta huda kot hren, grenka kot žolč in dobra kot domač kruh.«

Potem te je povabila skozi tiste pritlikave podboje, postregla, če je imela s čim, in neogibno začela:

»Konec koncev, pa kaj bi še bolj špičili oves. Vem, kaj bi rad zvedel: kako je bila Špehova Neža popila vraga?«

Stegnila je roko, pokazala s prstom, in kot da ima opravka s šolarjem, velela:

»Kar tjale na klop sedi in me poslušaj, če češ!«

»Zgodilo se je resnično tako, kot bom pripovedovala. Bila sem čisto majčkena punčka, ko mi je o lepi, prevzetni in naposled tako nesrečni Špehovi Neži pripovedovala stara mati; takrat je bila mojih zdajšnjih let. Spominjam se do besede natančno vsega, kar mi je pripovedovala, zato ne misli, da sem si karkoli izmislila, povem več ali celo lažem. Ne, kar bom povedala, bom povedala za staro materjo, ki je Nežo poznala bolje kot jaz tebe.

Škratlja, vem, da ne pomniš. No, potrpi, da pride s svojimi vragolijami ta zadnji na vrsto. Takrat pa, ko začne to moje pripovedovanje, je bil začel nategovati tisti pregrešni meh kot še nobeden pred njim. Ni bil sam. S koledniki se je gnal okoli in ni je bilo tako trdne dekline, da bi je ne premaknil in nagnal v svoj holadri. Saj veš, kako je. Če ne zbezlja mlada krava, pa zbezlja stara.

Zaradi tega pa se je bilo tistega predpusta zgodilo nekaj povsem nenavadnega; strah in groza! Še Škratelj se je potuhnil v bukve in branje, a njegov klubovalec Vrač v zagovore in čarovnije, brez katerih ni mogel živeti. Hm, če ima hudič mlade, jih ima veliko hkrati.

No, pred tem so kajpak pili in jedli na veliko; dobrote so se kar cedile z miz. V to norenje samo pa jih seveda ni bilo treba siliti, da bi plesali samo za dobro rast repe, kakor so rekli.

Najhuje je bilo vedno v Revnovi krčmi. Pri póbovski mizi za pečjo so sedeli fantje in pol, taki s krivci za klobukom in tolarji čez lajbiče. Bili so taki,

da si že vnaprej vedel, če se hočeš bosti z bikom, moraš imeti roge.

Eh, danes ni več takih fantov. Zadnje čase se je tudi na kmetih vse pogospódilo; nič več ni tako čvrstih ljudi, ki si jih v mojih mladih letih videl, kjer si hotel. Pobi so se zagozdili v svoje visoke meksikajnarje in stopali, da se je hiša tresla pod njimi. In če je tak pob potlej še zavriskal, se je čulo čez hribe. Hudobne babnice pa so dejale: ‚Oslovski glas ne sega do neba.‘

Najboljšega med njimi pa je brez muje ukrotila Špehova Neža.

Tudi v sedmih farah ga ni bilo, ki je ne bi imel rad čisto od blizu, ne samo na koncu oči. Saj je bila najbolj brhka punca pod Školom, na Trotovšu, Oslovki, na Kotlarjevem, Jelenjem in Rovtarjevem vrhu. Tako je bila čedna, da se noben škric ne bi branil ji piti vodo z lic. Ja, ja, lepota ni nikoli sirota.

Zmeraj in povsod so jo radi videli v svoji družbi, pa čeprav so se zanjo večkrat zravsali, huje kot mladi petelini.

No, smrti res ni bilo, bile pa so krvave in buškaste glave. Zaradi tega so pametnejši dvoumno modrovali: ‚Če ne zmore hudič, pošlje babo.‘

Ej, ta Neža!

No, in ta Neža ti je znala fante ovijati okoli prsta, kot tej reči pravimo. Zdaj se je spogledovala z enim, zdaj troštala s svojimi zalimi očmi drugega, a nikoli ni bila od nikogar.

Najbolj špičaste klepetulje so res nekaj raznašale, da je imela opravke s samim župnikom. Na Trohovi ravni sta se baje shajala v neki kotanji. Tako približno kot včasih čarovnice s hudičem. Na skrivaj, da ne bi nihče videl ne vedel. Dotistihmal pa se je prepovedana ljubezen uživala samo toliko časa, dokler se je skrivala. Sicer pa naj vsak zase skrbi, odkar je v torek pust.

Potem pa je vrag vtaknil svoje prste vmes. Fantje so se bili namreč zaradi nje stepli in se podili drug za drugim po vasi. Tako je bila Neža ostala v Revnovi krčmi. Noč se je že čisto nagnila v jutro. Zato ji ni preostalo drugega, kot da se je sama in v mrazu spustila domov, plašeč se vsake sence. Napol trda od strahu in mraza je slednjič odrinila domača vrata.

Mati, postarna ženica, ki je vso noč prebedela, čakajoč ob ognjišču, jo za sprejem ni pobožala z besedo.

‚Kar počenjaš,‘ je dejala sama pri sebi, ‚je greh in nespodobno za pošteno dekle.‘

Obmolknila je tudi Neža, se vsa zmražena počasi slekla in legla. Nič ji ni bilo dobro; ni in ni se mogla znebiti privídov, ki so jo plašili spotoma. Povrh vsega jo je še mrazilo, potem pa kuhalo in spet mrazilo.

‚Hentajte‘ je dejala mati, ‚zdaj pa ima, kar je iskala. Nakopala si je bolezen in še kaj.‘

A ko je uvidela, da hčerka trpi, je v svoji jezi popustila in je hitela pripravljati čaj iz koreninic in zdravilnih zelišč.

‚Popij to!‘ ji je prigovarjala, ‚da ti bo odleglo.‘

Popila je, a vročica ni ponehala za las in materina žalost nad hčerko je zdajci prerasla v skrb. Nič ni premišljevala, ampak je oblekla kočemajko in v slabi gazi odrinila po ‚arcnije‘ v mesto. Trudna kot meželj pri trti, ki nikoli ne sme popustiti, in premražena ko sinica, se je šele proti večeru vrnila z zdravili v cekarju.

‚Kako je? Ti je odleglo?‘ jo je vprašala.

Ali odgovora ni bilo. Neža je drgetala pod odejo in govorila, kakor da se ji sanja. Mati je naglo razložila iz cekarja stekleničke z ‚arcnijami‘, stopila k žličnjaku, skrbno natočila, kolikor so ji ukazali, in ji ponudila.

‚Nočem!‘ se je namrdnila hči. ‚Nočem,‘ je bušnila v čuden smeh, ki je še bolj pretresel mater.

‚Neža, vzemi, popij, odleglo ti bo,‘ jo je prosila.

‚Sitnariti pa znate,‘ je dejala Neža nataknjeno. ‚No, bom pa popila tega hudiča!‘

Trenutek nato je Neža začutila v sebi strašno težo. Žlico je odvrgla po tleh in zarjovela. V smrtnem strahu je uboga starka spoznala, da se je hčerka v prevzetnosti zarekla in bogve, če zares ni popila hudiča.

O dogodku, ki je tako strašno prizadejal Nežo, se je kmalu razneslo po vsej vasi.

‚Naj ji pomaga bog!‘ so vzdihovali ljudje. ‚Nihče drug ji več ne more. Prevzetnica je bila in velika grešnica, ampak zdaj je potrebna usmiljenja!‘

Toda vse prošnje in vsi dobrosrčni vzdihi niso nič pomagali. V strahu, da se ne bi česa nalezli, so se ljudje na mah začeli izogibati Nežinega doma, kakor da v njem razsaja črna kuga.

No, po malem si je Neža le toliko opomogla, da je stopila na noge. Pomladansko sonce jo je podprlo, da je laže romala v vse svete kraje. Vse od Trsata do Višarij je obrala in povsod prosila pobožne može, naj ji izženejo hudiča. A vselej se je vrnila domov s prav tistim hudičem, s katerim je bila odšla.

Zagovori starega Vrača iz domače vasi tudi niso nič zalegli, čeprav je ded trdil, da je to trganje v glavi in ga takole preganjal: Trikrat je odprl glavna vrata, nato pa še vsa druga in si govoril v brado:

‚Aspertica, asperti, če si v mozgu, pojdi v kosti, če si v kosteh, pojdi v meso, če si v mesu, pojdi v kožo, če si v koži, pojdi v dlako, če si v dlaki, pojdi v gole peči, kjer ni mozga, ne kosti, ne mesa, ne krvi, ne kože, ne dlake. V golih pečeh ne moreš škodovati nobeni živi stvari . . .‘

Nič ni zaleglo. Nesrečna mati je obupavala od žalosti.

‚Oh, moja stokrat nesrečna hči!‘ je tarnala in jadikovala, sčasoma pa se domislila, da je morda domači župnik Klobus tak mož, ki bi bil kos hudiču.

‚Kar se je raznašalo okrog, je bilo res ali ne — je za nami. Zdaj je reva v stiski in naj ji pomaga, če more!‘

Že naslednjega jutra se je mati z Nežo napotila proti domači cerkvi. Bolj, ko sta se ji približevali, tembolj je Nežo martralo nekaj kot božjast.

Mati je žebrala molitev, iz Nežinih ust pa je prihajal ubit glas:

‚Ovčji bobek, kravji drek, ovčji bobek, kravji drek . . .‘

Za čudo, župnik ni dolgo cincal, ampak se je takoj lotil hudiča. Med verniki je bilo le malo tako srčnih, ki so šli k temu čudnemu obredu. Nežo pa je bilo malo prej vrglo in jo zvijalo v tako strašnih krčih, da so ji izstopile oči.

Klobus se je v zbrani pobožnosti in z očitnim strahom božjim na obličju postavil prednjo, se prekrižal in ukazal:

‚Hudič, izgini iz Nežine duše in pojdi v neobljudeno puščavo!‘

Hudič pa se je zarežal:

‚Grem še kam drugam, ko v puščavo, ampak samo z Nežo!‘

Župnik za trenutek ni vedel, kaj bi. A kmalu se je domislil in ga skušal, peklenščka, spodnesti z druge strani.

‚Neža,‘ ji je rekel, ‚pojdiva iz tega pekla, Neža, pojdiva iz tega pekla!‘

‚V tvojem je že bila, zdaj je v mojem in v njem bo ostala!‘

Klobus je vedel, da se pred ljudmi ne sme pustiti zbegati, zato je zarohnel:

‚Hudič, poberi se iz Nežine duše in iz tega svetega prostora!‘

‚Eh, molči, možicelj! Če nič drugega ne pogrejem. ni skrito, da si že materi ukradel klobaso. Pojedel si jo na stranišču!‘

Klobus je mirno odgovoril:

‚Jaz sem bil materin in klobasa je bila materina. Potemtakem nisem kradel!‘

‚Jaz sem pa zdaj Nežin in Neža je moja,‘ se je zarežal nazaj hudič.

In ker prerekanja ni bilo konec, je hudič, na videz naveličan, dejal:

‚Dobro, tri dni pred njeno smrtjo se bom umaknil iz Nežine duše. Skril se bom na Solkanskem polju v travno bilko, od koder bom z nečistimi izkušnjavami motil potujoče romarje na Sveto goro.‘

Pričujoči so pobledeli in potem s pobožnostjo in od groze prevzeti molili. Tudi župnik Klobus je spoznal, da je pred satanovim hlapcem brez moči. Hudič pa se je z Nežo nesramno prekopiceval po cerkvi in se še bolj zmagoslavno režal:

‚Ovčji bobek, kravji drek, ovčji bobek, kravji drek . . .‘

Drug za drugim so se prisotni zbali za svoje blagre in jo popihali domov.

Ubogo obsedenko pa je še naprej obiralo vsevprek in počez.

Pod Školom je bilo spričo nje vse kot zaznamovano. Kraja so se izogibali celo popotniki in berači. Najhuje pa je bilo za njeno mater, ki se ni mogla nikamor umakniti, temveč je morala s hudičem, skritim v njeni lastni hčeri, prebivati pod isto streho.

Večkrat si je vsa obupana zaželela:

‚Oh, ta moja uboga Neža, ko bi vsaj umreti mogla!‘

Neke jeseni, ko je bilo Nežo trpljenje strašansko zvilo in jo je božjast metala kar po trikrat na dan, je neke noči zdivjal nad hišo silovit vihar. Okna in vrata so se sama od sebe odpirala in zapirala z velikim truščem, na postelji pa je povsem mirno umirala uboga Neža.

Ljudje so si resda brusili jezike, da je bil hudič zapustil Nežino dušo s šumom velikega jastreba, kadar se požene kvišku. Ali kdo bi jim verjel. Česa vsega ne spleteničijo ljudske marnje!

Nekateri, in med njimi tudi muzikant Škratelj, so dejali, da to sploh ni bila obsedenost, ampak le navadna božjast, ki ji nista bila kos ne Vrač z zagovori, ne župnik Klobus z vso svojo duhovitostjo.

Vendar tisti dan, ko so Nežo pokopali, je bilo jasno nebo in nad Školom, Kotlarjevim vrhom in Oslovko je sijalo toplo jesensko sonce. Hudiča ni nihče več omenil in nihče ne ve, če se je zares naselil na Solkanskem polju. Polagoma so prišli novi časi in o hudiču in Neži pripovedujejo le še grozljivo pravljico.

Pravljice pa, veste, so pravljice, največkrat gola domišljija.«

»Takšna je bila ta reč, ki ste jo hoteli zvedeti od mene,« je dejala stara Marjana in popila kozarec mleka.

»Mleko pijem, kakor vidite, in ni res, kot pravijo, da se stare babe z žganjem zdravijo.«

Odkašljala se je, nato pa povzela:

»Pri vseh teh marnjah in tvezah moram povedati kaj več o muzikantu Škratlju in coprniku Vraču.

Ta dva moža sta imela na svoji strani vsak pol vasi. Dva trda kamna pa ne zmeljeta dobre moke. S Škratljem, ki je znal brati, je držal del, ki je rad poslušal novotarije, z Vračem pa tisti, ki so verjeli v vedomce, v skrivnost risa, ki si ga potegnil okoli in okoli sebe, ko so šli na kresni večer o polnoči po zaklad. Povrh tega pa še v divjo jago in še v marsikaj, kar se nam dandanes zdi zelo praznoverno.

Vrač se na pisarije ni nič zastopil. Imel pa je vseeno Kolomonov žegen. Iz njega je zagovarjal uroke, pa bolezni pri živini in ljudeh. Možaka sta se imela precej na nosu. Vsak po svoje sta bila vendar na konju. Škratelj je rad dejal:

‚Vrač je mazač!‘

Vrača je bila ob teh besedah pograbila taka jeza, da bi se bil modras od nje razpočil. Vračeve pol vasi je seveda koj pograbilo za krepela. Pomirili so se šele,

ko je coprnik, ki ni vedel, ali je v bobu ali v grahu, dejal:

‚Škratelj je bogataj!‘

Zdaj je dvignil krepelec drugi del vasi. Udarili bi se bili na življenje in smrt, če bi se ne bali vedomcev in bliska . . .

Škratelj pa je menil, da ta beseda nima sedeža, da mu hoče Vrač le perje prikrajšati in ušesa poklatiti. Dlak pa seveda ni imel na jeziku in zato ni bil zamerljiv ko polž.

Še naprej je pripovedoval o železni kači in elektriki; medtem ko je njegov zopernik še dalje prerokoval. V strahu, da mu pade krona z glave, pa je Vrač takole stuhtal:

‚Škratelj je tako napuhnjen, da hoče več vedeti kot župnik. S prevzetnostjo pa kliče na svet gorje! Hudega se še pes boji. In ljudem ne bo dobro, kadar bo, kot pravi, cesta vodila okoli vsakega griča ali kadar bo stal mlin v vsaki grapi in se bodo ljudje vozili po zraku. Tedaj bo kosila ljudi lakota in taka vojna, ki je svet še ni videl. Čez in čez bo zavladalo hujše kakor hudo; veliko žena bo ovdovelih in osirotele otroke bodo vzgajale mačehe . . . Matere bodo namreč umirale na porodu od groze, da so otroke rodile v takih hudih časih. Več ko preveč bo mačeh, a samo tri bodo dobre in vse tri nesrečne. Prvo bodo snedle muhe sredi zime, druga se bo sredi poletja ubila na ledu, a tretja bo konec storila za žejo ob Idrijci . . . Konec koncev pa, če to hudo ne bo prišlo kmalu, bodo ljudje, ki so tako vedno manjši, že zelo majhni. Štirje možje bodo lahko mlatili pod enim mernikom. Ko bodo napravljali steljo, bo dejal tisti, ki bo klestil na praproti veje, spodnjim: Pojdite izpod praproti, da koga ne ubije veja, če pade nanj! — Tedaj bodo tudi vsi ljudje lahko ušli sončni pripeki pod senco enega oreha . . .‘

Vračevih marenj s tem še ni bilo konec.

Dejala sem, da je znal zagovarjati kot nihče drug. Tako ti je ob košnji nekoga pičil modras. Iz strahu pred smrtjo se je zatekel k njemu na zagovor. Ta je res zbrskal tisto svoje proti kačjemu piku:

‚Strup, jaz tebe zarotim! Pojdi na kruh, skozi ta kruh se moraš scediti nazaj v modrasa, od koder si prišel!‘

Potem je pihnil v kruh in še bolj zavzeto dejal:

‚Tam stoji ena gora; na tisti gori stoji en stol in na tistem stolu sedi sveti Šempas, ki en meč v rokah drži in pravi:

Naj ne škodi kačji strup temu človeku!‘

Če si hotel, da je zagovor uspel, je bilo treba vanj sveto in brez dvomov verjeti. Kdo ve, ali je zagovorjeni verjel? Nemara ni pričakoval čudeža, pa je umrl v groznih mukah ...

Vračev ugled je padel, a ne popolnoma; nadloge so vedno bile in edino on je vedno ponujal svojo pomoč — v stiski pa še hudič muhe žre. Mogoče bi mu ne šlo tako v klasje, če ne bi k vsemu štulil zdravilnih rož, in to takih, ki so ljudi prepričale, da niso samo Blažev žegen. Vrač in drugi padarji, s katerimi se je prerekal Škratelj, so se tedaj tega in še marsičesa posluževali. Pravili so, da vedo za koren-lečen. Nekateri so se zdeli kot zaresni čarodeji. Ljudi so učili, naj si pod pazduho polagajo svinjsko dušico. S tem si bodo pričarali lepe sanje, da bodo živeli nekaj časa kot na kakšnih nebeških poljanah.

Drugi so spet varili iz razhudnikov omamne zvarke. In če so jih ljudje pili, so sanjali o čudežnih ljubeznih s pregrešno lepimi deklinami.

Kdo ve, če so imeli ti vrači res tako skrivnostne moči. Vražjeverni so zatrjevali, da imajo zvezo s hudičem. Pametnejši pa niso nič manj glasno modrovali: najbolj črn hudič je hudoben človek. Kdo je imel prav, ne vem. Vem pa, da je bil to čuden čas risov, divjih jagod in vedomcev ...

Tiste spomladi, ko sem pasla pri Graparju ovce, so pod Školom začeli o nečem skrivnostno šušljati...

Sosed Brglez je bil namreč posilil deklo. Da bi svoj greh prikril ženi in ljudem, jo je ubil in mrtvo položil v gnoj. Odtlej so se vedomci zbirali vsak večer na njegovem dvorišču in migotali kakor plesoče kresnice.

Škratelj je resda menil, da so te lučke trhljive treske, a nihče mu ni verjel. Tudi nova dekla Urša, ki je prišla k Brglezu, ni videla teh lučk. Kako naj bi jih tudi videla, če ni imela greha in krivde na svoji duši!

Ali tedaj niso prihajali samo vedomci, marveč tudi volkovi. Povzročali so veliko nadlego in nadlogo. Vse noči so tulili okoli hlevov in staj, in naenkrat samkrat podavili pol črede.

Zgodilo pa se je še kaj hujšega.

Prelahkomiselna mati je nekega nataknjenega večera zapodila na dvorišče preveč razposajenega otroka. ‚Ná!' je dejala. ‚Volk naj te pohrusta!'

In če kličeš volka, rad pride. V tistem trenutku je privihral čez dvorišče, hlastnil po otroku in lahkomiselna ženska ga ni videla nikoli več.

Neprevidna otrokova smrt je ljudi pripravila do tega, da so povsod izkopali volčje jame, visoko nad jamo pa prekrižali dolge raklje in nanje obesili košaro z jagnjetom. Volk je skočil na jagnje, medtem pa cepnil v jamo...

Ja, ja, mnogo hudega so morali pretrpeti ljudje. Nekaj let prej je najprej razsajala taka suša, da je vse požgala. Suši je sledila lakota... Ehtana, ja, ljudje so umirali z neprežvečeno travo v ustih. Tako tudi vselej ne drži, kar pravi njiva: oserji me, če ne, bom jaz tebe.

Resnično, čuda in pol je že šlo čez ta naš svet. Tudi pod Školom. Karkoli vam bom še o njem govorila, je iz tistih časov. Vse je bilo drugače, kot je danda-

našnji in dosti manj gosposkega duha je bilo takrat, med nami pa sploh!

Pod nizkimi in slamnatimi strehami so možje kovali žeblje in podkvice, a ženske so klekljale čipke. Tudi predli so še in tkali; vsa obleka, ki smo jo nosili, je bila iz doma spredenega blaga. Prav tako so sami obdelovali kože za kožuhe in obutev.

Kruh je bil navadno ovsen, zraven še kakšen krompirček, drobnica ali krhelj. To je bilo vse. Edina stalna jed, ki je prihajala na mizo trikrat na dan, je bilo kislo zelje. Osemnajstkrat zelje v tednu, pa je bila tu nedelja. Sicer pa nismo poleti ležali v senci, da bi nas bolel trebuh pozimi.

Pratik tedaj na kmetih še nismo poznali, a tisto z zeljem je bila najbolj prava pratika. Takrat razen bajtarja Škratlja ni nihče znal pisati, ne brati. In ta je bil svetnik svoje sorte. O njem so pravili, da ima v sebi majčkeno ciganske, godčevske krvi. Dobro se ga spominjam. Bil je eden redkih, ki si je čisto po laško bril brado in brke, igral na harmoniko, koval žeblje in podkevce in rad srknil šilce ali dva žganja.

‚Piti moraš!‘ je dejal, ‚da pozabiš na revščino in lakoto... Vse življenje delam in garam in vse življenje stradam.‘

Ali bil je šegav človek, veseljak, kot pravimo. Ničesar ni jemal žalostno; precej vseeno mu je bilo rojstvo ali smrt.

‚Tako je na svetu,‘ je marnjal kaj mirno. ‚Če bi ljudje ne mrli in telet ne drli, bi naposled še svet podrli...‘

Škratlju v življenju res ni bilo odmerjeno kdove kaj kruha. Komaj je shodil, že se je ubadal in pasel pri kmetih drobnico. Ko je doraščal, je peharil od malega do velikega hlapca. Potlej je šel k soldatom. No, ni odšel, kar prišli so biriči ponj — veste biriči so bili nagli ko tresk — in ker je bil reven, a postaven, so ga zvezali in odpeljali. Deset let in deset mesecev

je služil vojake. Bil je pri Custozzi in tedaj je komandiral Radecky, general Franca Jožefa...

Na Laškem so rogovilili nekakšni karbonarji — Avstrijcev pa niso mogli na koncu oči. Škratelj je bil junaški soldat. Takega so poslali celo v Rim, kjer je videl samega papeža...

‚Nič posebnega ni ta papež,‘ je dejal, ‚samo ves je v židi, zlatu in žametu. V primerjavi z nekdanjim preprostim in revnim Jezusom je pregosposki. Stanuje pa v taki palači, da se nam še sanja ne.‘

Ja, deset takih vandrovskih let in deset mesecev je Škratelj služil cesarju, a si ni prislužil ničesar razen nekaj brazgotin. Vrnil se je v obnošeni vojaški suknji, gol kot lipa pozimi, z dolgimi, že za spoznanje sivimi brki, in seveda s harmoniko! Eh, in s tem oném je v vas prišlo novo življenje. Bilo je, kot da jo je obsedel sam hudič. Polke, ki so se vsipale in vriskale iz Škratljeve harmonike, so privzdigovale staro in mlado pod strop Revnove krčme. To so se gnetli kot muhe v močniku; Revnu pa se je tam za točilnico samo smejalo. Kaj se hoče, denar dela denar...

Postaven pob in povrh tega še godec — to je imelo od nekdaj za ženske dvojno ceno. Za njim je na skrivaj pogledovala prenekatera bogata kmetica, mu stregla z vinom, kruhom in gnjatjo. Kar nespodobno so se mu prilizovale in pri tem pozabljale na svoje dedce... Škratelj pa je igral, jedel in pil, potem pa rekel:

‚Katrca me čaka, k njej moram!‘

To so se kmeticam zavihali nosovi. Seveda, moral je h Katrci. Deset let in deset mesecev je čakala nanj. Z njuno poroko pa ni bilo mnogo novega; vsako leto se je rodil otrok, vsako leto je bilo več ust, manj kruha in le dvoje rok za delo. Hudo je bilo posebno pozimi. Škratelj se je čehljal od skrbi, pogosto nategnil meh in otrokom igral namesto večerje, da so mirno zaspali. Toda prihodnje jutro jih ni bilo več

mogoče uspavati, tedaj se je s povešeno glavo odpravil v Revnovo krčmo.

‚Boš pil?‘ je krčmar zasadil vanj svoje mačje oči . . .

‚Pil bi že, pil, a cvenka ni; še moke za močnik ni. Znašli smo se čisto na praznem,‘ je Škratelj cincal pred krčmarjem in ga gledal poparjeno kot mokra miš.

Reven je hrknil po svoji navadi:

‚Vem, moke bi rad, ko še za sol nimaš!‘

‚Denarja res nimam, imam pa roke za delo,‘ je v njegovem glasu zazvenela tiha prošnja.

Reven ga je premeril kot premeri mešetar žival na sejmu, nato bahavo in oblastno pljunil:

‚Velja! Dal ti bom sedem velnic moke, toda zanjo mi boš moral napraviti sedem dnin od vida do vida . . .‘

‚No prav,‘ je prikimal pohlevno in obenem veselo Škratelj.

‚Velja, da le otroci ne bodo stradali; dovolj jih že mraz martra . . .‘

In ko mu je krčmarjeva hči odkazala vrečo, je odšel v sneg. V gazi pa je zavriskal, kakor da se ga je napil:

‚Da se pôsoda ne bo jokala!‘ je rekel in ril v sneg.

Ker tako ni v peči preveč kuril, je doma odprl okence in nategnil meh, da so ga poslušali sosedi in menili:

‚Škratlju se spet dobro godi . . .‘

Tisto leseno bajto, ki jo je imel, so mu malodane postavili sosedi. Vendar mu to ni bilo mar. Dovolj je bilo, da sta se s Katro razumela. Ker je bil edini v vasi, ki je znal brati in pisati, je bil pravzaprav takoj za župnikom.

K maši ni hodil. Pač pa je bral časopise, ki jih je iz mesta dobival. V njih so pisali čudno učeni gospodje še bolj čudne stvari. Kdo bi razumel tak čarovniški hokus-pokus! Škratelj pa je bral in tisto na-

prej razlagal, da so se ljudje križali od začudenja. V njegovo bajto je zahajalo čedalje več obiskovalcev. Sosedje so ga spoštljivo gledali in radovedno napenjali ušesa.

‚Hentajte!‘ so vzklikali, ‚kaj vse se po svetu godi!‘

Med njimi so bili tudi taki, ki Škratljevim novicam niso verjeli, pač pa so menili:

‚Ta je malo zasekan ali pa zasoljen!‘

Odšli so s posmehom in zavili k Revnu v krčmo...

Radovedni pa so zdržali in poslušali Škratlja z vso zaverovanostjo, kakor dandanašnji poslušajo radijske reči... Posebno so jih mikale novice o železni kači, ki puha in teče kot sam hudič, pa tiste o kolesju, ki vozi nekje za devetimi gorami brez voličkov in konjičkov. A povsem nerazumljiva jim je bila vest o nekakšni elektriki, luči, ki zdaj še v moji bajti sveti. Mladi so debelo gledali, stari z dvomom v očeh brundali v brke; v Revnovi krčmi pa so se hahljali:

‚Škratelj bo blisk ulovil v lempo, pa bo imel luč... Nesramno nas hoče s tistimi časopisi vred potegniti.‘

‚Hm, hm, pustimo mu to nedolžno veselje...‘ so menili dvomljivci, ki niso vedeli, na katero stran bi se nagnili.

Novica o elektriki se je hitro raznesla tudi po sosednjih vaseh. In ljudje, ki so se zbirali na sejmih in proščenjih, so odtlej naprej dregali v ljudi izpod Škola:

‚Kaj ste blisk že ulovili v lempo?‘

Ljudje izpod Škola so se pomračili, nasršili ko jež in se pogrkavaje pridušili. Ker zbadljivk ni bilo konca, so jezo na dušek zalili z vinom in še huje revskali:

‚Kaj pa vi, Trebušarji, ste si že nategnili svoje platno, svoj mezlan?‘

Mezlan je bilo platno iz volne in bombaža, ki so ga tkali po laškem načinu edino Trebušarji in imeli nad njegovo izdelavo monopol. Nekaj časa so bili na to

silno ponosni, nato pa jim je začelo presedati, kot najbolj zasmehljiva žalitev.

Revnovo vino je najbolj pogumne že tako razvnelo, da so zavihali rokave, se pognali iz krčme in pulili kole iz plotov. Potem so kajpak s krepelci drug za drugim preizkušali trdnost mezlana. Jejnata! Kakšno prerivanje vam je to bilo. Pravi resnični sodni dan. A ljudje pod Školom se niso pomirili, ko so prvi Trebušarji pokazali podplate, ampak šele potem, ko o teh izzivačih ni bilo več ne duha ne sluha.

Vendar ljudi pod Školom se je vseeno oprijel žaljiv pridevek ‚bliskarji', Trebušarji so še naprej ostali ‚mezlanarji', Hotenjci pa ‚štomfarji' . . .

Slednje so povrhu vsega dražili še z repo in s korenjem, češ da to dvoje najbolj sodi v njihovo vsakdanje življenje. Razgreli so se tudi, če jih je kdo zafrknil, da tlakujejo poti s hlevskim gnojem. Skratka, vsaka vas je imela svoj pridevek. Tu bliskarji, doli mezlanarji. Tam čez pa so se zvrstili matučkarji in špeharji, vse do bikožajfarjev.

Ti so namreč imeli črnega bika, pa so menili:

‚Ožajfajmo ga in operimo, pa bo postal bel.' Vendar bik je ostal črn do današnjih dni. In če je na sejmih in proščenjih med razgrete glave padla ena teh besedi, je gotovo nastal ravs in kavs, da je bilo joj. Ne enemu samemu so se poveznili krivci in gamsova brada za klobukom . . . No, noben konj ni tako hud, da bi se ne dal obrzdati.

Možje so po takih pretepih hodili okoli z obvezanimi glavami. Ženske so se ujedale ali pa so bile ponosne na svoje junake in na čast vasi. Da, včasih se še lonci stepejo na ognjišču. Pomilovale so jih in jim stregle z najboljšim, kar so premogle za pod zob, vmes pa marnjale: kruh reže tisti, ki ga ima! In: kdor je predober, je oslu podoben.

Komaj so si moški zalizali tiste pretepaške rane, že so prišle črne koze in rokovnjači . . .

Potem se je začel križ z župnikom in zaradi njega je bilo kar cel kup nesreč. Ta je bil namreč uboge ljudi tako prestrašil s peklom, da so kar blazneli. Saj ga razumem: moral je strašiti, da se mu ni utrgal sesek, po katerem so mu pritekale dobrote ...

Vendar Škratlju ni prišel do živega, on je bral časopise in bukve in dejal:

‚Zdaj pa imamo pod Školom pravega hudiča ...‘

Nemara je to rekel nekoliko tjavdan, vendar župnik mu tega ni nikoli več spregledal. Njega se ni precej lotil, ali ves drugi godčevski svet bi najraje utopil v žlici vode. Nekemu drugemu godcu ni dal odveze, dokler ni harmonike razsekal na drobne kosce in vrgel še tisto, kar je ostalo, na ogenj.

Župnik pa je s prižnice še naprej oznanjal: ‚Ja, harmonika, ta prekleta harmonika je izvor vseh pregreh in nečistosti ...‘

No, kaj bi po nepotrebnem govorili o nečistosti in prešuštvu. On sam je bil največji prešuštnik, saj je na debelo zavajal ženske. V svojih mlajših letih pa menda celo take lepotice, kot je bila Špehova Neža. Bog ji daj dobro, siroti, saj je dosti hudo pokoro prestala.

Kar pa se drugega babovja tiče, ni čudno, da so mu vse verjele. Lisjak jim je menda pravil, da s posvečenim človekom ni greh onegaviti.

Celo v milosti si in odpuščanje grehov je laže in krajše za tiste, ki se spečajo z namestnikom odrešenika sveta. Da ga le sram ni bilo, če je res tako govoril! Hja, in sram! To pa je bilo njega toliko, kot volka strah. Na srečo to ni trajalo dolgo; na lovu se mu je sprožila puška in sam se je do smrti obstrelil. Saj pravim: kakršno življenje, taka smrt.

Tako se je še leta in leta naprej vrtelo življenje pod Školom. Vrača je ob vseh zagovorih pobrala starost. Škratelj tudi ni dočakal vsega tistega, kar je

pripovedoval; pijača in harmonika sta ga potegnili nekega predpusta v sneg, kjer je otrpnil.

Njegovi otroci pa so kljub temu, da je bil kruh še bolj redko pri hiši ko prazniki, naglo rasli. Ta srednji se je sploh odrezal. Kmalu je šel v svet in se kot zrel človek vrnil pod Škol.

‚Ta pa, ta,‘ so rekli možje in ga izvolili za župana. Z njim se je pod Školom marsikaj spremenilo. Vsako toliko mu je šinilo v glavo kaj pametnega.

‚Ta pa bo zabodel zlodeja,‘ so rekli ljudje. ‚Dajmo mu nož!‘

Nekoč jih je sklical in dejal:

‚Dajmo, sezidajmo si šolo!‘

Ljudje pod Školom so nekaj časa zmajevali:

‚Kaj je kmetu potrebna šola? Dovolj je, da zna zgrabiti za rovnico, plug, sekiro in kladivo; knjige so za gospodo!‘

Vendar, obveljal je predlog Škratljevega sina.

Prišli so zidarji, baje z Laškega; nekam čudni ljudje, ki so jedli žabe in polže, vendar so bili zidarji in pol. Šola se je kmalu dvignila pod streho, zatem pa je učitelj Kabaj naučil mladino pod Školom brati in pisati.

Od tistih dob ni nihče več pogrešal Kolomonovega žegna, ne Vračeve skrivnosti zagovarjanja urokov in drugih čarovnij. Škratlju in njegovemu sinu, prvemu za dobro voljo, drugemu pa za zasluge, so postavili hvaležni vaščani spomenik iz samega belega kamna.

Tudi hudiča ne pomnimo odtlej pod Školom več, razen seveda v podobi kakšnega hudobnega človeka.«

Dvoglavi orel je planil na plen

Priletni ljudje še vedno govore o dobrih starih avstrijskih časih. Čudo in pol vedo povedati o vzornem redu, posebno od 1900 do prve svetovne vojne, ko je stari, še vedno oholi habsburški orel zavihral s perutmi in zasadil svoje kremplje proti jugu. Poleg vsega drugega jim ne gre iz spomina, da si dotlej lahko šel na delo kamorkoli te je bila volja; zaposlitve je bilo na pretek. Kakor pravijo, zaslužek ni bil slab, naj si delal v gozdu, na polju, v rudniku ali tovarni, pozabljajo pa na drugačno ureditev in stopnjo celotnega razvoja in predvsem na skromnost, zakaj njihove takratne potrebe niso segale mnogo nad preprosto hrano.

Če pogledamo samo na eno stran medalje, je bil tedaj res čas zlatega denarja, zakaj v obtoku so bili cekini in srebrni tolarji. Kar nadležen jim je bil ta drobiž, toliko ga je bilo. Ko je gozdarski mojster, stari Trot odšel s Tisovca v Idrijo po mesečno plačo za svojih trideset delavcev in so mu denarsko odmerili v glavnem v cekinih in tolarjih, je bil kar nejevoljen: drobiža je bilo za pravo pravcato breme, in to za dolgo pot nazaj.

In če ne pozabimo na drugo plat medalje, vemo, da stari ljudje v isti sapi res poudarjajo, kako so za svoje mladosti skromno živeli. To se nikakor ne da primerjati z današnjo prehrano v večini domov. Gozdni delavci so morali pošteno pehariti od vida do vida, da so zaslužili v dveh dneh za eno srajco, v štirinajstih dneh za par škornjev. Tako marsikdo otročje obožuje stare čase, zraven pa odpira socialne rane, saj

so takrat, recimo na Vojskem, v glavnem živeli ob koruznih žgancih, krompirju, zelju in mleku.

Večina »gosposkih« jedi, ki so zdaj pogosteje na kmečki mizi, tedaj sploh niso poznali. Zadovoljiti so se morali z najnavadnejšo in hkrati najcenejšo prehrano, če so hoteli prebiti od »dnarske do dnarske«. To potrjujejo stari sami, ko pravijo: kako izbirčni so današnji ljudje in kako je še zlasti razvajena mladina.

Primerno skromni in revni prehrani so bile razširjene razne bolezni, posebno jetika. Ta je ravno med mladino rada poiskala največ žrtev. V nekaterih družinah je bila jetika kar udomačena, prenašali so jo iz roda v rod. Jetična mati je spričo nehigienskih razmer prenesla bolezen na otroke. V taki zaostalosti, razumljivo, ni bilo pomoči; jetika se je razrasla v skoraj neobvladljiv strah. In vendar, sodoben način življenja in zdravljenja ji je že skoraj v celoti kos.

Na preobratu stoletja se je starosvetni način življenja začel umikati. Zagospodovali so novi vetrovi in novi pogledi. Globoko za njimi je zaostal fevdalizem z zemljiško odvezo. Tlaka in desetina je živela še samo v spominu, vendar so se na kmete zvalila nova bremena v obliki doklad k državnim davkom, s katerimi so morali odplačevati odškodnino za zemljo. To jih je žulilo cela desetletja tja do preloma stoletja, a zvesta spremljevalka vsega tega je bila vsesplošna revščina.

V gospodarskih težavah pa so se znašli vaški oderuhi, ki so posojali obubožanim kmetom in obrtnikom denar celo s po 30 % in celo 50 % obresti. Tudi na Vojskem je bilo nekaj takih oderuhov, ki so imeli edino veselje, pognati koga na boben in sebe spraviti še bolj na tron.

V stare oblike življenja je zlasti prodirala razvijajoča se industrija z uvoženimi industrijskimi izdelki, saj je domala ohromila nekatere zvrsti ljudske obrti, predvsem žebljarstvo, tkalstvo in platnarstvo. Tako je polagoma izumirala domača obrt, ljudje se niso več oblačili v doma tkano blago, marveč v indu-

strijsko tkanino, ki je bila v vsakem pogledu lepša in cenejša.

To dejstvo je dalo misliti; med samotne kmete in gozdarje se je vgnezdil nemir. Zaslužek v gozdu je ostal pri starem. Pri gradnji železnice od Gorice po dolini Soče in Bače proti Jesenicam pa je bil boljši. Delavcem, ki jih je kar mrgolelo po dolini, so se pridružili tudi nekateri gozdni delavci.

Graditelji železnice so bili različnih narodnosti, naneslo jih je tako rekoč iz vseh vetrov. V dolino so prinesli svoje običaje in navade. In ko se je železna kača redno zvijala po dolini, so se gozdni delavci vrnili v svoje samotne bajte. Marsikaj novega so se naučili in prinesli s seboj. Plevel in zrnje. Prenekateri je zašel v pijačo, spet drugi si je razširil obzorje. Nastajalo je razgibano politično življenje in tudi razredna zavest je vnašala v življenje ljudi, ki so živeli iz rok v usta, nove poglede.

Od prenapetih Nemcev je bilo treba požreti prenekatero grenko — seveda samo tistemu, kdor je hotel ostati zvest slovenskemu rodu. Morda se je ta ali oni že kdaj potegoval v krčmah za čast svoje vasi, če treba s pretepom. Po novih spoznanjih pa se mu je zdelo takšno potegovanje malenkostno ob toliko hujših stvareh; teže je bilo požreti silno ponižanje samo zaradi tega, ker je sin slovenske matere. Hribovci so nemara v kakšnih očeh nerodni in neotesani, vendar da bi jih kdo zaradi tega zaničeval — ne, tega pa že ne! In tako so se ljudje še bolj zagrizli v svojo slovensko stvar.

Ko se je prvo desetletje tega stoletja prevesilo v drugo, je čas postajal še nemirnejši. Vojna je zdaj zares pretila. Staremu cesarju so za šestdesetletnico vladanja (1908) podarili Bosno in Hercegovino.

Ta vihar je v časopisih in med ljudmi naletel na globok odmev. Potem so vesti postajale iz leta v leto bolj vznemirljive. Nastopilo je vroče poletje leta 1914. Avstrija se je pripravljala na vojno, in ob tem, in še

marsičem, se je v mislih marsikoga zamajala veličina stare, »trdne« Avstrije.

Na Dunaju je že 66. leto vladal Franc Jožef, star 82 let, poglavar avstro-ogrske dvojne monarhije, »ječe narodov«, kjer so v enem delu Nemci, v drugem pa Madžari krotili slovanske narode in druge narodnostne skupine. Kljub napetemu političnemu vzdušju, ki se je vleklo od 1908. leta dalje, odkar se je Avstrija polastila Bosne in Hercegovine, je bilo nekaj upanja, da bo mir ohranjen vsaj do cesarjeve smrti.

Toda oholi generali in diplomati na Dunaju in v Budimpešti so se venomer igrali z ognjem. Izzivanje je doseglo svoj vrh, ko se je na Vidov dan 1914. leta odpeljal v Bosno na manevre, takrat že ne več mlad avstrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand. S seboj je vzel ženo Sofijo, rojeno grofico Chotek, osovraženo na dunajskem dvoru, ker je bila prenizkega in povrhu še češkega rodu.

In na Vidov dan sta v Sarajevu počila dva smrtna strela, ki ju je na prestolonaslednika in njegovo ženo sprožil še ne 19-letni atentator srbske narodnosti Gavrilo Princip, član »Mlade Bosne«. To je bil vzrok, da so avstrijski generali in diplomati začeli hazardno igro, ki se je iz sarajevskih strelov razvnela v prvi svetovni požar.

Tako so 26. julija — bila je nedelja — do poslednje gorske vasice ljudi vznemirili plakati, ki so napovedovali takojšnjo mobilizacijo. Ta nedelja je bila kakor sodni dan. Sprva je ljudi obšel mraz, začutili so svojeglavost črnega habsburškega orla, ki je planil na njihova življenja. Pred njimi so se kakor na filmskem traku zvrstile vse stare strahote, ki so jih že kdaj slišali o vojni.

Na Vojsko je tistega nedeljskega dne prinesel plakate o mobilizaciji strogi žandar Alfred Rihar in jih razobesil ta čas, ko so bili ljudje v cerkvi. Po maši se je povzpel na pokopališčni zid in z resnim glasom prebral rdečkasto oznanilo in še posebej opozoril, naj

se odpoklicani letniki takoj pripravijo in nemudoma odidejo v Ljubljano.

V tolažbo je dostavil, da bo mogočna Avstrija hitro obračunala s predrznimi srbskimi morilci. Tudi časopisi so na široko obljubljali, da bo vojna največ v dveh mesecih končana. To upanje je bila edina bilka, ki se je je prebivalstvo zaskrbljenih obrazov oprijemalo, čeprav so mnogi orošenih oči zavili v krčno, da je bilo slovo lažje.

Popoldne tiste nedelje so se na poti proti Idriji iztrgali poslednji hripavi vriski, polni bolečine. Fantje in možje so odšli. Doma so ostali starci, žene z družinami in s skrbmi, kako jih bodo preživljale.

V tistem času so se znašle v vojnem vrtincu skoraj vse evropske države in revščina je s hitrimi koraki hodila od hiše do hiše.

Kmalu so prišla prva pisma in »feldpostkarte« s cenzurnimi packami iz Srbije in Galicije . . .

Neredko je prišlo črnoobrobljeno pismo. Temu so bili seveda krivi Srbi, Rusi in njihovi kozaki. Prenekatera mati, žena ali dekle si je morala nadeti črno ruto in točiti grenke solze.

Ker moških ni bilo doma, so bila polja slabo obdelana in revščina se je spreminjala v pravo pomanjkanje zlasti tam, kjer je bila velika družina.

V vasi pa sta imela poglavitno besedo župan in župnik. Aprovizacija, ki jo je delil župnik Janko Kmet, je bila le za nekatere. Razdeljena je bila bolj po lepih obrazih in prijateljstvu in pri odrinjenih rodila gnev v sestradanih želodcih.

»Kjer ni, še vojska ne vzame,« je bila grenkost v glasu. Zdaj pa je vzela vse nenasitna, z grabežljivimi rokami.

Po vsem hudem se je bilo bati še Zahoda. Italija, ki je po svoje ocenjevala položaj in mešetarila, je s tajnim sporazumom z Antanto v Londonu izmešetarila Gorico, Trst, Istro in del Dalmacije. Zato je požrla pogodbo z Avstrijo in Nemčijo in zaradi pohlepa

po slovenski zemlji napovedala vojno centralnim silam ter se pridružila Angliji, Franciji in Rusiji.

In konec maja 1915. leta so zabobneli topovi ob Soči, vse od morja pa gor do gora.

Italija je stopila v vojno nenadoma in se z vso silo zagrizla v slovensko zemljo. Primorci so dejali:

»Uresničila se je Gregorčičeva prerokba:

Prihrumel z gorkega bo juga . . .!«

Na Vojskem so se pojavili prvi begunci od Soče, Banjške planote, lokovških obronkov in napolnili vse hiše in hleve. Z njimi je bilo prav toliko lačnih ust in še vse gorje begunstva.

Kmalu je za njimi prišlo še vojaštvo in začelo graditi čez Vojsko peto obrambno črto. Kopali so jarke in jih opletali z bodečo in električno žico. Pozornost pa je seveda vzbujala velika sprejemna in oddajna brezžična postaja, s katero so spremljali dogajanja na bojišču.

Na delo so morali vsi, ženske in mladina. Bilo je sicer nekaj zaslužka, nekaj aprovizacije in še več zmede, pijančevanja in razvrata. Razumljivo, med prebivalstvo se je pomešalo vojaštvo in to je prispevalo svoje. Vojaki, ki so se potepali okoli, so silili k ženskam in tudi v shrambe.

Ker pred pomanjkanjem ni bilo mogoče zapreti vrat, so ženske hodile po živež na fronto. Po oficirskih kuhinjah so zamenjavale maslo, ki so ga doma pritrgale sebi in otrokom, za moko in sladkor. Še sreča, če se je posrečilo kaj dobiti za lačna usta.

Bojišče, ki je rjulo na zahodu, se zlepa ni premaknilo. Slovenski in hrvaški bataljoni, ki so bili nalašč za to poslani na soško bojišče, so se bojevali z največjo zagrizenostjo. Italijani ne smejo preko stare meje, so si rekli fantje in možje in se res z največjo hrabrostjo in odločnostjo upirali njihovi premoči.

Tako se je vleklo med bodečo žico in bobnenjem topov leto 1915 v 1916 in v poletne mesece 1917. leta.

To obdobje je bilo najbolj brezupno. Nikjer se ni zasvetil najmanjši žarek v pričakovanje, da bo vojne kmalu konec. Divjala je naprej. Rekvizicija je pobirala vse, kar ji je prišlo v kremplje. Žito, krompir, seno in živino. Bila je vojna, in mimo toliko po sili razumljivega, je moralo biti razumljivo tudi to.

Na Krasu, ob Soči — Gorica se je spremenila v razvalino — čez Banjško planoto do Krna in Rombona pa je neusmiljeno divjalo neurje ognja, svinca in smrti. Enajst laških ofenziv se je zvrstilo druga za drugo, a Lahi ob Soči niso veliko napredovali. Naš človek je morda tu bolj nagonsko kot razumsko čutil, da gre za njegovo stvar, za njegovo zemljo, in zato ni hotel priti iz dežja pod kap, čeprav je bila večina tudi prepričana, da bi jim zmaga nemškega orožja prinesla le novo suženjstvo.

Še preden se je Italija odločila, v katero stran bo naperila svoje bajonete in topove, so ljudje, ki so se količkaj razumeli na politiko, ugibali o prihodnosti Primorske, Istre in Trsta. Vedeli so, da bo vojna zahtevala velike spremembe, vendar so bila njihova mnenja različna. Tisti Slovenci in tudi Italijani, ki so videli prihodnost velikega pristaniškega mesta v povezavi z zaledjem, so se natihoma potegovali za samostojno deželo v okviru Avstrije ali pa pod skrbstvom velesil, drugi so se potegovali za neko vrsto jugoslovanske države pod okriljem stare avstrijske monarhije, se pravi, da bi dualizem nadomestili s trializmom, nekateri, ti so bili najpogumnejši, so si zamišljali samostojno Jugoslavijo, ki naj bi združevala vse jugoslovanske narode.

V najbolj razgledanih pa je živela ideja o združeni Sloveniji — in tudi zaradi nje se je bilo treba otepati Lahov. Spričo tega je na bojišču tem globlje in širše odjeknila tako imenovana majniška deklaracija ali izjava, ki so jo slovenski in hrvaški poslanci podali 30. maja 1917 v dunajskem parlamentu. Množice je razgibala šele kasneje in sprožila iz prevratnega

1848. leta neuresničena stremljenja po združeni Sloveniji in lastni državnosti.

Deklaracija je, razumljivo, naletela med Slovenci na velik odmev, v nemškem časopisju pa na viharne nasprotnike, saj je pospeševala razkroj avstro-ogrske monarhije.

Vendar, vojni vihar je pustošil Evropo že tretje leto in se širil v nedogled. Glad je čedalje z ostrejšimi krempljи segal v drobovje; praznili so se hlevi, v praznih kaščah so pajki razpredali pajčevino.

Da so bile težave še večje, so sem pa tja prihrumela z zahoda letala, na slepo odmetavala bombe in povzročila nekaj smrtnih žrtev. Od zahoda so jezdili jezdeci apokalipse; bojišče se je polagoma približevalo, z njim strah, da bodo Vojskarji tudi sami postali begunci. Bližanje vojnega neurja so oznanjali šrapneli, ki so se razletavali nad planoto.

Poleti 1917 stopijo v vojno tudi ZDA. To je bil za centralne sile, zlasti za Nemce, hud opomin, čeprav so začeli s strupenimi plini. Pri Verdunu in na Marni pa niso mogli preprečiti zaključnih porazov, zakaj Antanta je v vojno uvajala novo orožje: tanke in letalstvo. Nemci pa so trdoglavo hoteli speljati tok vojne v svojo korist. Zaradi tega so 24. oktobra 1917. leta z vso silo udarili pri Kobaridu. Avstrijski vojski so pridružili štiri korpusne skupine in s strahotnim ognjem in plinom pognali italijanske generale Cadorno, Capello in Badoglio z njihovimi četami vred v divji beg do Piave.

Zemlja se je stresla od bobnenja tisočih topov; zarjovelo je od gora do morja. Med Italijani je nastala velikanska zmešnjava, v blaznem strahu so bežali na desni breg Piave. Samo hitra pomoč z močnimi in s tanki opremljenimi divizijami iz Francije, kjer so zavezniki že imeli premoč v vojaštvu in orožju, jih je rešila popolnega poloma. Kobaridski polom bi tedaj pomenil popolno katastrofo za vso Italijo.

Zdaj je ob Soči nastala čudna tišina.

Beguncem je posvetil žarek sonca. Polagoma so se vračali na ruševine svojih domov, med okleščeno sadno drevje, na zemljo, ki so jo preorale granate in jo je okužil duh po mrličih.

Begunci so bili goli in bosi, skoraj kakor ob rojstvu. In še brez strehe nad glavo. Toda začeli so graditi, kakor znajo mravlje graditi razdrto mravljišče. Upali so, da je zanje vojna minila.

Jeseni leta 1917 je pretresla svet oktobrska socialistična revolucija in izločila Rusijo iz te vojne. Pod njenim vplivom so posebno avstrijska bojišča zaradi sabotaže slovanskih junakov doživljala vedno hujše poraze.

V armadi sami je bilo čedalje več uporov, ki so jih podžigali ujetniki, vračajoči se iz Rusije. Uporov niso mogli zatreti ne z zastraševanjem, ne s streljanjem voditeljev in talcev.

Tako se je leto 1918 začelo v znamenju zloma v taboru centralnih sil. Skrajno nezadovoljstvo ljudstva, sabotaže, zeleni kader, upori v vojski in mornarici, slaba prehrana in slabo orožje je zatrjevalo, da je nadaljevanje vojne nemogoče.

Razkroj je pospešilo tudi štirinajst Wilsonovih točk, v katerih je predlagal demokratične osnove za preureditev povojne Evrope.

Septembra 1918 se je zrušila solunska fronta, a oktobra so položili slovanski polki orožje na italijanskem bojišču.

Kamenček je sprožil plaz. Ko so sile Antante začele 24. oktobra na Piavi z ofenzivo, so se slovenski vojaki uprli. Nihče ni hotel več v boj. To je pomenilo konec vojne.

Prek furlanske ravnine se je začelo valiti vojaštvo brez reda in volje. Z njimi je valovila vesela vest, da je vojne konec. Nihče se ni vpraševal, kaj bo zdaj, kje je in čigava je zmaga. Za vračajočim vojaštvom pa se je vsula savojska vojska, brez zmage »zmagovita«, in zasedla ves zahodni del slovenske zemlje.

Za naše ljudstvo je žalostno predvsem to, da politične stranke niso znale na hitro in revolucionarno uresničiti starih sanj o združeni Sloveniji, ampak so poskušale z uradniško zaspanim prevzemanjem oblasti v zaledju. Kljub vsej nesposobnosti takratnih politikov in strank so Italijani prišli z belimi zastavami. Bili so plašljivi kot lisjaki — a hkrati založeni z lisjaško zvijačnimi nameni.

Najprej so razorožili slovensko narodno stražo in odslovili naše narodno predstavništvo v Gorici in Trstu, nato so na zasedenem ozemlju začeli izvajati svojo oblast; naivneži takratne slovenske vlade pa niso vedeli, ne zmogli kaj drugega, kot da so čakali križem rok pri ustvarjanju novih držav in pri določanju njihovih meja, kjer so v prvi vrsti prišli do izraza interesi kapitala in imperialistični apetiti zmagovitih sil.

Želja laške soldateske je bila, pograbiti kar največ slovenskega ozemlja. Prišli so do Logatca, od koder so se morali pozneje umakniti na razvodje rek med Jadranskim in Črnim morjem.

Vesti, da prihajajo Italijani, so bile za Primorce, ki so sanjali z združeni Sloveniji in svoji državnosti, veliko razočaranje. Nikakor se niso mogli sprijazniti z mislijo, da bi lahko živeli pod streho svojih južnih sosedov.

Gregorčičeva prerokba se ni uresničila: Soča tujcev, zemlje lačnih, ni potopila na dnu razpenjenih valov.

Kakor drugod so tudi v Idriji v dneh medvladja postavili narodno stražo in najprej odstranili sledove stare monarhije. Zaplapolale so slovenske zastave, navduševali so se za novo državo SHS.

Potišale so se strankarske strasti, ki so bile v Idriji zlasti v letih pred vojno močno razburkane. Ljudje so bili prepričani, da so osvobojeni in da je konec avstrijskega jarma. Ob zvonjenju navčka so vrgli med

staro šaro dvoglavega orla; prav tako so obračunali s kipom starega bradatega cesarja.

Navdušenje nad koncem vojne in svobodo je bilo kmalu pri kraju. Po ovinkasti cesti po Zali so se 22. novembra 1918 previdno pripeljali avtomobili z italijanskimi častniki. Za njimi se je vsulo žlobudravo vojaštvo in v kratkem času zasedlo mesto in okolico. Razočaranje je bilo skeleče in boleče, toda vsakdo je upal, da je ta zasedba le začasna. Z njo pa se je začelo najbolj žalostno obdobje zgodovine primorskih Slovencev.

Mračnega novembrskega večera so prišli tuji vojaki na Vojsko. Vselili so se v šolo in v nekatere hiše, se dobrikali otrokom in jim delili komisa in fig.

Takšno je bilo srečanje, toda med domačini in tujci je še naprej ležal neviden prepad. Preveč je bila udomačena prislovica: »Še megla ni dobra, če pride z juga.«

Lisjaško prijazni so se kazali nekaj dni po prihodu, a kmalu so šli od hiše do hiše in prebrskali vse kotičke. Odnesli so vse stare vojaške čevlje in obleko in polovili vse vojaške obveznike. Z njimi so ravnali kakor z vojnimi ujetniki in jih odgnali v Krmin, kjer so jih za nekaj časa zaprli v taborišče.

Še posebej so imeli strah pred »boljševiki«: njih vojaške dokumente so zaznamovali z veliko črno piko.

V konec vojne je poseglo še drugo zlo v obliki španske bolezni, ki je s smrtno koso zamahnila v domala vsako hišo in na široko morila, huje kakor svetovna vojna. Vse je priklenila na posteljo, najbolj pa so umirali otroci, v nekaterih družinah tudi po dva ali trije ali celo več.

Španski se je pridružila še krvava griža. To je bil za te kraje tragičen zaključek prve svetovne vojne in je zasekal težke vrzeli v vojskarske domačije.

Toda začelo se je novo življenje, novo, vendar polno skrbi, kaj bo prinesla negotova prihodnost. Živeti so tako rekoč začeli znova, se opajali nad glasovi,

ki so prihajali iz Ljubljane o lastni in narodni državi, o pravici, ki ne more biti deljena. Upali so, da bodo končno v miru zaživeli pod lastno streho.

Žal so tedanji slovenski politiki mislili, da je za ostvaritev lastne državnosti dovolj, razobesiti slovenske zastavice. Nihče pa se ni upal dovolj glasno in odločno zagovarjati posredovalnih Wilsonovih in francoskih predlogov, ki so bili ugodnejši kakor poznejši italijanski rapalski diktat.

Zaupali so v pravico samoodločbe naroda, ta pravica pa je bila samo na papirju. Velesile so uporabile najpomembnejši del slovenskega ozemlja za drobiž pri plačevanju medsebojnih računov.

Žalitve najbolj svetih pravic narodov so že ob rojstvu nove razmejitve nosile v sebi kal novih sporov in vojaških obračunov.

Oblaki nad sončno deželo

»Bolezen prihaja s senenim vozom, odhaja pa po bilki,« so govorili Vojskarji ob nadlogah, ki so jih pestile ob koncu prve svetovne vojne.

Kljub temu pa so se začeli na naglo oprijemati vseh bilk življenja, posebno ko so jo italijanski vojaki, po prvem prihodu, na vsem lepem pobrali. Prišli so in odšli nazaj v Idrijo. Domačini pa so najprej spoznali tujo oblast po južnem sadju. Pomaranč, fig in rožičev je bilo na pretek. Pa tudi smrdljivih rib, riža in testenin.

Vendar, veselje je bilo prezgodnje. Strateška lega planote jim je prirasla k srcu. Odtlej so prihajali skoraj sleherno poletje, delali hrušč in zmešnjavo. Na valoviti planoti so imeli vojaške vaje tako, da so bili ljudem pri košnji že prava nadlega, saj zaradi strelskih vaj niso smeli delati na polju in včasih celo ne se pokazati iz hiše.

Toda moški, posebej tisti, ki so se po prvi pijani svobodi vrnili z bojišča od Piave, in dečki, ki so doraščali, so se zamislili. Treba bo nekaj začeti, dobiti zaslužek in se preživeti.

»Kako?« se je glasilo veliko vprašanje.

Nekateri so našli delo v gozdu. Da, nekateri! In drugi?

Stari očanci so pripovedovali, kako se je v 1866. letu, ko je nastala ob Furlaniji nova meja, razcvetelo tihotapstvo.

Kontrabant! Lahek, pa nevaren posel.

V tistih časih so se oprijeli kontrabanta predvsem Rezijani in Kočevarji. Gor iz Hrvaške prek Trnov-

skega gozda daleč dol v Italijo je šel bosenski tobak. Najraje so hodili v večjih skupinah, se ustavljali in prenočevali v odročnih, samotnih krčmah in se kajpak spotoma spopadali in pretepali z žandarji.

Neumni bi bili potemtakem fantje zdaj, če bi se ne lotili tega posla. Imeli so ga tako rekoč na pragu, saj jim je nova državna meja postavljena tik pred nosom.

In tako so začeli tihotapiti. Hodili so preko meje, se skrivali pred financarji in prihajali v večna navzkrižja z graničarji. Včasih so nastajale pravcate bitke. Posebno sta slovela Parobanovški Anže iz Gorenje Trebuše in Kuštrinov Matevž iz Mrzle rupe. Nekoč sta se s polnimi vrečami tobaka in kave na hrbtu spopadla s financarji na sami brvi čez Idrijco pri Želinu. Financarji so streljali, toda tihotapca se nista dala. Pobrala sta jim orožje in jih na naglo pometala v mrzlo Idrijco. Odtlej je ostal odprt račun med Anžetom in financarji in ni bil dolga leta poravnan. Nastavljali so mu zanke in pasti, a vselej se jim je izmuznil. Pogostoma se je spravila nadenj kar cela armada. In spet nič. Odšli so z dolgim nosom in včasih tudi ne s povsem čistimi hlačami. Tako je Anže, ki je izreden strelec, v številnih spopadih postal skoraj legendaren junak; saj je bil edini človek, ki mu Italijani niso mogli do živega. Ko pa le ni mogel več naprej, je pobegnil čez mejo in se z vsem izselil.

Slabo pa je opredel Bajtov Maks, ki je padel pod graničarsko kroglo v Žireh. Vso noč pred nesrečo so ga preganjali prividi in strahovi, potem pa je na mestu padel, zadet v srce . . .

Takšnih tragedij je bilo več in marsikoga so odvrnile od nevarnega kontrabanta, od lahkega zaslužka k zanesljivejšemu, čeprav trdemu delu.

Tihotapstvo je bila huda strast, ki se je pri nekaterih polegla šele po razpadu meje. Redki so bili, ki so obogateli, in še ti predvsem s podkupovanjem finan-

carjev. Tako so laže na veliko tihotapili konje in les in nekateri postali celo milijonarji. Tisti majhni, ki so kontrabantali le na lastnih plečih, pa so imeli kvečjemu nekaj drobiža več za pijačo in za kvartanje — kronično bolezen tihotapcev.

Od prihoda Italijanov sem so se Vojskarji, kakor ljudje po vsem Primorskem, poglabljali v politične članke »Edinosti« in »Goriške Straže«. Z veliko pozornostjo so spremljali državnike, kako v velikem svetu obračajo njihovo zemljo in usodo.

Na mirovni konferenci v Parizu je kot tolmač sodeloval že v prejšnjem poglavju omenjeni domačin, profesor Ivan Gruden. Ljudje so menili: »No, saj je Gruden zraven, se bo že prav izteklo.« Ko pa je njih upanje v pravično rešitev padlo v vodo, so rekli:

»Ta hudič nas je prodal!«

Gruden jih je obžalujoče gledal, dokler se ni prepričal, da mislijo resno, potem pa jim je pojasnil:

»Jaz naj bi vas prodal — ko sem bil pa le ubog tolmač?«

Italijanski šovinizem je bil, kakor bomo videli v tem poglavju, v tesnem sorodstvu s poznejšim fašizmom. Bil je kakor nenasitna hobotnica, ki je s svojimi lovkami segel v zadnjo gorsko vasico. Prebivalci so kmalu sprevideli, da so jih Italijani potisnili daleč od tistih osnovnih, že ustaljenih pravic, ki jih jim je delila pokojna Avstrija.

Okupacijska oblast se je skrbno, kot za večno, vsepovsod usidrala. Najprej so pod raznimi pretvezami zaprli vse šole. Potem so se spravili nad politično osumljene in zlasti nad tiste, ki so kot vojni ujetniki doživeli oktobrsko revolucijo. Trn v peti so jim bili izobraženci, iz vse Primorske so jih več kot tisoč internirali. »Tradicionalno rimsko človekoljubje« in »demokracija«, ki so ju obljubljali, sta ostali samo na velikih lepakih. Tudi obljube z najvišjih mest o spo-

štovanju narodnostnih pravic in ljudskih običajev so se spremenile v veliko laž. V odporu do nove, tuje oblasti, sta se med ljudstvom oblikovali enotnost in večja strpnost med strankami.

V teh razmerah je znova oživelo politično življenje, ki je bilo med vojno popolnoma zamrlo. Vrnila pa se niso več predvojna strastna brezglava trenja. Politične stranke so bile v glavnem tri: klerikalna, liberalna in socialistična, katere levi del se je odcepil v komunistično. Začelo se je živahno gibanje delavcev in kmetov. Pospešilo se je, ko je bila ustanovljena Socialistična stranka. Ta je bila protiutež neplodnemu, nazadnjaškemu narodnjaštvu in petolizništvu. V vodstvu stranke je bil Ivan Regent, osrednja osebnost tedanjega delavskega gibanja na Primorskem. Ta je že leta 1919 dal pobudo za izdajanje »Dela«, slovenskega glasila komunistične stranke v Italiji.

Meddeželna konferenca Socialistične stranke, ki je bila 21. septembra 1919 v Trstu, se je odločila za pristop v Socialistično stranko Italije. Na tej konferenci je bila sprejeta resolucija, ki jo je narekovala potreba po strnitvi delavskih stremljenj na Primorskem s stremljenji italijanskega delavstva. Na tej konferenci so izvolili delegate za kongres v Bologni.

Kako živahno in zrelo je bilo socialistično gibanje v času pred kongresom v Livornu 21. januarja 1921, ko se je levi del odcepil v komunistično stranko, je razvidno iz tega, da so slovenski delegati glasovali v prid komunistične partije.

Okrepitev socialističnega in pozneje komunističnega gibanja pa je na vso moč razjarila fašiste. Komaj štirinajst dni po kongresu v Livornu, t. j. 10. februarja 1921, so fašisti požgali tiskarno italijanskega komunističnega glasila »Il Lavoratore« in slovenskega komunističnega glasila »Delo« v Trstu. To pa je bil samo signal za splošen napad.

Upanje, da bodo novi gospodarji ravnali z domačini v vseh vprašanjih po človeško, se je kmalu raz-

blinilo v nič. Šovinistične tolpe, zarodki fašizma, so že od vsega začetka in s tiho privolitvijo oblasti napadale slovenske kulturne ustanove.

Da se Primorcem obetajo hudi časi, je bilo dano znamenje že z razrušenjem uredništva »Edinosti« in upepelitvijo slovenskega Narodnega doma v Trstu leta 1920. To je bil strahoten uvod v še večja in širša pustošenja. Črno nasilje se je razširilo na vso deželo.

Povod za te oblike nasilja so dale prve pokrajinske volitve 19. maja 1921. Da bi v naprej preprečili zmago opozicije, so pognali na volivce podivjane tolpe, ki so strahovale z umori in s požigi. Tega leta so se tudi pošteno potrudili, da bi pri ljudskem štetju ponaredili narodnostno razmerje.

Ob samih volitvah pa so presenetili vojskarski gozdni delavci, ki so oddali 22 glasov za komunistično stranko, čeprav so podeželani največ volili listo z lipovo vejico, na kateri so bili združeni klerikalci in liberalci. Dobili so pet mandatov. Ta lista je v veliki meri pridobivala glasove pod geslom, da pomenijo volitve plebiscit za novo državo SHS.

Leta 1922 se je razbesnel fašizem.

Vendar na prvih občinskih volitvah 15. januarja so dobili Slovenci v večini občin na Goriškem največ glasov. S temi volitvami je na Vojskem prenehal mandat zadnjemu resnično slovenskemu županu Andreju Čarju, ki se je edini izmed vseh primorskih županov uprl uradovanju v italijanskem jeziku.

Novi župan Peter Vončina pa se je moral sprijazniti s tajnikom in s tem tudi z italijanskim uradovanjem.

Leta 1922 so tudi prepovedali uporabo slovenščine v zagovorih na sodiščih; ta odlok je bil uvod za njeno odpravo iz vseh uradov. Vsi javni napisi so morali biti italijanski. Tudi slovenskim nagrobnim napisom niso prizanesli. Ofenziva fašističnega divjanja je bila v polnem teku: v Kobaridu so porušili spomenik skladatelju Andreju Volariču, v Postojni pes-

niku Miroslavu Vilharju, v Črnem vrhu filozofu dr. Francetu Lampetu, v Idriji matematiku Juriju Vegi, v Braniku pa so razbili spominsko ploščo Simonu Gregorčiču.

Najbolj so se znesli nad Kobaridom in okolico. Vzrok za to so našli v spomeniku vrhu Krna, ki je bil posvečen padlim italijanskim alpincem, pa je vanj udarila strela in ga nekoliko odkrušila.

»Zahrbtna zarota!« so zagnali krik italijanski časopisi. V Kobarid je pridrvelo kakih 5000 fašistov in arditov iz vse Italije. Požigali in razbijali so v Kobaridu in v vsej okolici. Prišel je celo vojni minister Gasparotto. Končno se je izkazalo, kaj je na stvari. Z Dunaja je prišel ing. Fürst, strokovnjak, in dokazal, da je v spomenik udarila strela. Toda šele potem, ko je bilo toliko žrtev in gorja. Ime Kobarida je leta 1922 znova šlo po vsem svetu.

Tak je bil zastrahovalni višek, ki pa jim ni porodil zaželenih sadov.

Leta 1923 so začeli uresničevati svoje načrte z drugačnimi prijemi. V Idriji so se potegnili nekam vase in poskušali pridobiti prebivalstvo na lep način, z raznimi zabavami in s plesom. V svoje mreže so le redke ulovili. Mladina je zvečine šla svoja pota. Začela je ustanavljati prosvetna društva, kulturne krožke, pevske zbore in dramatske družine. Steber vsega je bilo domače učiteljstvo. Žal je kmalu postalo kamen spotike.

Slovenske učitelje je začela spodrivati Gentileova šolska reforma, ki je postopoma ukinjala šole z narodnim učnim jezikom. Učitelji so morali najprej opraviti izpit iz italijanščine, pozneje pa so bili odpuščeni ali pa premeščeni v notranjost države. Isto se je zgodilo z uradniki in železničarji.

Gentileova reforma je odpravila nižjo gimnazijo in nižjo realko v Idriji. Preostali so samo trije višji razredi realke, toda tako, da so postopoma odpadali. Namesto obeh odpravljenih nižjih srednjih šol v Idriji

so odprli slovenski oddelek na italijanski realni gimnaziji v Vidmu, ki pa so ga kmalu zatrli.

Tega leta so tudi odpravili vsa naša krajevna imena. Idrija je postala Idria, Vojsko pa Voschia.

Potrebno je, da si nekoliko ogledamo politično gibanje idrijskih rudarjev, saj se je odtod širil močan vpliv na okoliško prebivalstvo.

Ivan Regent, eden najvplivnejših voditeljev primorskega delavstva, ki je pogostoma obiskoval Idrijo, je zapisal:

»Železničarji in idrijski rudarji so bili v tem delu Primorske steber našega gibanja, kljub temu, da so razne oportunistične struje vnašale zmedo v delavsko gibanje.

Fašisti so imeli v idrijskih rudarjih zmeraj trd oreh. Preden so se povzpeli na oblast, so prišli nekajkrat izzivat v Idrijo. In prav zato so morali nekajkrat prav pošteno teči pred rudarji, da so odnesli zdravo kožo.

Delavsko organizacijo smo ponovno vzpostavili s pomočjo enega najboljših idrijskih komunistov, Franca Vidmarja.«

O tem delavskem voditelju, ki ga rudarji radi imenujejo naš narodni heroj, je treba še kaj spregovoriti.

Bil je prvi sekretar idrijske celice KP. Ko je odraščal, je bila v mestu že močna socialistična organizacija. Na razpolago mu je bila literatura, da se je lahko poglobil v splošno marksistično izobraževanje.

Rudarji tudi med prvo svetovno vojno niso mirovali. Njihov boj je dosegel višek v znani osemdnevni stavki julija 1918. In Vidmar je bil pri zahtevah za zboljšanje obupnih življenjskih razmer iznajdljiv in nepopustljiv, čeprav je šlo zares in je bila celo vojska v pripravljenosti. Stavka je dosegla popoln uspeh.

Prihod Italijanov je močno odjeknil v delavskih vrstah. Socialna demokracija se je popolnoma razblinila, nastopilo pa je novo oportunistično gibanje ob italijanski podpori. Vodil ga je domačin rudar Ivan

Eržen, po domače »Fula«. Od tod tudi »fulovci«, kakor so skupino na kratko imenovali. »Fulovci« so hoteli biti nekakšni nevtralci in v dobrih odnosih z novo oblastjo, ki jim je seveda obljubljala vse mogoče, dala pa bore malo.

Najnaprednejši rudarji so v letu 1919 uvideli, da tako ne more dalje. Zato so sprejeli načelo revolucionarnega boja. Skupina se je naglo okrepila, ko se ji je pridružil še Franc Vidmar in s tem pritegnil večino delavstva.

V tem obdobju je večkrat prihajal v Idrijo Ivan Regent, ki jim je bil v veliko pomoč. Prejemali so tudi delavski list »Delo«. Celica KP je že leta 1920 štela 67 članov.

Na občinskih volitvah 15. januarja 1922 so komunisti dobili 189 glasov proti 251 glasovom skupne liste liberalcev in klerikalcev. Idrijski komunisti so v tem obdobju opravili zrelostni izpit.

To so bili časi, ko je leta 1923 prišla v Idrijo skupina fašističnih pretepačev. S svojim delom je začela pod zaščito kvesture. Najprej so hoteli ubiti ing. Dragotina Gustinčiča, ki je v dobrem letu dela gospodarsko dvignil zavoženo gospodarstvo konzumnega društva. Prisiljen je bil, rešiti si življenje z begom čez mejo.

Na njegovo mesto je prišel učitelj Alojz Hreščak, potem ko je bil kazensko premeščen s Krasa na Vojsko.

Dne 19. marca 1924 je bil v Idriji pogreb rudarja Jožeta Pahorja. Fašisti so to priložnost izkoristili in prišli k pogrebu oboroženi z žilavkami in boksarji. Delavci so takoj sprevideli, kaj nameravajo, zato so se pripravili. Do spopada je prišlo po pogrebu na idrijskem trgu. Fašisti so hoteli dobiti v roke Franca Vidmarja, komunista in delavskega voditelja, in z njim obračunati. Ko so ga že obkoljevali, se je rudarjem posrečilo fašiste razgnati in ga rešiti. Vendar napa-

dalci niso preklicali svojih zlih naklepov, zato Vidmarju ni preostalo drugega kakor beg čez mejo.

Po posredovanju prijateljev se je Vidmar zaposlil v tovarni »Motvoz« v Grosupljem. Tudi tu si je pridobil velik ugled. Kmalu po prihodu Italijanov pa se je od tam moral umakniti v ilegalo. Spomladi 1942 se je kljub letom pridružil partizanom. Kot mnogi je žrtvoval življenje v roški ofenzivi. Pokopali so ga v vasi Dednik na Rutah. Leta 1947 so idrijski tovariši prepeljali Vidmarjeve posmrtne ostanke v domači kraj.

S pobegom Franca Vidmarja in nekaterih drugih pa je v Idriji in okolici naglo usihalo delavsko gibanje, zakaj vsem zavednim ljudem je bila fašistična policija vedno pogosteje za petami.

To pa je pomenilo konec demokratične dejavnosti v narodnostnem in delavskem gibanju. Namesto razrednih sindikatov so nastopile fašistične korporacije in z njimi dolg mrk socialistične misli.

Pomembni pobudnik naprednega političnega in prosvetnega prizadevanja je bila tiste čase slovenska dijaška in študentska mladina v Trstu, Gorici in Idriji. Dejavnost te mladine je bila radikalna, odločna in neupogljiva. Osrednji osebnosti gibanja sta bili Klement Jug in Srečko Kosovel; poudarek pa je bil na mladostnem, iskrenem iskanju pravih socialnih vrednot ter v poglobljenem izživljanju v naši narodni skupnosti, ki naj bi opozarjala pred nevarnostjo fašizma in pred gnilobo takratnega življenja.

Če se vrnemo nazaj na Vojsko, vidimo, da so imeli vsi idrijski dogodki tu svoj odmev, ne glede na to, da je nastopajoči fašizem že tako trdo pehal gorjanski živelj v svoje tesne ojnice.

V Idriji je bila zelo močna in napredna mladinska Kulturna zveza, ki so jo vodili dijaki, kot na primer Janko Prelovec, Lado Božič in drugi. Le-ti so leta 1924 tudi na Vojskem zbrali mladino v napredno prosvetno društvo »Planinca«, ki je bilo spričo narodnostnega

preganjanja delavno in vztrajno kot še nobeno dotlej. Leto pozneje so kazensko prestavili iz Idrije znano napredno učiteljico Leopoldino Kos, ki se je kmalu vključila v delo z mladino.

Vodila je dramski krožek, pevce pa kanomeljski učitelj Tone Hvala in domačin — samouk Janez Rijavec. Vojsko je raztresena vas, toda fantje in dekleta so redno prihajali v društveno sobico pri Zelencu, se pridno učili in sodelovali v dramskem krožku, pevskem zboru in knjižnici, ki so jo ustanovili s pomočjo idrijskih dijakov. Tako so naštudirali lepo vrsto dramskih del in umetnih pesmi. Ker niso imeli primernega prostora, so sami zavihali rokave in preuredili staro Likarjevo lopo v gledališko dvoranico. K uprizoritvam iger (Preužitkarji, Tri sestre, Sin itd.) je prihajalo mnogo ljudi iz vse okolice.

To pa je karabinjerje bodlo v oči in so najprej naperili kopje proti učiteljici Poldki Kosovi. Učitelji so seveda morali poučevati samo v italijanščini. Otrokom je bil to popolnoma tuj jezik, saj ga v vasi razen karabinjerjev ni nihče govoril. Slovenski učitelji so si pomagali tako, da so naučili otroke slovenski brati in pisati, italijanščine pa toliko, da so preslepili nadzornika. Leta 1926 pa so poslali na Vojsko prvega italijanskega učitelja in ta je Kosovo naznanil, da uči v šoli slovenski. Klicali so jo na zagovor in s tem je dobila novo črno piko in premestitev.

Fašisti so si na vse načine prizadevali, kako bi uničili vojskarsko prosvetarstvo. Tako so nekoč s pomočjo domačih podrepnikov v društveni dvorani priredili ples. V njej se je res nabralo od blizu in daleč precej treznih in še več pijanih ljudi.

Ples se je zavlekel pozno v noč, in noč je bila tudi v dvorani, ker ni nihče poskrbel za luči. To zavajanje mladine na fašistične in spolzke poti je zabolelo učitelja Stanka Eržena, da je napisal o tem sestavek v »Goriški straži«.

Oblast in njeni podrepniki so se razburili. To je dalo povod za kazensko postopanje in preganjanje slovenskega učitelja, ki je razžalil oblast. Čez noč se jim je umaknil z begom čez mejo. S tem pa je bil zginil z Vojskega zadnji slovenski učitelj do — partizanske šole.

Fašizem je čedalje bolj privijal svoj zasužnjevalni vijak. Še preden so objavili datum 6. april 1924 za nove občinske volitve, so si zagotovili večino. Italijanski pokrajinski in občinski zakon so čez noč uveljavili tudi na Primorskem. Območje so razdelili na Tržaško, Videmsko in Puljsko pokrajino. Vse tri pokrajine z italijansko večino in 1,715.000 prebivalci so tvorile eno samo volilno okrožje, ki je izbralo 23 poslancev.

Od teh jih je po zakonu 15 odpadlo na stranko, ki je odnesla večino v vsej državi. Ostalih osem mandatov so razdelili med stranke, ki so dosegle potrebno število glasov. Spričo volilnih metod so Slovenci dobili samo dva mandata. Še en mandat je odpadel na Slovenca, ki je kandidiral na komunistični listi. Ta mandat, ki ga je zastopal Jože Srebrnič, pa je bil razveljavljen, poslanec sam pa konfiniran.

To so bili časi, ko se je zdelo, da je fašizmu uspelo zadati vsemu naprednemu, slovenskemu, smrtni udarec. Marsikje jim je res uspelo razdreti žarišče, zato pa je drugod tembolj zaživelo. Ljubezen do svobode in napredna ideja sta bili vitalni, neuničljivi. Še iz zaporov so prihajala po tajnih poteh navodila.

Jeseni leta 1926 je fašizem uvedel najstrožjo diktaturo. Teror se je razširil na vso deželo. Tedaj je fašistična oblast ustanovila Tribunale speciale (Posebno sodišče za zaščito države), ki je pozneje nenehno obsojalo na smrt in na dolgoletne kazni. Zategadelj se ni treba čuditi, da se je začelo slovensko in hrvatsko prebivalstvo krčevito upirati.

Da so fašisti za nova preganjanja našli primeren povod, so uprizorili atentat na Mussolinija. Izdali so

naredbo o konfinaciji, s katero je bil pooblaščen vsak komisar varnostne službe, da konfinira sleherno sumljivo osebo. S tem so fašisti dobili proste roke. Marsikdo je moral bežati čez mejo, da se je rešil konfinacije — čeprav seveda mnogim to ni bilo mogoče.

Po atentatu na Mussolinija so našli vzrok za največje nasilje. Nekatera slovenska društva so doživela pravo pravcato šentjernejsko noč. Vso deželo pa so krepko oplazile nove fašistične uredbe, posebno pa tako imenovani policijski zakon.

»Zatrite, pokončajte vse, kar se upira fašizmu!« se je glasila Mussolinijeva zapoved. Nasilje je bilo njegov evangelij. In kar je napovedal, je tudi natanko izpolnil. Svojo volčjo moralo je oblekel v ovčje oblačilo. Bilo jih je mnogo, ki so mu pomagali.

Človek, ki je doživel tolikšno mržnjo in sovraštvo kot Mussolini, je nedvomno sam dal dovolj povoda za to. Ta plod kovača in učiteljice, ki se je že v mladosti razvil v velikega razgrajača in pretepača, je znal dobro obračati svoj prapor po vetru. Bil je velik nasprotnik religije, socialist, hlapec italijanskega kapitalizma, osebni papežev prijatelj. Tako je postal »oko, duša in srce Italije«. Vendar je sam priznal: »Jaz sem barbar! Na dnu duše, kot vidite, sem neizmerno velik barbar!«

Politični boj, ki se je najprej oblikoval v okviru Socialistične, po kongresu pa v okviru Komunistične stranke, je bil izredno trnov in težak. Fašisti so požgali številne delavske in kulturne domove, uničili so 64 podružnic Ljudskega odra, knjižnice in bogato imetje; zaprli na stotine delavcev, kmetov in izobražencev.

Leta 1926 so se spravili tudi na občinsko upravo. Odpravili so izvoljene župane in občinske svete, na njih mesta pa postavili podeštate. Le-ti so bili fašisti in neredkokrat odpadniki našega rodu. V svojem delu niso bili odgovorni občanom, temveč samo pokrajinskemu prefektu. Pod takimi pogoji je razumljivo, da

niso skrbeli za koristi občanov. Občinski denar so razmetavali za raznarodovanje in se osebno okoriščali brez kakšne odgovornosti. Tudi »comune di Voschia« je dobila podeštata. Pozneje, ko so Vojsko priključili

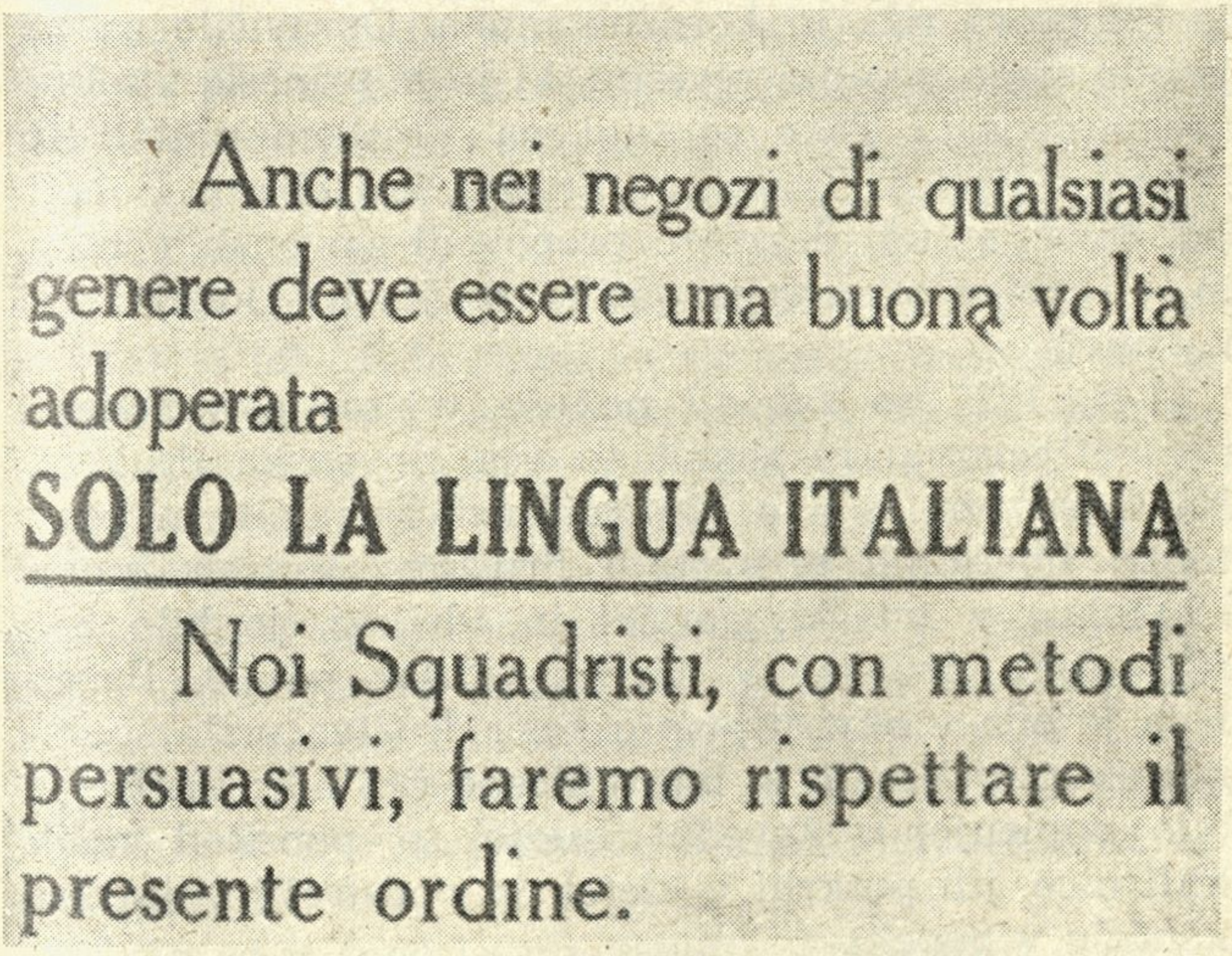

Faksimile fašističnega lepaka, ki pravi: Tudi v trgovinah vseh vrst se mora govoriti samo italijanski jezik. Skvadristi bomo z učinkovito metodo poskrbeli, da bo ta odredba spoštovana

k zaokroženi občini »Idria«, pa »delegata podestarile«. Tako so bili Slovenci dokončno izključeni iz pokrajinske uprave pa tudi od zastopstva v poslanski zbornici.

Dne 27. maja 1927 je Mussolini v svojem govoru povedal:

»Danes pokopavamo na slovesen način laž o splošni volilni pravici« . . .

Pokopali niso le volilne pravice, marveč so hoteli zagrebsti tudi Slovence.

V tem letu so z dekretom določili poitalijančenje slovenskih priimkov. V začetku so to opravljali nasilno, pozneje z zvijačo, po receptu:

»Za skledo riža — slovenski priimek.«

Takrat je marsikateri figamož prodal svoj priimek za kilogram riža in koruzne moke. Opravičilo za to je bilo samo v veliki revščini, ki jo je prinesla s seboj nezaposlenost. Tako so tudi na Vojskem postali iz Rijavcev Rivi, iz Tratnikov Tratini, iz Kobalov Cobali itd. Izšel je tudi dekret o prepovedi slovenskih imen in o rabi slovenskega jezika v javnih lokalih in na ulici.

Leta 1927 so zabodli nož še v srce slovenskega prosvetljenstva: razpustili so vsa slovenska društva. Na Goriškem je bilo 130 krščanskosocialnih in prav toliko liberalnih prosvetnih društev. V treh župah »Sokola«, v tržaški, goriški in idrijski, je bilo 373 telovadnih društev, v okrilju »Orla« pa 28. Razen tega je bila v okviru planinskega društva vrsta športnih skupin. Vse to je bilo uničeno čez noč; imetje je bilo zaplenjeno. Zavedni ljudje so ponekod rešili knjižnice, jih poskrili v kleteh in podstrešjih, da niso končale v pepelu.

Tudi vojskarskemu prosvetnemu društvu »Planinca« niso mogli zapleniti knjig. Člani so jih, kakor marsikje drugje, odnesli na svoje domove. Društvo je potlej delovalo ilegalno, saj so knjige še nadalje izposojevali. Prosvetarji so skrbeli, da so prišle med ljudi tudi izdaje Goriške Matice, Goriške Mohorjeve družbe in knjižne družbe »Luč«.

Pevski zbor prav tako ni zamrl. Harmonij, ki so ga bili pravočasno rešili iz društvenih prostorov, so odnesli v samotno domačijo in tam so se fantje in dekleta redno učili slovenskih pesmi. Zbor je vodil Janez Rijavec. Tako je mladina ohranila, kar se je chraniti dalo, predvsem pa zvestobo svojemu narodu.

Leta 1928 so bili ukinjeni vsi slovenski časopisi — dvanajst po številu. Poleg tega so silno onemogočali

tiskanje, izdajanje in razširjanje slovenskih knjig. K sreči je bila pred tem Goriška Matica pripravila »Prve korake«, Goriška Mohorjeva družba pa »Kolačke«, kar je staršem odlično služilo pri poučevanju otrok.

Goriška Matica je igrala važno vlogo. Do leta 1925 je bila v zasebnih rokah, potem so jo pritegnili v vplivno področje Zveze prosvetnih društev. Duša Matice je postal pisatelj France Bevk in jo z neutrudljivo delavnostjo dvignil v najpomembnejše primorsko prosvetiteljsko knjižno podjetje. Toda tudi Matici so toliko časa zavijali vrat, dokler je niso uničili.

Čas je bil usoden tudi za slovenske zadruge, ki so bile včlanjene v Gospodarski zvezi v Gorici. Goriški prefekt jo je razpustil in ji zasegel premoženje. V tem času uradno ni bilo več Slovencev, saj so vse volitve, vsa ljudska štetja poznala samo Italijane.

Leto 1929 je znano po tem, ker se je začela največja gospodarska kriza v zgodovini kapitalizma. Kriza je s svojimi ostrimi kremplji — brezposelnostjo in revščino — segla vsepovsod. V eraričnih gozdovih je delalo le še nekaj stalnih delavcev, druge, mlajše, so odpustili.

Odšli so v Jugoslavijo, Belgijo, Francijo in Argentino, kjer so se večinoma zaposlili v rudnikih pod najslabšimi delovnimi pogoji. Tudi iz Vojskega so dopolnili število 30.000 primorskih emigrantov v Jugoslaviji, 30.000 v Argentini in okoli 5000 v drugih evropskih državah in celo v Avstraliji in Perziji.

Precej se jih je zaposlilo v bosenskem rudniku Kakanj, kjer so, nevajeni takega dela, garali ob zelo zaostalih in pomanjkljivih napravah. Skoraj vsi so končali z življenjem v tem rudniku. Prav tako v Belgiji in Franciji.

Ne samo za delavca, tudi za kmeta, ki je večinoma živel od lesa in živinoreje, je bilo slabo. Les in živina sta bila ob ceno, davke pa so neusmiljeno izterjevali. Kmetje so lezli v dolgove in na dražbo. Marsikdo je bil srečen, če mu je uspelo, da je po sramotno nizki

ceni prodal kaj lesa ali živinče. Razumljivo, da ob takih gospodarskih pogojih ni bilo denarja za kruh in še manj za obleko.

Gospodarsko krizo (1929—1933) je fašizem temeljito izkoristil. Ko so vedno hujši davčni vijak, nezaposlenost in revščina spravili precej slovenskih kmetov na boben, so fašistični poglavarji z odlokom z dne 14. avgusta 1931 ustanovili »Ente per la Rinascità Agraria delle Tre Venezie« (Zavod za preporod kmetijstva v treh Benečijah). Naloga tega zavoda je bila, da odkupuje slovensko zemljo in na njej naseljuje Italijane. V poštev je prišla predvsem dolinska zemlja. Tako so zasegli okoli 130 posestev v skupni izmeri 1850 ha, med temi je bilo le eno posestvo s 547 ha, vsa druga pa od 25 ha navzdol. Na Goriškem je bilo 95 koloniziranih posestev s 120 družinami oziroma 1500 osebami, največ v Brdih, na Vipavskem in v okolici Kanala.

Za hribovske kraje so koloniste težko dobili. Če so se po sili naselili, so najprej poskrbeli za posek gozdov in celo sadnega drevja. Marsikje v hribih so na takih posestvih ostali stari gospodarji kot najemniki. Ta načrtni odkup slovenske zemlje so imenovali »etnična bonifikacija«.

Večjim slovenskim središčem ob meji, kakor Idriji, Ilirski Bistrici, Postojni, Cerknem, Tolminu in Bovcu so s tem hoteli dati italijanski narodnostni značaj. Medtem ko bi v obmejnih krajih naselili najmanj 100.000 prišlecev z juga, bi domače prebivalstvo usmerjali v notranjost države in v afriške kolonije.

Zaradi tega so kmete načrtno gnali na dražbo in njihova posestva odkupovali po smešno nizkih cenah. Gospodarstva so potem pod najugodnejšimi pogoji dali tujim priseljencem.

Laški oglarji so se bili tako naselili na nekatere kmetije v Gorenji Trebuši. Za svoje oglje so sekali vse, celo hruške, orehe in jablane. Na Vojskem se kolonizacija ni posrečila niti v enem primeru. Toda tuje

oglarje so podpirali tudi v državnih gozdovih, medtem ko za domačine ni bilo dela. Dobiti delo v gozdu, je takrat pomenilo veliko srečo.

Leta 1931 so iz idrijskega rudnika odpustili kakih 200 delavcev. Prisiljeni so bili oditi s trebuhom za kruhom po svetu, največ v Jugoslavijo. Zaposlitve so iskali v bosenskih in srbskih rudnikih. Zadela jih je usoda delavca polkolonialne države, kjer so jih domači in tuji kapitalisti sila izkoriščali.

Žrtev svetovne krize so bili predvsem delavci in kmetje. Da so morali idrijski rudarji za zaslužkom drugam, je bilo prvikrat od začetka rudnika. V jugoslovanskih rudnikih pa so vladale naravnost neznosne razmere in mnogi delavci so se vračali iz Bosne in Srbije, češ: »Raje umrem doma kot na tujem!«

Narodna zavest pa kljub najhujšemu zatiranju ni zamrla. Fašistično nasilje je rodilo na tisoče tihih dram — in tudi nasilje obrambe. Vanj se je zatekla zlasti mladina in se borila proti fašizmu s tajno teroristično organizacijo TIGR, ki je bila razpredena po vsem Primorskem. Posamezni člani te organizacije so opravljali sabotaže, napadali znane fašiste, požigali raznarodovalne šole in otroške vrtce. Osnovna misel teh dejanj je bila: človeštvu povedati, da je tu slovenska zemlja.

Fašisti so pobesneli. Divjanje se je razširilo od hišnih preiskav do številnih aretacij in konfinacij. In svet je ostrmel: na zemlji, o kateri je fašizem vpil, da je »terra italianissima«, so se uprli domačini — Slovenci in hkrati povedali resnico o fašizmu.

To je bila prva zmaga sveže, mlade ljudske sile, ki se je začela zavedati sama sebe in svojih moči, ki so izvirale iz stremljenj po ohranitvi narodne samobitnosti in bile naperjene proti fašističnemu uničevanju.

Tako je prišlo 1. septembra 1930 do znanega tržaškega procesa proti 18 Slovencem. Dne 6. septembra pa je fašistično sodišče izreklo obsodbo. Vsa Primorska je z bolečino prisluhnila strelom na Bazovici,

pod katerimi so padli Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič — štirje junaški primorski fantje, ki so bili na čelu obrambnega nasilja v času največje moči in slave fašizma.

Tudi po Bazovici TIGR ni odnehal. Še dalje so se lomila drevesa po »nasadih Arnalda Mussolinija«, razbijali liktorski znaki, zgorela je šola v Čezsoči, otroški vrtec v Idriji, padel učitelj Sottosanti v Vrhpolju pri Vipavi, ki je pljuval svojo jetiko v usta slovenskim otrokom, v Bologni, Benetkah, Milanu in Genovi so se razletele bombe, ki so prihajale preko Baške in Idrijske doline. In prehajale so preko preiskovalnih zaporov stotine naših ljudi, cele vasi; skozi celice »Regine Coeli« pa skupine mladincev iz Rihenberka, Čezsoče, Idrije, Solkana, Banjške planote, pa tudi priletnih mož skupine iz Podbrda. Taki, ki so delali v organizaciji TIGR ali ne, toda vsi krivi, da so bili Slovenci in da niso bili fašisti.

Vsi ti dogodki so krepko odjeknili tudi v Idriji in na Vojskem, koder so prav tako tekle zveze organizacije TIGR. To pa je na ljudi posredno vplivalo, da so bili vztrajnejši v svojem odporu. Fašisti so zato začeli kar brez dovoljenja staršev vključevati otroke v Balillo; vsi dečki in deklice so bili od 4. do 21. leta podvrženi »šolski službi«, kar je pomenilo popolno raznarodovanje slovenske mladine. Vsa vzgoja je bila v skladu z njihovo nasilno ideologijo, za vsakega pa je bila strogo obvezna predvojaška vzgoja, ki je predstavljala neke vrste fašistično milico.

Gorje mu, kdor je tako ali tako hotel pokazati slovensko barvo!

Z vojno v Etiopiji so fašisti našli priložnost, da so primorske fante tlačili v vojaško suknjo in jih pošiljali na afriško bojišče. Zaradi tega ni čudno, da je za zavojevalce padlo razmeroma mnogo fantov iz naših krajev. Med temi je bil Valentin Habe, ki so ga v resnici ubile laške bombe, vendar so fašisti v zvezi z njegovo »junaško smrtjo« priredili velik cirkus. V

vojskarski cerkvi so 19. marca 1936 priredili zadušnico in župnik Jeklin je »bogaboječe« maševal v krogu nasajenih bajonetov. Po imenu padlega so tudi poimenovali vojskarsko osnovno šolo.

Pojavili so se tudi Giovani fascisti. Prihajali so iz Idrije in vključili dva ali tri domačine v svojo črnosrajčniško organizacijo. Na delu so bile tudi »Donne fasciste«. Ker so posebno skrbele za vzrejo in zboljšanje kokošje reje, se jih je oprijel vzdevek »kurja družba«! Bilo jih je malo, vendar dovolj, da so oblastniki vedeli, kaj se v vasi govori in dogaja.

Na »sveti večer« 1934 so domači fantje zapeli nekaj pesmi v krčmi. Nadnje so planili karabinjerji. Hoteli so jih aretirati, vendar so se v splošni zmedi izmuznili. Prijeli so bili le Evgena Šinkovca. Naredbo za aretacijo je dal brigadir, ki je bil po rodu goriški Slovenec, vendar ničvreden prodanec.

Stvar je imela še hujši odmev, ko je prebivalstvo izvedelo, da so fašisti v Podgori pri Gorici aretirali znanega skladatelja Lojzeta Bratuža, ko je vadil s svojim zborom slovenske pesmi. Nesrečnež je moral izpiti pol litra strojnega olja, pomešanega z bencolom. Po šestih tednih najhujšega trpljenja je Bratuž podlegel zaužitemu strupu. Vest o tem je razburila vso javnost, zato so fašisti svojo žrtev pokopali v največji tajnosti.

Ko se je italijanski fašizem na znotraj dobro postavil na noge, je začel z velikim pohlepom brusiti bodala in bajonete za navzven. Znamenje vojnih priprav proti Jugoslaviji so bile ceste in utrdbe. Vojaki in delavci so na vseh strateških položajih vrtali soteske, prelaze in vrhove naših gora. Z večjimi pripravami vojaškega značaja pa so začeli spomladi leta 1940. V vseh garnizijah vzdolž državne meje je bilo prepolno vojaštva in bataljonov črnih srajc.

Očitno je bilo, da se napadalni fašizem pripravlja na novo vojno. Povsod so se utrjevali, gradili kasarne in ceste, seveda v vojaške namene. Kakor že rečeno,

jim je Vojsko pomenilo važno strateško točko. Zato so zgradili cesto po kanomeljski dolini in razširili ono iz Čepovana in Dolenje Trebuše. Hkrati so delali še novo cesto iz Idrije na Vojsko in odcep v Čekovnik. Iz Mrzle rupe so potegnili prav tako čisto na novo cesto čez Hudo polje na Škrbino in jo razširili dalje proti Predmeji in Colu. Le zveza iz Oblakovega vrha na Vojsko je ostala nedokončana, ker jih je že prehitela vojna.

Priprave na vojno je potrdil tudi Mussolinijev govor 20. septembra 1938 na Travniku v Gorici. Tedaj je prvikrat prišel na tridnevni obisk v Julijsko krajino, in sicer v Trst, Postojno, Gorico in Kobarid. Na zborovanje v Gorici so zbobnali prebivalstvo iz vseh primorskih vasi. Le najtrdnejši se komedije niso udeležili. V Gorici je govoril: »Mi, fašisti, ne smemo biti preveč optimisti. Počakati moramo, da pade zavesa za zadnjim dejanjem naše drame.«

V Kobaridu, kjer je pokopanih 12.000 italijanskih vojakov iz prve svetovne vojne, so Peter Kravanja-Skalar, Ivan Klavora in Franc Kavs pripravljali nanj atentat. Žal, se je ponesrečil.

Da je vojna na obzorju, je zlasti čutila primorska mladina, ki tudi po Bazovici ni odvrgla puške v koruzo. In ta mladina je pripravljala obračun s fašizmom. Idejni vodja odpora je bil komunist in študent Pinko Tomažič iz Trsta. Svoj politični program, ki je bil poln socialne in revolucionarne vsebine, je napisal v ilegalnih dijaških listih »Iskra« in »Plamen«. Tako si je KP v Julijski krajini pridobila čedalje več somišljenikov v vrstah delavske in kmečke mladine. V februarju 1939 je stranka sprejela program v skladu z izjavo komunističnih partij Italije, Jugoslavije in Avstrije iz leta 1934. Osnovni cilj programa je bil: odcepitev Slovenskega Primorja s Trstom od fašistične Italije in združitev vseh Slovencev v skupni republiki Sloveniji. Za uresničitev tega programa, ki je vseboval že elemente poznejše OF, je bila pred-

videna združitev vseh naprednih sil delavskega razreda in povezava slovenskih delovnih množic z italijanskim proletariatom v enotno protifašistično fronto.

Razen komunistične stranke so bila na Primorskem še druga protifašistična gibanja, ki so se borila za obrambo narodnih pravic slovenske manjšine. Prva od teh je vzgajala mladino v narodnostnem duhu in v duhu organizacije TIGR, delovala z oboroženimi napadi in s sabotažo. To skupino so imenovali »teroriste«. Tretje gibanje je bila skupina intelektualcev ali Čermeljeva skupina. V skladu z omenjenim programom iz leta 1939 so člani KP vsestransko posegali v gibanje narodnjakov.

Program komunistov, razumljivo, je bil najširši, saj so se zavedali, da je jugoslovanska malomeščanska politika nesposobna rešiti nacionalno vprašanje.

Tajna fašistična policija OVRA je kmalu, zaradi neprevidnosti in izdaje, odkrila mrežo ilegalne organizacije. Množične aretacije so se začele v marcu 1940. Do novembra je bilo za zapahi 299 osumljenih oseb iz vseh krajev Primorske. V zadnji aretirani skupini so bili kmetje iz Baške grape in Bovškega. Hkrati z aretacijo so odkrili devet tajnih skladišč orožja in streliva, ciklostilno tehniko v Krombergu in pri Divači, kjer so tiskali partijsko glasilo »Delo«; prav tako so odkrili ciklostilno tehniko v Trstu, kjer so tiskali mladinski glasili »Iskro« in »Plamen«.

Čeprav so se vse tri skupine po nazorih med seboj razlikovale, so jih vezali isti »prestopki«: boj za narodnostne pravice in osvoboditev vseh Slovencev izpod jarma zatiralcev. Skupno so tudi, na osnovi policijskih preiskav, postavili pred sodišče 60 obtožencev: 22 izobražencev-nacionalistov, 26 komunistov in 12 »teroristov«. V resnici je bilo v drugi skupini 17 članov KP. Enajstim so sodili v odsotnosti.

Preiskavo sta vodila zloglasna policista OVRE Fortunato Lo Castro in Gennaro Perla. Nekaj obtožencev je v preiskovalnem zaporu umrlo zaradi muče-

nja. Posebnemu sodišču je predsedoval fašistični general Tringali Casanuova, obkrožen s šestimi sodniki-generali. Javni tožilec je bil Carlo Fallace, ki je na podlagi 18. člena zakonika in zakona o javni varnosti opisal »strahotno krivdo šestdesetorice«.

Po dvanajst dni trajajočem procesu je sodišče 15. decembra 1941 izreklo kazni: 9 jih je bilo obsojenih na smrt, med njimi 5 ustreljenih, 4 pomiloščeni na dosmrtno ječo, 23 jih je bilo obsojenih na 30 let ječe, ostali izpod 30 let. Skupno so dobili 978 in pol leta ječe.

Večino obsojencev so še isto noč odpeljali v ječe v notranjost Italije; pet na smrt obsojenih: Pinka Tomažiča iz Trsta, Simona Kosa iz Ruta pri Grahovem, Ivana Ivančiča iz Čezsoče, Ivana Vadnjala iz Žej in Vika Bobka iz Ilirske Bistrice pa so 16. decembra 1941 ustrelili na openskem strelišču.

To je bil zadnji izmed dveh velikih procesov proti zavedni primorski mladini. Ob vsej tragiki je kazal nove, velike dogodke, ki jih je prineslo narodnoosvobodilno gibanje.

Plaz se je sprožil

1941

V neprestanih ugibanjih, kaj bodo še pridejali fašistični pustolovci razburkanemu času, je vojna, v katero je Italija vstopila s Francijo 10. junija 1940 in z Grčijo 28. oktobra 1940, prinesla na Primorsko novo trpljenje.

Fašistična Italija je že več let pred 6. aprilom 1941 pripravljala napad na Jugoslavijo. Kako so te priprave potekale, ki so dosegle že svoj cilj v letu 1940, pripovedujejo v svojih spominih kar trije italijanski vojaški voditelji: maršal Caviglia v svojem dnevniku, general Roata v knjigi »Osem milijonov bajonetov« ter general Zanussi v knjigi »Vojna in polom Italije«. Tedaj sta bili v Slovenskem Primorju dve armadi, tretjo pa so imeli v rezervi. Ti načrti za vojno proti Vzhodu pa se niso skladali s Hitlerjevimi načrti, ki je pripravljal načrt »Barbarossa«, to je napad na Sovjetsko zvezo, in zato ni računal na vojno na Balkanu. S tem pa je bil Mussolinijev pohlep po osvajanju v precepu. Hitler je goltal državo za državo, on pa naj bi stal križem rok z vsemi osem milijoni bajoneti. Zato je na lastno pest 28. oktobra 1940, to je za 18. obletnico pohoda na Rim, napadel Grčijo, računajoč, da bo lahek plen. Pa se je pošteno uštel. Njegova vojska je doživela toliko udarcev in porazov, da je v sramoto, ki je padala na partnerja v trojnem paktu, morala Nemčija priskočiti na pomoč. Nemci so potem, ko so njihove divizije zasedle Madžarsko, Romunijo in Bolgarijo, 6. aprila 1941 brez vojne napovedi navalili tudi na Grčijo.

S Hitlerjevim političnim pritiskom na Jugoslavijo spomladi 1941, da bi pristopila k trojnemu paktu, so se razvijale tudi italijanske priprave ob jugoslovanski meji; 6. marca 1941 je dobila italijanska vojska ukaz za varnostni razpored. Nastalo je živahno premikanje italijanske vojske. Začno se obrambne priprave za miniranje cest in mostov, ob njih se pojavijo vojaške straže, ki so tudi zasedle položaje, če le mogoče z razgledom na jugoslovansko stran. Po 25. marcu je prihajalo vedno več vojaštva. Dvolastnikom so prepovedali prehod čez mejo. Mejo so še gosteje zamrežili in jo posejali kar v treh vrstah s poljskimi minami, ki so bile med seboj povezane. (Te mine so pozneje s pridom uporabljali partizani.)

Toda to vojsko, ki se je pripravljala na novo osvajanje, je navdajal nepopisen strah. Razširjeno je bilo mnenje, da so na drugi strani meje zbrane velikanske vojaške sile. Govorili so, da je od Snežnika do Bohinja razvrščenih 127.000 jugoslovanskih vojakov. V resnici pa so bile tam le manjše skupine ob utrdbah in redni obmejni stražniki. Še bolj pa so se Italijani bali Bosancev in Srbov, češ da naskakujejo z dolgimi noži v zobeh in da koljejo vse, kar dosežejo živega.

Poročilo vojaških karabinjerjev z dne 23. marca 1941 pravi, »da vlada med četami na meji veliko navdušenje«. Iz tega navdušenja je izvzeto le »drugorodno prebivalstvo«, s katerega obrazov odseva hladna prizadetost.

Položaj na meji se je docela spremenil, ko je jugoslovansko ljudstvo nastopilo proti sramotnemu podpisu pristopa k trojnemu paktu. Tako se začno prave priprave za napad šele 27. marca. Povsod je zavladala velika zmeda, brezbrižnost in neodločnost. Kazalo je, kot da je italijanska vojska brez pravega vodstva. Vendar so na ukaz 28. marca minirali 56 mostov in cest od Postojne do Predela. V teh dneh se je začela pomikati italijanska vojska od Trsta, Gorice in Vidma proti meji. 4. aprila je nastal pravi pravcati kaos.

Hitler se je namreč že 27. marca zvečer odločil »z načrtom 25«, da bo pohodil Jugoslavijo. To je Hitler 4. aprila Mussoliniju tudi sporočil. Odredili so policijsko uro in prepovedali potovanja. Kot vojno območje so bili razglašeni vsi kraji na črti od Žabnice v Kanalski dolini na Mangart, preko Krna čez Kuk na Skalnico, čez Kras na Tomaj in Sežano proti Ilirski Bistrici in Reki.

Istega dne so karabinjerska poveljstva dobila iz Rima ukaz o popolni izselitvi obmejnega prebivalstva do zgoraj označene črte. Izseljevanje naj se začne 7. aprila. Krajevne oblasti pa tega ukaza niso vzele resno v pretres. Izseljevali so postopamo samo obmejne vasi. Za izselitev so predvideli kakih 57.000 ljudi, in sicer v razna italijanska mesta. Izjema za izseljevanje so bili le cestarji, delavci v električnih centralah in poštni uslužbenci. Pri tem so bili izvzeti drugorodci kot nezanesljivi. Izseljevanje so ukinili že 11. aprila, ko je italijanska vojska že prešla jugoslovansko mejo in zasedla Ljubljano.

Izseljenci, ki naj bi jih spravili do najbližjih železniških postaj, so smeli odnesti s seboj le najnujnejše. Živino, žito, seno je odkupovala in sprejemala posebna komisija. Stvari, ki jih niso mogli niti ne smeli odnesti, so postale plen vojaštva.

Gonja proti fašizmu nevarnim Slovencem se je bila začela pred napovedjo vojne Franciji. Na dnevnem redu so bile aretacije in konfinacije. Val preganjanja se je zdaj ponovno razdivjal. Za fašiste pa so se začeli zdaj še posebej srečni dnevi, ko so vdirali v prazne obmejne vasi. Kljub okrožnici generala Ambrosia, v kateri je vojakom prepovedal sleherni vandalizem ter zapovedal spoštovanje oseb in tuje lastnine, so kradli in ropali, kar jim je prišlo v roke. Domačini, ki so pozneje tatvino prijavili, so bili v največ primerih postavljeni na laž. Italijansko poročilo o tatvinah priznava: »Ne moremo zanikati, da niso vojaki zakrivili tatvine. To velja zlasti za črne

srajce, ki so se nastanili po hišah. Obnašali so se prav divjaško. Vse so poškodovali, razbili vrata in okna, kradli vse mogoče. Koruza, moka, krompir in drugo je bilo premešano s slamo, kjer so spali.«

Poveljnik II. armade general Ambrosio je 6. aprila 1941 izdal razglas, da prevzema civilno in vojaško oblast v goriški in tržaški, puljski, reški in v delu videmske pokrajine. Čete 11. armadnega zbora so s tem dobile razpoznavni znak: »Catania-Carlo«.

Temu je sledilo naslednje povelje:

»Častniki, podčastniki, desetarji in vojaki II. armade!

Ura, ki smo jo dolgo pričakovali, je prišla. S te zemlje, ki je bila združena z domovino z junaštvom vaših očetov in vaših bratov, boste korakali k zmagi. Naše geslo ‚preko cilja' vas bo vodilo naprej, vedno naprej v imenu Italije.«

Že dan poprej je vrhovni štab sporočil podrejenim Mussolinijevo sporočilo: »Ob začetku sovražnosti z Jugoslavijo povejte vsem, ki so razporejeni na jugoslovanski meji, da bo vsak častnik, podčastnik ali vojak takoj ustreljen, če bi se brez povelja umaknil s položaja, ki ga mora braniti.« Ukazi in protiukazi so prihajali do podrejenih z veliko zamudo. Zaman je z zidov hiš, svinjakov in pokopališč kričal napis: »Red, disciplina in poslušnost!« Ali: »Če napredujem, sledite mi, če se umikam, ubijte me!«

Vendar je bil formalen zavojevalen ukaz. Priprave so tekle že dolgo. Mesece prej in še posebno zadnje tedne so se proti rapalski meji med kraljevino Italijo in kraljevino Jugoslavijo vlekle zelene verige vojaštva; med njimi seveda brez števila motorizacije, a v zraku niso bila redka izvidniška letala.

Rečeno je že bilo, da so fašisti zlasti po 10. juniju 1940. leta pospravili v zapore in v konfinacijo, v taborišča in na otoke vse najbolj sumljive mladeniče in može. Mlajše letnike so v celoti držali pod orožjem; marsikateri je že padel na afriškem bojišču.

Vojne obveznike od 1896 do 1915 pa so vpoklicali na dan napovedi vojne Jugoslaviji. Mobiliziranci so morali v Idrijo, kjer so jih karabinjerji segnali na kamione in odvlekli na zbirno mesto v Videm. Vse so poslali pod policijskim nadzorstvom v kazenske bataljone.

Naslednjo noč je po malem snežilo.

Z utrdb na Jelenku nad Kanomljo so zabobneli topovi. Granate so padale pri zadnji vasi pred mejo v Novakih. Nastala je babilonska zmešnjava in vojaki, misleč, da so v bližini »i Serbi«, pred katerimi so imeli smrtni strah, so jo popihali nazaj.

Strah je bil večji, kakor pa povelje in ukaz. V noči od 8. na 9. april je prišlo do paničnega bega s položajev nad Cerknim. Iz teh postojank so bežali, ne pred napadom sovražnih vojakov, temveč je beg med drugim povzročila eksplozija italijanskih min, ki so jih sprožile sem in tja begajoče živali. To je ugotovilo vojno sodišče, ki je sodilo podpolkovniku Gabrielu Pollanu, poveljniku XXI. sektorja, majorju Del Monte ter centurionu Pietru Salviu. Toda ti strahopetci so tudi izpred sodišča odnesli zdravo kožo. Junaki z juga so pričakovali, da bodo tu doživeli drugi Kobarid. Vsa vojska je drla z okoliških hribov proti Cerknemu. Tu so fašisti, skvadristi, kvesturini, karabinjerji in uradniki poskakali iz postelj ter brezglavo tekli proti Želinu in odmetavali orožje. Najhitrejši so pritekli celo do Mosta na Soči.

Naduti rimski napis »Bolje je živeti en dan kot lev, kakor sto let kot ovca,« je zginil v zmešnjavi, ki je izhajala iz strahu. Italijani so že v teh urah postali skrajno smešni. Tragedija Primorske se je sprevrgla v komedijo za fašistične junake.

V to zmedo so ljudske želje prenašale svoje vest in jih kot čisto resnico razširjale.

»Jugoslovanska vojska nas bo odrešila . . .«

Ta in ta je iz zanesljivih virov vedel:

»Z one strani prodirajo po Vipavski, Soški in Kanalski dolini... V nekaj dneh bodo zasedli naše ozemlje in zajeli vso italijansko baharijo, ki, koder more, leze čez mejo.«

Še bolj so prebivalstvo prepričali v »točnost« takih vesti, ko je vojaška oblast izdala ukaz, da se mora obmejno prebivalstvo izseliti.

Takoj! In ljudje, kaj so hoteli? Pobrali so najnujnejše, izgnali iz hleva živino, kar jim je ni odvzela odkupna komisija, in odšli. To so bile žalostne procesije. Vse je bilo zbegano, še živina, ki je capljala za vozovi, mukala in se plašila vojakov in avtomobilov. V ozki dolini Idrijce se je vsa ta pisana množica kmečkih voz, ljudi in vojaških avtomobilov pogosto zagozdila. Nagnetli so se kakor v lijaku. Ni bilo redko živinče, ki je moralo skočiti kakor samomorilec v mrzle tolmune spomladanske Idrijce. Soldateska pa se je zagnala v izpraznjene hiše in jih izropala.

Tisti, ki niso imeli na skrbi izselitve, so se gnetli po idrijskih krčmah, koder so zaradi napovedane hitre evakuacije točili zastonj. Eni so pili iz obupa, drugi so izkoriščali vrtoglavo zmedo, da so lahko pili in se šopirili, češ da se vojske prav nič ne bojè.

To je trajalo dan, dva. In glej čudo: italijanska vojska je kot na sprehodu prešla dotedanjo jugoslovansko mejo.

In tiste imenitne vesti, ki so šle od ust do ust, so se izkazale slabše kot nesmiselna laž, kajti Mussolinijevi generali so bili medtem že napihnili svoj sprehod v veliko zmago. Vsi časniki so pisali:

»Naša armada je v hudih bojih zavzela Ljubljano!«

In kmalu nato so v »prav tako strašnih bojih« zavzeli vse ozemlje kasnejše »Ljubljanske pokrajine«.

Ljudje so bili tako prepričani o nasprotnem, da kar verjeti niso mogli, kako je mogla ta, vsa prestrašena vojska, tako brez odpora korakati »verso la vittoria«.

Tragedija za Primorce pa je bil še posebej zlom Jugoslavije. Namesto rešitve so doživeli žalostno razočaranje, zakaj kmalu se je razvedelo o klečeplazenju, ki so ga uganjali vodilni politični veljaki v Ljubljani in se prodajali za skledo leče.

Slovenskemu ljudstvu onkraj meje, pa tudi Primorcem je bilo z neprestanim trobentanjem laškega časopisja o uspehu njihove vojske in orožja vendarle jasno, da je vojska jugoslovanskega kralja Petra II. z njegovimi generali in čaršijsko vlado vsekakor odrekla. Po nekaj dneh bojev države ni bilo več; podpisana je bila sramotna kapitulacija. To je bilo med drugim tudi znamenje notranje gnilobe, izdajalstva ministrov in generalov ter delovanja pete kolone.

Slovenijo so si razdelili nemški, laški in madžarski zavojevalci. Meščanske politične stranke in njihovi voditelji, ki so jih bila dotlej polna usta skrbi za obstanek slovenskega naroda, so se brezmočno potuhnili ali gledali, kako bi se za svoje majhne osebne ali strankarske koristi najhitreje in najbolje udinjali okupatorju.

Edina organizirana sila, KPS in njeno vodstvo je v soglasju s komunisti drugih jugoslovanskih narodov vedelo, kaj jim je storiti. Ni preteklo dosti časa po kapitulaciji, ko so se dne 27. aprila 1941 na pobudo KPS zbrali v Ljubljani predstavniki vseh naprednih in poštenih skupin in osnovali Osvobodilno fronto slovenskega naroda.

To je bilo mogoče samo zato, ker jih je vodila jasna misel. Potreben je takojšen odgovor, a edini odgovor, ki je kaj zalegel, se je imenoval: oborožen upor — in upor je rodil osvobodilni boj po vsem Sloveskem.

Potem je v te dogodke prišel še usodni 22. junij, ko je hitlerjevska Nemčija napadla Sovjetsko zvezo. Zdaj niso spregovorila samo slovanska čustva. Ogrožena je bila prva socialistična država in s tem so bili prizadeti delovni ljudje vsega sveta. V tej stiski je

internacionalistična zavest podirala ozkosrčna gledanja in jih edino pravilno raztolmačila:

Ne gre več samo za mene ali tebe; za moj ali tvoj narod! Gre za veliko več; gre preprosto za to, ali bomo še kdaj ljudje ali samo vprežna živina italijanskemu fašizmu in še posebno nemškemu »nadčloveku«.

Ko je postala okupacija »Ljubljanske pokrajine« dejstvo, so karabinjerske posadke še bolj kričavo kot doslej prepevale fašistične pesmi. Poslednji vojaški obvezniki so morali pod policijskim nadzorstvom v armado.

Časopisnim vestem o naglem prodoru sil osi v Sovjetsko zvezo ni nihče rad verjel. Vendar sta oba dogodka, tako propad Jugoslavije kot vdor fašistov v SZ, zaposlila malone vsakega primorskega človeka in mu ob vseh, na videz slabih možnostih, dajala nova upanja; saj ni nihče verjel, da bi narodi SZ v tem gigantskem boju odrekli.

V otopelost vsakdanjega življenja so kmalu prispele bolj vesele novice.

Delovanje OF onstran meje, zlasti pa v Ljubljani, tudi na območju Trnovskega gozda ni ostalo skrito. Po svoje prikrojene vesti so kmalu dobile jasnejšo podobo. Med prebivalstvom so te vesti, ki so krožile od ust do ust kot svetla iskra, ki je napovedovala plamen in kres, pričakovali pravzaprav že v začetku sovražnosti z Jugoslavijo in potem, ko sta se na sovjetskih prostranstvih spopadli dve največji armadi sveta.

Od tod so zatirani Primorci vedno pričakovali zaslombo, in zato je njihovo prehodno brezupje dobivalo novo vero, od katere je bilo treba storiti v dejavnost samo še en korak.

Čas od zloma Jugoslavije do napada na Sovjetsko zvezo je bil na Primorskem najbolj brezupen, zasvetila ni niti ena svetlejša zvezda stalnica. Kmalu potem, ko so zvedeli za upor onstran meje, so prišli prvi sli

Osvobodilne fronte. Primorsko ljudstvo jih je sprejelo z odprtimi rokami. S tem se jim je daleč v daljavi zasvitala svoboda; do nje bo treba preko devetih gora trpljenja, preko strtega fašizma, ki jim je dvajset let delil grenak kruh. Nepomirljiva mržnja do fašizma, oholega in brezobzirnega zatiralca zavednih primorskih Slovencev, in želja po svobodi, ki je premagala obup, je zbudila slutnje, skrite globoko na dnu srca, da prihaja odločilni čas poslednjega obračuna ...

Tako so se v prvi polovici septembra 1941 pojavili na Primorskem prvi »ribelli«.

Ribelli! Uporniki! Nezaslišana predrznost!

Anton Veluščck-Matevž, eden prvih pobudnikov OF na Goriškem

Če so Italijani priključili »Ljubljansko pokrajino« v sestav svoje države, je bila Primorska že dvajset let njen sestavni del. Fašisti so menili, da so že davno

zatrli vsako misel na kakršnokoli narodnostno ali družbeno svobodo. Taki so bili predvideni ukrepi proti slehernemu uporniškemu gibanju.

Toda čez sedem let vsaka stvar prav pride. To velja tudi za številne begunce s Primorskega, ki so pred fašističnim nasiljem pribežali v Slovenijo, kjer

Oskar Kovačič-Toni je širil OF na Tržaškem

so se po veliki večini vključili v napredno delavsko gibanje. In ko je italijanski fašizem v »Ljubljanski pokrajini«, nemški nacizem pa na Gorenjskem in na Štajerskem začel z zločinskim rovarjenjem, so bili mnogi Primorci primorani zopet oditi v ilegalo.

Tako so na pobudo organizacijskega sekretarja CK KPS Toneta Tomšiča, ki je bil tudi po rodu s Primorskega, odšli prvi pobudniki OF na Primorsko. Organizirali naj bi OF med Slovenci in naprednimi Italijani. To so bili: Tone Velušček-Matevž za Goriško, Oskar Kovačič-Toni za Tržaško, Ervin Dolgan-Janez za Pivko, Brkine in Istro. V drugi polovici oktobra pa sta odšla v Trst še Oskarjev brat Leon in Franc Hvala-Bolto.

Tone Tomšič je konec junija 1941 napotil na Primorsko osemnajstletnega emigranta Dolgana, mizarja iz Ilirske Bistrice. Ta se je po pobegu iz Italije prizadevno vključil v delavsko gibanje. Leta 1940 je bil sprejet v KP, kmalu nato pa je postal član PK SKOJ. Deloval je v »Vzajemnosti« in partijski celici v Dravljah, kjer se je kmalu po razpadu Jugoslavije vključilo mnogo mladine v osvobodilno gibanje.

Tone Tomšič je dal Dolganu navodila in imena nekaterih zaupnih ljudi v raznih krajih na Primorskem. Tako se je Dolgan odpravil v Loško dolino in se iz Podcerkve napotil s tihotapci konj preko meje. V Trnovo v Ilirski Bistrici je prišel 28. junija. Tu se je srečal s prvimi domačini, od katerih so nekateri postali prvi domači pobudniki OF na Primorskem.

Ni minilo dosti časa, ko je Dolgana začela zasledovati policija. Da bi zabrisal sled za seboj, se je umaknil na Reko, odtod pa k Maslovim na Ostrožno brdo. Čez nekaj dni se je odpravil k zidarskemu mojstru Vižintinu v Renče, kjer naj bi se srečal z Albinom Kovačem in Oskarjem Kovačičem. Tu je bila partijska konferenca že 28. junija 1941.

Treba je vedeti, da je v Sloveniji tedaj, sredi julija 1941, že delovala na Molniku prva partizanska četa. Mesec dni pozneje se je ločila od nje skupina in na Mokrcu ustanovila Mokrško četo. Prav iz te skupine je odšlo na Primorsko prvih sedem partizanov.

Na Primorskem še ni bilo, razen narodne zavesti in mržnje do fašizma, ničesar. Obstajale so sicer mladinske skupine, ki so jih v glavnem vodili stari komunisti. Zlasti na Krasu so se zbirale skupine zavednih mladincev. Voditelj tega gibanja je bil Anton Šibelja-Stjenka iz Tomaževice. Ta je v neki kovačiji iz starih avstrijskih granat izdeloval nove, partizanske bombe.

Tedaj Primorci še niso imeli jasnih pojmov glede Jugoslavije. Na vse so gledali narodnostno pobarvano. Vendar so bili zelo dojemljivi za napredne ideje. Zato

je kmalu vzklilo zrno odpora. Ni čudno, dovolj let so živeli pod fašističnim bičem.

Ko je Dolgan opravil svoje prvo poslanstvo, se je iz Renč vrnil v Ljubljano. Tu je Tonetu Tomšiču poročal o političnem položaju na Primorskem. Tedaj so Italijani mobilizirali v svojo vojsko letnik 1922. Mladina je bila pripravljena zgrabiti za delo in povsod je bilo čutiti naklonjenost za OF. To pa je bilo treba nasloniti na oboroženo jedro gibanja. In tako je na sestanku, na katerem so bili razen Dolgana še Tone Tomšič, Franc Leskošek-Luka in Aleš Bebler-Primož, dozorel sklep, da je treba na Primorsko poslati oboroženo skupino. Nato se je Dolgan odpravil na Mokrc, kjer naj bi zbral kakih 25 mož za primorsko partizansko četo.

Še pred odhodom mu je Aleš Bebler-Primož, ki je dobro poznal razmere na Primorskem, dal potrebne napotke za vodenje partizanskega vojskovanja. Spričo italijanske vojske in gostega cestnega omrežja je potrebna taktika naglega premikanja, vmes pa z diverzantskimi akcijami napadati železnice in vojaške avtomobile.

Na Mokrcu se jih je sprva kar precej prijavilo. Spričo nepoznavanja krajev zaradi redkih gozdov in gostega cestnega omrežja se je navdušenje kmalu poleglo. Moško besedo je držalo le sedem fantov: Ervin Dolgan-Janez iz Ilirske Bistrice, kovač in potapljač Milko Puntar s Proseka pri Trstu, Benjamin Čehovin iz Čehovinov pri Gornji Branici, Ivan Sancin-Jovo iz Doline pri Trstu, Peter Čelik-Peter Tolminski z Reke pri Cerknem, Franc Žagar-Čemberlen iz Žage pri Bovcu in Slavko Likar-Lojze iz Šturij pri Ajdovščini. To so bili večinoma delavci in kmečki sinovi, ki so živeli kot emigranti v Jugoslaviji. Izmaknili so se bili italijanski mobilizaciji za vojno v Etiopiji. Na Mokrcu so se prostovoljno odločili, da bodo šli na Primorsko in se na ožjih domačih tleh borili proti fašizmu.

Po prehodu čez mejo se je četica sedmih partizanov najprej ustavila nad progo pri Narinu. Potem so se premaknili v bližino Stare Sušice, odtod pa so šli v Volčje, Velike Poljane, Vrabče do Gornje Branice. Ljudje so jih povsod spremljali z navdušenjem in partizanska beseda je naletela na plodna tla. Spočetka četa ni opravljala oboroženih napadov, temveč je bila bolj partizansko zbirališče predvsem tistih, ki so zbežali iz italijanske vojske. Četa je dobila ime: Pivška četa. Srečanje s prvimi partizani je dalo prebivalstvu mnogo volje in poguma. Zadnje dni septembra 1941 je Dolgan pripeljal svojo četo h Kantetovim v zaselku Koboli pri Gornji Branici. Tu so se sešli najnaprednejši in najpogumnejši možje Gornje Branice s prvimi partizani.

Poglavitna naloga te čete je bila propaganda za OF in za partizanstvo. Območje njenega dela so bili Pivka, Brkini, Kras in Vipavska dolina. Pri svojem delu se je četa večkrat razdelila. Iskala je zveze s pobudniki OF. Bili so tudi v Dolenji vasi. V Senožečah so dobili prvega vojaka, hrabrega Nika Šturma-Tarzana. Mreža OF se je kmalu razširila preko kraških vasi do Sežane in odtod do Trsta; preko Vipavske doline do Gorice in nazaj preko Postojne v Ljubljano.

Kmalu po prihodu s četo je Dolgan sklical prvi sestanek z domačini. Udeležila sta se ga med drugimi tudi Ivan Mohorič-Tiger iz Lož pri Vipavi in Evgen Kante. Prvi spopad so imeli partizani s tržaškimi lovci, ki so jim odvzeli orožje. Ljudje so bili pripravljeni partizane oskrbovati s hrano in obleko, fantje pa niso bili pripravljeni na hitro stopiti v njihove vrste. Iz italijanske vojske so sicer nekateri pobegnili, pa so se raje skrivali na svoje po domovih in gozdovih.

Kljub temu, da ni bilo izdajalcev, so Italijani kmalu zavohali novo gibanje. Ker so na Vipavskem poostrili kontrolo, se je Pivška četa začasno umaknila v Brkine, k Maslovim na Ostrožno brdo. Tu je Dolgan zvedel za prevoz nemških letalcev na okrevanje v

Opatijo. Ker je bil na dopustu tudi Maslov Karel, sta se sama 28. oktobra odpravila na akcijo. Odvila sta tirnice med Narinom in Kilovčami. Vlak je kmalu nato privozil z veliko hitrostjo in iztiril. Bilo je precej mrtvih in ranjenih.

To je bilo na Primorskem prvo večje in uspelo partizansko dejanje. Karla Masla je uspeh navdušil; 23. decembra 1941 je pobegnil iz italijanske vojske in se pridružil Pivški četi.

Tedaj so v razvoj jugoslovanskega partizanstva že segli sklepi vojaškega posvetovanja v Stolicah (26. septembra 1941), ki sta se ga bila udeležila Franc Leskošek-Luka in Miha Marinko. Razprava na posvetovanju je pokazala na osnovne napake slovenskega oboroženega upora. Opravičilo, da ni prišlo do množične vstaje, je bilo v znatno težjih pogojih. Nemci in Italijani so bili v Sloveniji občutljivejši za uporništvo. Slovenijo so imeli za del svoje države. Da pa je bil slovenski narod tedaj na pragu oborožene revolucije, je domneval tudi poveljnik XI. italijanskega korpusa general Robotti, ki je 3. oktobra 1941 razglasil v Ljubljanski pokrajini vojno stanje, tri dni pozneje pa začel z ofenzivo proti partizanom na Krimu in Mokrcu. Ofenziva je trajala tri tedne.

V razmerah, ki so bile na Primorskem, je Dolgan kmalu sprevidel, da je za sedem partizanov preveč dela. Konec novembra se je zopet odpravil v Ljubljano, po nove ljudi, orožje in strelivo. Partizani, ki so bili odšli na Primorsko, so bili oboroženi samo s češko zbrojevko in jugoslovanskimi puškami, za katere pa ni bilo moč dobiti streliva. Razen tega pa so v Trstu aretirali še pred procesom proti Tomažiču in tovarišem Oskarja Kovačiča in nekatere člane OF. Pozneje pa še Leona Kovačiča in deset aktivistov. Brata Kovačiča sta bila 12. septembra 1942 obsojena pred posebnim sodiščem v Rimu na 30 let ječe.

V Ljubljani se je Dolgan sestal z Leskoškom in Beblerjem in jima opisal politične razmere. Obljubila

sta mu novo četo 20 ljudi. Tako je decembra, po napadu na preserski most, mahnila nova skupina čez mejo, in sicer čez Rovte na Godovič. Ta del samotorske čete pa, čeprav je bila odlično oborožena, saj je imel vsak drugi strojnico, pri prehodu čez mejo zaradi sledov v snegu ni imel sreče. Prišli so sicer srečno do Zadloga pri Črnem vrhu, kjer so spravili strelivo, pa so se morali vrniti in se priključiti Šercerjevemu bataljonu. Med njimi tudi Mile Špacapan-Igor, ki je pozneje v primorskem partizanstvu odigral pomembno vlogo.

V tem času so spoznali prve partizane tudi na Cerkljanskem. Tja se je bila umaknila pred nemško ofenzivo v Poljanski dolini četa gorenjskih partizanov. Ljudje so jih prisrčno in gostoljubno sprejeli. Manjše partizanske skupine so se z Gorenjskega prebile tudi na Bovško in Tolminsko. Tako je sovražna ofenziva pripomogla, da je glas o partizanih prišel v te kraje. Zima 1941—1942 je potekala med manjšimi spopadi in napadi na fašistične postojanke, ki so bile skoraj v sleherni primorski vasi.

Zrnje se loči od plev

(1942)

Sovraštvo do fašizma, visoka narodna zavest in dolgotrajno ekonomsko zatiranje so na Primorskem ustvarjali ugodne pogoje za osvobodilno gibanje. V tem je dobila KPS najzvestejšega zaveznika, brž ko je začela dvigati narodnoosvobodilno vojsko na Primorskem. Preprečevati so ga tu pa tam hoteli le razni zaslepljenci v podrejenih službah: cestarji, gozdni čuvaji in drugi zaupniki; poleg njih pa seveda priseljeni fašisti, trgovci, krčmarji in drugi plačanci, ki so budno nadzorovali gibanje slovenskih ljudi.

Na srečo med Primorci ni bilo mnogo prodanih ljudi.

Osvobodilno gibanje na Primorskem je do leta 1942 v glavnem slonelo le na nekaterih aktivistih, saj je bila do marca 1942 pivška še zmeraj prva in edina partizanska enota na tem ozemlju. Njene manjše diverzantske akcije so bile, kakor boji partizanskih enot onstran stare meje, velikega političnega in vojaškega pomena. Narodni odpor je polagoma dobival širši značaj, partizanstvo pa določnejše oblike. Pri tem je treba omeniti mladinsko skupino na Krasu, ki je pod vodstvom Antona Šibelja-Stjenke opravljala samostojne akcije, kot je bilo ugotovljeno na partizanskem sestanku v Škrbini novembra 1941. Čeprav po številu majhna, je bila četa precej aktivna; 3. februarja 1942 je drzno napadla utrjeni bunker na železniškem prehodu pri Štanjelu, pobrala vojakom strojnico, puške in strelivo. Vojake, ki od presenečenja zlepa niso prišli do sape, so po poučnem nagovoru izpustili.

Dan po napadu pri Štanjelu je vstopil v Pivško četo Janko Premrl-Vojko, ki je bil na dopustu s ponarejenimi vojaškimi dokumenti. Take dokumente je izstavljal našim fantom Ivan Kosovel-Borodin. Ta je

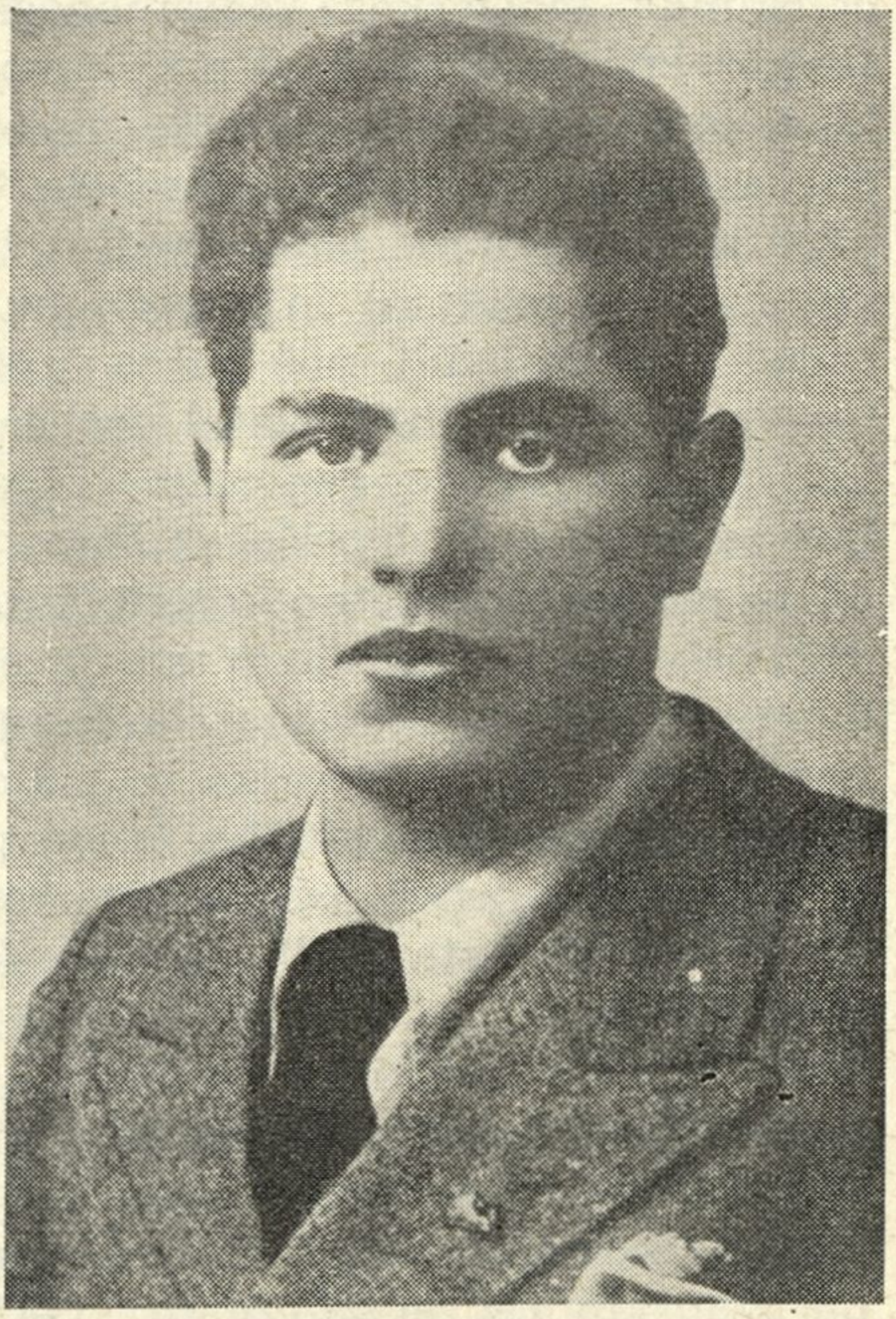

Janko Premrl-Vojko, legendarni primorski junak iz Podsabotina

deloval kot komunist v italijanski vojski in bil v zvezi s PK KPS za Primorsko. Pošiljal je poročila in sprejemal od njega navodila. V Cuneu, kjer je Kosovel služboval kot podčastnik, je pritegnil k ilegalnemu delu vse zavedne Slovence in tudi Italijane, oficirje in podoficirje. V bataljonu je vodil krožek, ki je imel 18 članov in okoli 300 somišljenikov. Ko je v glavnem opravil na tem mestu svojo politično nalogo, je tudi sam dezertiral prvega maja 1942 in stopil na čelo

osvobodilnega gibanja v Vipavski dolini. Fašistična oblast je razpisala na njegovo glavo 50.000 lir nagrade.

Italijanske policijske in vojaške oblasti so začutile, da tla postajajo vroča. Dogodki, ki so povzročili zaskrbljajočo pozornost, so prisilili generala Bergonzija, poveljnika videmskega obrambnega območja, da je sam osebno vodil obširno preiskavo na območju, kjer je delovala Pivška četa, to je na ozemlju od Nanosa do Senožeč, Dutovelj in Štanjela. Dognal je obstoj partizanske skupine okoli dvajset ljudi, oboroženih s strojnicami, puškami in z ročnimi granatami. Partizanov niso zasledili, pač pa so aretirali nekaj osumljenih ljudi, ki jih je začel zasliševati 10. februarja sam general Polito, generalni inšpektor policije. Nalašč za to je v Trst prišel iz Rima. Ugotovili so tudi, da so partizani verjetno dezerterji in osebe, ki se upirajo naboru in operirajo v tesni zvezi z vodilnimi osebami onstran meje. Generala Bergonzi in Polito sta vpregla vse možne vojaške in policijske sile ter razpredla obveščevalno službo in protipadalske skupine, da bi zatrla razvijajoče se primorsko partizanstvo; 15. marca so ustanovili poseben štab teh skupin v Vipavi.

Poveljstvo karabinjerjev Druge italijanske armade se v svojem poročilu nadrejenim ni motilo, ko je zatrjevalo, da so primorski partizani povezani s partizani v Sloveniji, zakaj glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je 27. marca 1942 napotilo na Primorsko novo četo 25 borcev iz Šercerjevega bataljona in manjšo skupino iz Cankarjevega bataljona, ki sta delovali v okviru Notranjskega odreda. Ta, na Primorsko odhajajoča četa je bila sestavljena izključno iz primorskih rojakov. Tja se je napotila preko Črnega vrha že decembra 1941, po napadu na preserski most, a se je morala zaradi snega vrniti. Tedaj je bila namenjena proti Trstu, da bi rešila Pinka Tomažiča in druge na smrt obsojene. Pri prehodu preko meje se je ustavila v Baču pri Knežaku. Naslednjega dne se

je pridružila na Suhorju Pivški četi, v kateri so bili tedaj Vojko, Karlo Maslo, Martin Greif-Rudi in drugi primorski partizańi. Novo četo sta vodila Mile Špacapan-Igor iz Ozeljana kot komandant in Jaka Platiša-Franc iz Poč pri Cerknem kot komisar. V četi so bili še Tone Bele-Pavle, Branko Stepančič-Slovenko, Drago Rebec-Kovač, Franc Maslo in drugi. Ta pomoč je v obilni meri pripomogla k razsežnejšemu razvoju partizanstva in OF na Primorskem. Na Vremščici sta se četi, Pivška in Vipavska, ki sta imeli skupaj 56 mož, najprej organizacijsko uredili. Za komandirja prve čete so določili Mileta Špacapana-Igorja, za njegovega namestnika pa Toneta Beleta-Pavla iz Slavine; za komandirja druge čete Martina Greifa-Rudija, za namestnika Jako Platišo-Franca. Tako sestavljeni četi sta se v prvi polovici aprila premaknili z Brkinov na Nanos, kjer sta 18. aprila 1942 doživeli ognjeni krst, ko so ju z dvajsetkratno premočjo napadli Italijani. Tako je prišlo do prvega velikega partizanskega boja na Primorskem. Ofenzivo proti partizanom na Nanosu je osebno vodil komandant armijskega korpusa iz Vidma. V neposrednem boju je sodelovalo kakih 600 vojakov in 100 karabinjerjev. Tega dne je mnogo vojaštva zaprlo vse dohode na Nanos in ga obkolilo z več obroči. Bitka med moderno oboroženimi Italijani in s starimi avstrijskimi puškami oborženimi partizani je trajala od zgodnjega jutra do opoldne. Šele nato so se začeli partizani umikati. Prebili so se skozi številne obroče in zasede. Vod, ki ga je vodil Vojko, se je prebil na Čaven, druga skupina na Ozeljan, medtem ko se je Pivška četa prebijala proti Brkinom. Ta je utrpela največ izgub. Skupina Pavla Rošta je namreč padla v italijansko zasedo, ko se je vračala s prehranjevalne akcije. Pavle se je boril do zadnjega naboja; da ne bi padel sovražniku v roke, si je hotel končati življenje z bombo, pa mu je odtrgala samo roko. Tako so Italijani ujeli na Nanosu 18. aprila 7 partizanov, trije so padli; 20. aprila so ujeli še

9 partizanov, 5 pa jih je padlo. Odgnali so jih najprej v goriške zapore, kjer so jih strahotno mučili. V začetku junija so jih odpeljali v Castel Franco-Emilia, 19. junija pa v rimske zapore Regina Coeli, kjer jim je 25. junija sodilo Tribunale speciale per la difesa dello Stato (posebno sodišče za zaščito države). Petnajst ljudi so obsodili na smrt z ustrelitvijo. Med temi je bilo tudi deset partizanov, ujetih na Nanosu ali kmalu zatem, med njimi tudi Tone Bele-Pavle. Nekaterim so sodili v odsotnosti; med temi sta bila tudi Vojko in Maslo, od sedem mladoletnih pa so obsodili vsakega na trideset let ječe. Obsojene na smrt so 26. junija 1942 zgodaj zjutraj odpeljali izven Rima in jih postrelili. S tem šele je bila za Italijane končana cfenziva na Nanos.

Pomemben dogodek za nadaljnji razvoj narodnoosvobodilne vojne na Primorskem je bila partijska konferenca 6. aprila na Skalnici pri Gorici. Na njej je sodelovalo razen poverjenika CK KPS še 22 delegatov iz Trsta, Gorice, Krasa, Vipave, Brd in Idrije. Začele so se množične sabotaže, zlasti na železnici Postojna—Trst. Primorska je tako postala vojno področje, čeprav to stanje iz razumljivih vzrokov ni bilo razglašeno. Zaradi tega stanja so oblasti storile vrsto ukrepov. Ustanovljena je bila obveščevalna služba, pomnožili so karabinjerske postaje in vojaške postojanke. Po vsem ozemlju so razporedili velikanske vojaške sile. Poostrili so policijske ukrepe in zasedli skoraj vse vasi. Sploh so čutili, da je partizanstvo že zakoreninjeno v ljudstvu. Vendar narodnoosvobodilna vojna ni mogla doseči zaželenega razvoja in razmaha.

Iz teh razlogov in poostrenih ukrepov sta se po Nanosu preuredili prvi primorski četi. Pivška se je preimenovala v Brkinsko četo in se umaknila na ozemlje Snežnika ter se konec maja vključila kot 5. četa v 3. Zidanškov bataljon Notranjskega odreda. Bataljon je vodil Slavko Kovač-Smeli. Komandir Brkinske čete, ki je štela okrog 30 mož, pa je bil Karlo

Maslo. Del čete je kmalu nato odšel v Istro in ustanovil samostojno četo. Ta se je kasneje pridružila drugemu bataljonu »Vladimir Gortan«. Vipavska četa je ostala v Vipavski dolini. Ta je pozneje dobila ime 1. vipavska četa. Maja pa se je ta razdelila v 1. in 2. vipavsko ter tolminsko četo. Prva četa je napadla 21. julija na Nanosu italijanski tovornjak in ga uničila, medtem ko je druga, imenovana tudi Trnovska četa, ki jo je vodil Vojko, pregnala iz Trnovskega gozda italijanske gozdarske miličnike, oglarje in drvarje ter tako že julija 1942 ustvarila prvo osvobojeno ozemlje na Primorskem.

Isto poslanstvo je opravljala Brkinska četa, ki je pregnala iz javorniških in snežniških gozdov italijanske miličnike in gozdne delavce, doma iz Belluna. Zaradi te akcije, za napad na kamion na Nanosu in na Milonji v snežniških gozdovih ter spopad Brkinske čete skupno z Zidanškovim bataljonom pri Preložah s fašisti so le-ti pripravili strahotno povračilo. Požgali so vas Lozice in pobili sedem nedolžnih vaščanov; v okolici Ilirske Bistrice so v začetku junija požgali sedem vasi (Kilovče, Pristavo, Zgornje in Spodnje Bitnje, Ratečevo brdo, Mereče in Podstenje) ter 70 ljudi ustrelili, 5 obesili, 462 pa jih odpeljali v zapore in taborišča.

V tem času je prihajala revolucionarna misel na Primorsko tudi z gorenjske strani.

O prvem prihodu gorenjskih partizanov na Primorsko decembra 1941 smo nekaj že povedali. O prihodu Škofjeloške ali Bičkove čete Gorenjskega odreda julija 1942, ko so Nemci in Italijani začeli z veliko ofenzivo na Blegoš in Jelovico, pripoveduje Franc Jernejc-Milče takole:

Ko smo se spuščali po temenu na drugo stran Blegoša, smo naleteli na mejni kamen, ki je dve desetletji ločil Primorsko od Gorenjske — od Slovenije. Postali smo, zakaj to je bil slovesen trenutek za vso četo. Ta hip smo pozabili na nevarnost. Postali smo

ob tem kamnu, ki nas je dolgo let ločil od bratov onstran krivične meje. Sprejela nas je zemlja, ki je samo šepetaje mogla izgovarjati slovenske besede, zemlja, ki ji zdaj prinašamo novo življenje. Primorski ljudje so nas z odprtimi rokami sprejeli in nam dali vsega, kar so imeli najboljšega v svojih domovih. Ti so nas dolgo pričakovali in so že sami obračunali z izvrženci. Nekaj dni smo ostali skupaj s tem dobrim ljudstvom. Tone je bil naenkrat brez dela, hrano so poslej kuhali na ognjišču v kmečki hiši. Iz Novakov smo se povzpeli na Cerkljanski vrh in potem na šentviško-gorsko planoto. Povsod smo naleteli na prisrčen sprejem. Hudo nam je bilo posloviti se od tega ljudstva. Toda morali smo se vrniti čez Davčo na Gorenjsko . . .

Uporniško gibanje, ki je bilo v zasedeni Jugoslaviji že v polnem razmahu, se je iz Slovenije razširilo na Primorsko, v deželo, ki so jo imeli italijanski oblastniki že popolnoma za svojo. Fašističnim voditeljem v Rimu je to delalo hude ure in nespečne noči. Da bi to gibanje zavrl z grožnjami, je 31. julija 1942, potem ko se je vrnil iz Afrike, da bi slovesno vkorakal v Kairo, priletel iz Rima na goriško letališče sam Mussolini, kjer ga je sprejel poveljnik tržaškega armadnega zbora general Ferrero. »Velikega Rimljana« so tedaj že razjedale hude notranje bolezni, kot so njegovo cesarstvo razjedali gospodarski, politični in vojaški porazi. Na raport je poklical vse vojaške poveljnike: maršala Cavallero, generale Ambrosia, Roato, Robottija in Coturrija, se pravi vse glavne poveljnike generalnega štaba ter okupacijskih sil na Primorskem, v Sloveniji, na Hrvatskem in v Dalmaciji. Ti so mu obširno poročali o vojaškem in političnem položaju v Sloveniji, ukrepih za zadušitev upora, za zagotovitev reda in miru v teh krajih. Naj bo povedano, da je v Sloveniji v tem času divjala roška ofenziva.

Na sestanek so prišli tudi prefekti in fašistični politični tajniki iz Gorice, Trsta, Vidma, Pulja in Ljub-

ljane. Duce je bil očitno hudo razkačen nad neugodnimi poročili, ki jih je imel priložnost slišati. Zato je z balkona na goriškem Travniku povzdignil svoj razjarjeni glas in nad uporno slovensko »rajo« na Primorskem spustil rafale srditih groženj, češ da bo vse uporne vasi pokončal z ognjem in mečem, da kamen ne bo ostal na kamnu. Tak da je neusmiljeni zakon Rima. Mimogrede pa je brenkal na stare strune o epičnem naporu, s katerim so bili osvojeni bregovi Soče in Krasa. Ta zemlja da se je za vse čase združila

Tomo Brejc-Lojze, sekretar PK KPS za Primorsko v letu 1942

z materjo domovino. Gorje pa tistim, ki se tostran ali onstran stare meje udajajo bolestnim sanjam . . . Zakaj druge fronte ne bo tu in v nobenem drugem delu sveta.

Toda tega hripavega, zariplega kričanja že skoraj nihče več ni jemal resno. Ljudje so bili že do grla siti vojne in stradanja. Besede fašistične veličine o mōči osmih milijonov bajonetov in zmagi so požele, razen pri zagrizencih, komaj še pomilovalen nasmeh.

Upora, ki ga je rodilo nasilje, se ni dalo več zatreti. Na globoko in na široko je pognal svoje korenine. Da bi zadušili upor, so fašistični oblastniki nameravali ustanoviti v vsakem kraju iz režimu vdanih ljudi oboroženo skupino »una spezie di guardia civica« (nekakšna civilna garda) pod italijansko komando, pa se jim to ni niti v najmanjši meri posrečilo. Zato so z vedno večjim nasiljem hoteli prestrašiti ljudi in uničiti osvobodilno gibanje. V okvir tega sodi tudi razpis goriškega prefekta Cavanija dne 20. avgusta, na katerem je na posebnem letaku s sliko razpisal 50.000 lir na glavo Janka Premrla-Vojka. Ti letaki z Vojkovo sliko so postali prava propaganda za osvobodilno gibanje.

Da nam bo stanje na Primorskem v tem času dovolj jasno, povzemimo nekatera mnenja, ki jih je T'omo Brejc, sekretar PK KPS za Primorsko, nanizal v pismu CK KPS z dne 22. avgusta 1942:

Naša največja težava na Primorskem je pomanjkanje srednjega in višjega kadra, ki ga v tem kratkem času ni bilo mogoče vzgojiti. To nam povzroča hude skrbi, kajti osvobodilno gibanje se širi, boj postaja z vsakim dnem ostrejši . . . Da bi imeli za seboj le nekaj let vztrajnega dela KPS na Primorskem, kako bi bilo vse drugače!

Primorska, to je 750.000 ljudi, katere posamezni kraji in pokrajine predstavljajo z ozirom na mešanico prebivalstva (v Istri), naravnost zapletene probleme. Tu je slovenski del Benečije, ki je bil že pred prvo svetovno vojno pod italijansko upravo. Nikogar nimamo v teh krajih, a za naše tukajšnje osvobodilno gibanje bi bilo velikega pomena, če bi ga imeli, ker

bi mogli iz prvih političnih postojank v teh krajih širiti osvobodilno gibanje naprej v Furlanijo.

Na splošno je položaj na Primorskem tak: Sovražnik hoče s svojim terorjem prestrašiti prebivalstvo in uničiti naše gibanje, še preden bi prišlo do organizirane ljudske vstaje. Pereč problem je pomanjkanje mladih, umsko dovolj razvitih in resnih moči. Od letnika 1910 do letnika 1922 je vse pri vojakih. Starejši letniki, ki so še doma, pridejo manj v poštev. Prvič, ker so poročeni in imajo mnogo pomislekov glede družine, drugič pa, ker se kot starejši ljudje težje učijo.

KPS ima na Primorskem 53 članov in 61 kandidatov. V partizanih je 11 članov in 8 kandidatov. Po socialnem sestavu so na prvem mestu delavci in kmetje; najmanj je intelektualcev.

Razveseljivo je, da je zelo delavna in požrtvovalna mladina. Žal ne razume več dobro partizanskega čtiva, ker jo je pokvarila fašistična šola. Število članov SKOJ je še majhno. Vendar sta dva skojevca že toliko sposobna, da bosta znala voditi organizacijsko delo na deželi. Na ozemlju Primorske je v tem času kakih 30 odborov mladinske OF, medtem ko je odborov OF že nad sto. Njihovo delo je v glavnem v zbiranju hrane, obleke, obutve, orožja in finančnih sredstev za partizane. Njih najvažnejša naloga je: propaganda za OF.

Delovanje OF so fašisti občutili na lastni koži. Nekaj dni po znanem Mussolinijevem govoru v Gorici so začeli zopet divjati. Požigali so hiše, vlačili v zapore cele družine, pretepali v Gorici ljudi, ki so govorili slovenski, uničevali slovenske trgovine, skratka, počenjali so stvari, ki so jih sposobni le fašistični zločinci.

Vendar doslej še nimamo na Primorskem pokrajinskega odbora OF, niti ne okrožnih odborov. Vzrok temu je: pomanjkanje sposobnih ljudi. Zaradi tega je tudi še vedno v povojih narodna zaščita.

Naše stremljenje je šlo povsod za tem, da povečamo partizansko vojsko. Pridobiti nam je uspelo del dopustnikov iz italijanske vojske. Sedaj delamo na tem, da iztrgamo fašistom letnik 1923, ki bo moral v kratkem k vojakom. Preosnovali smo sestav primorskih partizanov in ustanovili prvi primorski bataljon. Sklenili smo, imenovati ga: Bataljon Simona Gregorčiča. Za to ime smo se odločili, ker je to potrebno, ker moramo upoštevati tukajšnje razmere. Ta pesnik je globoko zapisan v srcu tega ljudstva. Resnica je, da ima veliko zaslugo, da je to ljudstvo kljub vsemu ostalo narodnostno tako zavedno.

Bataljon Simona Gregorčiča je razdeljen na dve četi, vsaka četa pa na dva voda. Prvo četo imenujejo Tolminsko, drugo pa Vipavsko. Ustanovili smo tudi minerski vod. V zvezi s tem smo tudi določili vodstvo čet in vodov. Vodstvo vodov smo izročili kolikor mogoče borbenim in že nekoliko izkušenim partizanom. Komisarja Tolminske čete Franca (Jako Platišo) smo poslali na politično delo v industrijski revir (v Idrijo, opomba p.). Dokončna sestava štabov zaradi pomanjkanja sposobnih ljudi še ni mogoča. V začasno vodstvo bataljona smo določili za komandanta: Martina Greifa-Rudija, za komisarja pa Jožeta Lemuta-Sašo.

Medtem nas je zadela velika nesreča: Saša je padel... Nastala je v naših vrstah velika vrzel. Ako je mogoče, pošljite nam za vodstvo bataljona sposobnega, izkušenega partizana, po možnosti Primorca. Zelo bi nam ustregli, če bi nam poslali Staneta Starca-Fazana z Gorenjskega, ki je Primorec in o katerem smo slišali precej dobrih stvari...

Spričo tega, da je število primorskih partizanov še majhno, je vendar njihovo delovanje zelo pomembno, saj vežejo na to ozemlje znatno italijansko vojaščino. Na primer: v Gorici je 8000, v Ajdovščini 2500, v Vipavi 1500, v Mostu na Soči 1000, v Tolminu 4500, v Podbrdu 3000, v Cerknem 2800, v Idriji 4000 vojakov.

Tu pa niso vštete vse garnizije, niti ne številni oddelki fašistične milice, kvesture in karabinjerjev.

Kljub takšni premoči so primorske partizanske čete opravile vrsto uspelih akcij. Najdelavnejša je bila druga vipavska četa. Ob dveh napadih si je pridobila toliko orožja, da je namesto starih avstrijskih pušk uvedla enotno italijansko orožje, 18. avgusta pa je pregnala oglarje in drvarje iz Trnovskega gozda. Skupaj zbranim so sporočili naše povelje: »Nobenega oglja več za fašistične avtomobile!« Po govoru s primernim opominom so gozdne delavce poslali domov . . .

Da pa nam bo stanje na Primorskem še jasnejše, preberimo še pismo, ki ga je 12. septembra 1942 poslalo ministrstvo za notranje zadeve v Rimu goriški prefekturi:

Poročila, ki prihajajo v teh dneh iz goriške pokrajine, potrjujejo, da živi italijansko prebivalstvo v goriškem mestu, pričakujoče zelo težkih dogodkov, v velikem strahu.

Zelo resne osebnosti, Italijani, v katerih iskrenost ne dvomimo in ki že desetletja žive v teh krajih in zavzemajo važna mesta v stranki in vojski, so nam odkrito sporočili:

Gorica živi vse noči v stalnem strahu pred terorističnimi napadi slovenskih rodoljubov.

Kdor opazuje drugorodno (slovensko) prebivalstvo v Gorici, pa tudi naše rojake slovenskega rodu, se mora ustrašiti divjega sovraštva, ki je bilo doslej zatrto, a ga vse ljudstvo goji proti nam, Italijanom.

Da se začenja uresničevati v polnem obsegu vse, kar smo predvidevali pred petimi, šestimi meseci. Kakor je Ljubljana popolnoma obkoljena od Slovencev, tako dobesedno se je zgodilo z Gorico. Slovenci postajajo vedno bolj oblastni in sovražni do Italijanov. Ne nastopajo samo z iredentistično propagando, ki podžiga in dviga ljudstvo proti nam, temveč, da je mera

polna, so preprečili prepotrebne dobave mestu in podpirajo partizanske bande, da se množe po svojem številčnem stanju in jim pomagajo pri novih gverilskih akcijah in nepomirljivo divjih dejanjih.

Mož, ki je dobro poznal goriške razmere, jih opisuje takole:

»Ni več čas, da bi se mamili z utvarami, položaj tudi pri nas drvi v prepad. V Jugoslaviji, od Črne gore do Istre, od Koroške do Banata in Srbije, je upor popoln. Številne partizanske tolpe obvladajo položaj povsod, njihovo sodelovanje z ljudstvom je popolno. Zdaj se je vnela tudi Slovenija, čeprav so italijanske oblasti domnevale, da je mirna in pomirjena zaradi sporazuma s katoliškimi Slovenci. Tolpe upornikov, partizanov, jugoslovanskih domoljubov vseh mogočih političnih prepričanj so se vgnezdile tudi v okolico Gorice. Če smo iskreni in odkriti, moramo priznati, da je vsak slovenski kmet iz goriške okolice, vsak trgovčič goriških predmestij, vsak Slovenec, ki prebiva v okolici ali v slovenskih delih mesta, če že ne partizan, pa vsaj podpornik, somišljenik in sodelavec iredentistov.

Stvar je tako resna, da noben Italijan ne more več zapustiti mesta. Na vsej črti, ki gre iz Šempetra proti Vrtojbi, je pravo središče iredentistične dejavnosti in upornosti. To gre po vsej vipavski dolini čez kraško planoto do Opatjega sela, Temnice in Komna. Prav tako dalje od Panovca proti Ajševici in Ajdovščini, po obeh straneh državne ceste, potem pa južno proti Planini in severno proti Kamnjam in Slokarjem. Iz Solkana gre proti čepovanski dolini, na višine Banjške planote. Iz Pevme in Podgore pa gre v Brda . . . Nikjer ni več nobenega prometa. Če potuješ v te kraje, si izpostavljen sitnostim, slabemu ravnanju, krivicam, toči kamenja in zvečer tudi strelom . . .

Ta položaj pa postaja iz dneva v dan težji. Dvomim v možnost pomirjenja, niti ne verjamem v uspešen zlom tega upora. Povsod, sredi med nami so

se vgnezdili partizani in to v takem številu, da si ga niti predstavljati ne moremo. Bojimo se, da bo položaj v kratkem postal še hujši, še nevzdržnejši.

Vse stare protiitalijanske propagandistične celice, ki so tlele pod pepelom v Vrtojbi, Volčji dragi, Prvačini, v Šmarju, Planini, Vipavi, Vrhpolju, Lokavcu, Ajdovščini, Solkanu, Kanalskem Kalu, Desklah, Medani in med zidovi same Gorice, so se dvignile v divjo protiitalijansko propagando. Ta se je zares bohotno razcvetela.

Borci Loškega odreda na Otrobovcu pred odhodom na Primorsko oktobra 1942

Kolikor je mogoče predvidevati zdaj na pragu jeseni iz splošnega razpoloženja, ki ga ta propaganda ustvarja med slovenskim prebivalstvom, je po vsej verjetnosti treba pričakovati nasilnih dejanj v času prihajajočega oktobra . . .«

Takšno je bilo stanje na Primorskem v jeseni 1942, ko je na Notranjskem in na Dolenjskem še divjala roška ofenziva. Komandant Loškega odreda — Mirko Bračič, ki je prišel 25. septembra s patrolo na Primorsko, je 8. oktobra sporočil glavnemu poveljstvu, da so razmere na Primorskem dovolj ugodne za razvoj partizanstva. Ljudje sovražijo samo eno: fašizem in Italijane. So pa politično nerazgledani in ne razlikujejo četnikov od partizanov . . . V partizane so odšli največ fantje, ki so prišli na dopust, in nekateri, ki so dezertirali iz italijanske vojske. Velika težava za razvoj partizanstva je gotovo cestno omrežje in ker ni gozdov . . . Tedaj sta tudi CK KPS in Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet na prošnjo, ki jo je izrazil v pismu z dne 22. avgusta PK KPS za Primorsko, poslala tja prvo izdatnejšo pomoč: Loški odred. Ta je 24. oktobra 1942 prišel na Primorsko in se je na predlog PK KPS za Primorsko preimenoval v Soški odred. S tem odredom je prišla na Primorsko vrsta ljudi, ki so odigrali v osvobodilnem gibanju pomembno vlogo. Omenimo naj samo Mirka Bračiča, Cveta Močnika-Florijana in Franca Casermana-Tesarja.

Medtem so na Primorskem ustanovili Gregorčičev bataljon (okoli 10. avgusta), ki je postal tretji bataljon Soškega odreda, a je še dalje nosil ime pesnika »Soči«. V Soškem odredu sta bila še Kraški in Tolminski bataljon. Gregorčičev bataljon so ustanovili neposredno po požigu Ustij — prve fašistične žrtve na Vipavskem. Fašistični veljaki so za medsebojno obračunavanje izkoristili partizansko vas. V dolini med Nanosom, Čavnom in Krasom je zorelo grozdje kakor vsako leto. Vse je bilo tako, le v srcih ljudi je ždelo

moreče vzdušje, zakaj duce je v Gorici napovedal smrt slehernemu, ki se ne bo slepo podredil fašizmu. Upornim vasem je napovedal naravnost »zravnanje z zemljo«. A uporne so bile vse vipavske vasi in fašisti so bili hudo razkačeni, ker osvobodilno gibanje kljub njihovemu nasilju ni hotelo popustiti v svojem razmahu. To nenavadno vzdušje pa je pospeševala tudi divizija »Giuglia«, ki se je bila vrnila iz Grčije in se za počitek nastanila po vaseh od Gorice do Podnanosa. Ta počitek je bil za italijansko vojaštvo razdvojen in zagrenjen, zakaj divizijo so bili namenili na fronto v Rusijo. Novice, ki so prihajale od tam po bitki na Volgi, so bile porazne in uničujoče. Tudi Afrika se jim je bila tedaj zataknila kot ostra kost v grlu. Spričo tega sta vladala med vojaštvom podivjanost in razvrat. Vojaki so popivali, kradli in lovili ženske. Iz tega nasilstva se je tudi izrodil požig Ustij. Po zahrbtnem umoru marešala Maroneja so alpinci ta umor izkoristili kot vzrok in planili v vas kot sestradani volkovi. Med vaščani so izbrali osem mož za talce in jih začeli pobijati s puškinimi kopiti. Ko so talci popadali na tla, so jih po tleh odvlekli po klancu navzdol, kjer so jim do kraja zdrobili glave. Potem so z ognjemeti in bombami zravnali vas z zemljo.

Gregorčičev bataljon, ki je taboril nad Vitovljami in je bil razdeljen na prvo vipavsko in prvo tolminsko četo, vsaka četa pa je imela po dva voda, je kmalu začel s temeljitejšo reorganizacijo. Medtem ko je štab Gregorčičevega bataljona dobil zvezo s Pivško četo šele sredi avgusta, je imel tesnejše stike s Stjenkovo kraško skupino. Tako je Stjenka dobil 14. septembra povelje, naj iz taborišča nad Oševljekom pride s svojo skupino v zbirno taborišče nad Vitovljami. To je Stjenka tudi hotel izvesti, vendar je njegova skupina padla v italijansko zasedo ter se morala umakniti nazaj čez Vipavo. Tudi taborišče Gregorčičevega bataljona je bilo zaradi izdaje napadeno, bataljon pa se je brez Stjenke umaknil na Čaven.

Na Čavnu so vipavski partizani najprej obračunali z vozniki iz Vrtovina in jim odvzeli od vsakega para po enega vola in orodje. Podrediti se namreč niso hoteli partizanski zapovedi, naj ne odvažajo lesa za italijansko industrijo. Potem so se umaknili globlje v Trnovski gozd, kjer pa so bili zopet napadeni.

Po kosilu četrtega dne te italijanske ofenzive so imeli zopet zbor, kjer so po kratkem nagovoru komandantov Rudija, Vojka in Igorja prisegli zvestobo Osvobodilni fronti in slovenskemu narodu. Tedaj so bataljon tudi razdelili na štiri čete ter določili njihovo operativno območje. Prva, goriška četa naj bi ostala v spodnji Vipavski dolini, druga, vipavska četa naj bi se gibala v gornji Vipavski dolini, tretja, črnovrška ali trnovska naj bi odšla na Črni vrh — vodil jo je Vojko, četrta pa naj bi operirala v Brkinih in na Krasu. Omeniti moramo, da so se spričo požiga Ustij in italijanskega novačenja letnika 1923 partizanske vrste tedaj precej pomnožile.

Nas pa še posebej zanima črnovrška četa, ki je razširila osvobodilno gibanje v Idriji in okolici ter čez vojskarsko planoto na Cerkljansko.

Po prihodu Trnovske čete, v drugi polovici septembra 1942, na Črni vrh, kjer si je spočetka zgradila taborišče v bližini Griž, pozneje pa se zaradi varnosti preselila na Brinov grič, to je na varnejše središče med Idrijskim logom, Zalo, Grižami in Črnim vrhom, so tudi na tem območju pognale prve korenine osvobodilnega gibanja. Četa je spočetka čistila gozdove: preganjala italijanske oglarje, požigala zaloge oglja in drva v Trnovskem gozdu in tako nadaljevala delo prve vipavske čete in širila prvo osvobojeno ozemlje. Četo je vodil Janko Premrl-Vojko, njen komisar pa je bil Milan Bajc-Stric. Ta je kot emigrant živel v Kranju, po dražgoški bitki pa se je vrnil na Primorsko. Pri tem moramo omeniti več uspešnih bojev Vojkove čete, zlasti napad na bunker na Colu 6. novembra, kjer je zaplenila precej orožja in streliva.

Nekoliko pred Trnovsko četo, verjetno v drugi polovici avgusta, je prišel na idrijsko območje prvi glasnik OF na Idrijskem Jaka Platiša-Franc. Doma iz Poč pod Poreznom (roj. 19. aprila 1910), se je že mlad uprl italijanskemu fašizmu. Moral je zdoma in se zateči v staro Jugoslavijo. V Ljubljani se je zaposlil kot gradbeni delavec in bil zelo delaven v delavskem in sindikalnem gibanju. Postal je delavski zaupnik. Leta 1936 ga srečamo med organizatorji velike stavke gradbincev. Sprejet je bil tudi v KPS. Leta 1937 je odšel na Jesenice, kjer je nadaljeval svoje politično delo. Policija ga je odkrila in izgnala. Ustavil se je v Kranju. Ker mu je leta 1939 pretil izgon iz države, se je umaknil v Zagreb, od koder se je po aprilskem zlomu vrnil na Gorenjsko in v bližino svojega rojstnega kraja. Nemudoma se je vključil v osvobodilno gibanje in postal sekretar KPS za Kranj. Na Primorsko se je vrnil kot komisar skupine petindvajsetih fantov iz bataljona »Ljubo Šercer«, ki je bila v začetku aprila 1942 prišla preko stare meje. Po bitki na Nanosu je postal politkomisar Tolminske čete. Sekretar PK KPS za Primorsko Tomo Brejc omenja v pismu CK KPS z dne 22. avgusta 1942 naslednje: »Komisarja Tolminske čete Franca smo poslali na politično delo v industrijski revir . . .« Z njegovim prihodom se je začelo v Idriji in okolici organizirano delo. Največ se je spočetka ustavljal pri Tončki Carli v Spodnji Kanomlji in pri Žustovih v Idriji.

In kakšni so bili njegovi vtisi ob prvem srečanju z Idrijo? V poročilu z dne 12. decembra, ki je tudi prvo ohranjeno pismo o njegovem delovanju v OF in KP, piše takole: »Pred tremi meseci in pol sem prišel v ta kraj. Vse, kar sem poznal v tem kraju, je bila ena oseba. Začetek je bil zelo težak. Nezaupanje, osebno sovraštvo, ki ga je zanetil v dvajsetih letih fašizem med idrijskimi rudarji, je nepopisljivo. Veliko jih je bilo zapisanih v fašistično stranko, veliko jih

je menjalo priimek. Na prvi pogled je kazalo, da je vsa mladina v njihovih rokah.«

Toda že njegovo naslednje poročilo je bilo napisano v popolnoma drugačnem vzdušju: »Mnenje in razpoloženje naroda je dobro. Pač pa drži, da je med idrijskimi rudarji precej oportunizma, egoizma in medsebojnega sovraštva. Radi vidijo, da gre kakšna tovarna v zrak ali da se ustavi kakšen rudnik ali ubije kakega fašista — samo v Idriji se to ne sme zgoditi . . .«

Vendar je bil dotlej že ustanovil mestni odbor OF, in sicer na sestanku v gozdu na Kovačevem rovtu 22. novembra. V odboru so bili: Franc Medved-Groga, Janez Pirc-Nikolaj, Leopold Berčič, Ivan Gantar, Albin Filipič in Minka Treven-Milica. Kmalu nato je ustanovil tudi partijsko celico s 6 člani in 7 kandidati.

Pred partijskim posvetovanjem v Kanalskem Lomu je bil zasnovan tudi OK KPS za Idrijsko. Sestavljala sta ga Jaka Platiša - Franc kot sekretar in Albin Filipič kot član. Pozneje je postala članica komiteja tudi Minka Treven - Milica. Namesto meseca februarja 1943 aretiranega Albina Filipiča so vključili v komite tudi Franca Bezeljaka-Cirila.

Kakor zvemo iz sekretarjevega poročila, je osvobodilno gibanje lepo napredovalo. V okolici Idrije, na Krnicah, Vojskem, v Gorenji in Dolenji Trebuši, v Jagrščah, Šebreljem in Črnem vrhu, je zaživelo kakih deset terenskih in rajonskih odborov osvobodilne fronte.

V prvih dneh septembra je primorsko partizanstvo doživelo pomemben dogodek. Iz taborišča v Gonarsu so po naskrivaj izkopanem rovu pobegnili nekateri vodilni ljudje naše revolucije. To je, mimogrede rečeno, tudi eden najdrznejših pobegov iz koncentracijskih taborišč, ki ga je v knjigi »Teleskop« opisal Ivan Bratko, sam eden izmed pobeglih. Med njimi sta bila Boris Kraigher-Janez in Franc Ravbar-Vitez. Pobeglim se je kljub hudemu zalezovanju fašistične

policije in vojaštva posrečilo dobiti zvezo s partizani v Brdih in pozneje na Tolminskem, kjer so, rešeni iz Gonarsa, čakali na razpored CK KPS. To pa je bila tudi priložnost, da sta se Ravbar in Kraigher dobro seznanila z razvojem osvobodilnega gibanja na Pri-

Dr. Aleš Bebler je prišel na Primorsko novembra 1942 kot politični in vojaški svetovalec ter poverjenik CK KPS

morskem. In prav tedaj, ko sta se Kraigher in Ravbar na poziv CK KPS in Glavnega štaba vračala v Dolomite, kjer se je pravkar zbralo poveljstvo in CK KPS, so se iztekali zadnji dnevi roške ofenzive. S Primorskega sta odšla 30. oktobra, medtem ko je Kraigher 9. oktobra v pismu poročal CK KPS o razmerah na Primorskem.

Na podlagi poročil je CK KPS odločil, da pojde na Primorsko član Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet dr. Aleš Bebler — Primož Tratnik — kot

vojaški in politični svetovalec CK KPS. Ta je prišel na Primorsko okoli 10. novembra 1942, natanko po treh tednih potovanja. Bebler je 15. novembra sporočil CK KPS, da je razpoloženje ljudstva na Primorskem odlično... Duhovniki v glavnem mislijo isto kot partizani. Ni pa še čutiti terenskih organizacij OF. Ljudje bi želeli našo literaturo, a je nimamo; zato smo ustanovili tehniko...

CK KPS je že naslednjega dne sporočil, da za zdaj ne morejo poslati nikogar več v pomoč. Medtem je namreč na Gorenjskem padel komisar I. grupe odredov Lojze Kebe-Štefan in na njegovo mesto je bil imenovan Franc Ravbar-Vitez, ki je konec novembra 1942 odšel na Gorenjsko z Borisom Kidričem na posvetovanje partijskega aktiva za Gorenjsko v Hotavljah. Že decembra je bil Vitez imenovan za komisarja III. operativne cone »Alpske«. Žal, da je ta hrabri fant in prvi komandant slovenske varnostne službe, doma z Vrhpolja pri Repentabru, padel 14. januarja 1943 v Srednji vasi v Poljanski dolini. Na Primorsko je odšel decembra Franc Škerlj.

PK KPS za Primorsko je v tem času sicer polagoma že pripravljal gradivo za partijsko konferenco. Temeljitejše pobude pa je zanjo dal prav Aleš Bebler. Tedaj so bili dani že vsi pogoji, da se pokrajina upravno in politično razdeli na okrožja in da se v njih dosledneje razplete mreža osvobodilnega gibanja. Prve brazde za ledino primorskega odpora sta sicer začrtali politični posvetovanji; prvo je bilo 8. julija 1941 v Kremencah pri Tolminskem Lomu, zlasti pa drugo, ki je bilo 6. aprila 1942 na Skalnici pri Gorici. Prvo kot drugo posvetovanje je utrdilo prve niti gibanja. Na osnovi tega je bil aprila 1942 ustanovljen PK KPS za Primorsko. V njem so bili: Tomo Brejc-Lojze, sekretar, in člana Jože Lemut-Saša in Anton Velušček-Matevž. Ta je bil doma iz Ločnika ob furlanski narodnostni meji pri Gorici.

V tem času sta za primorsko osvobodilno gibanje pomembni dve pismi, naslovljeni na PK KPS za Primorsko. Prvo sta napisala Franc Leskošek-Luka in Boris Kraigher-Janez 16. novembra 1942, drugo pa Edvard Kardelj štiri dni pozneje. Pismi sta bili napi-

Komandant in politkomisar Primorske operativne cone narodni heroj Mirko Bračič in Dušan Pirjevec-Ahac v Prodeh na Tolminskem konec julija 1943

sani na osnovi Kraigherjevega poročila CK KPS in na osnovi poročila štaba Soškega odreda. To je podrobna obravnava razmer na Primorskem ter stališče CK KPS do primorskega osvobodilnega gibanja.

27. novembra 1942 je poročal Franc Leskošek-Luka PK KPS za Primorsko naslednje: »Pismo CK, ki ga piše tovariš Krištof (Edvard Kardelj), je pisano na osnovi poročil štaba Soškega odreda in Janezovega (Borisa Kraigherja) iz začetka oktobra. Drugo pismo, ki je sicer zgodnejšega datuma, pa je pisano na osnovi

Janezovega poročila. Toliko v vednost, da ne bi nastala kaka nesoglasja. Obe pismi sta seveda polnomočni in vam podajata stališče celotnega CK.«

Iz teh dveh pisem je razvidno, da je partija dosegla na Primorskem znatne uspehe in da so položeni trdni temelji za njen nadaljnji razvoj. Treba je postaviti osnovno oporišče: odrede, ki naj se razvijajo v duhu partizanske vojske.

Znamenja slabosti so: drobnjakarstvo in zavijanje v levo. Partija še ni prodrla v delavska središča. Sektaštvo med partizani je sicer odpravljeno. O beli gardi ni sledu. Kmetom še ni dovolj znan program KP in niti ne jugoslovansko vprašanje. Treba je torej organizacijsko in politično zajeti vse slovensko območje od hrvaške meje do Rezije in morja, tudi Trst, Gorico in druga mesta. Težišče partijske organizacije je treba prenesti v industrijska središča. V OF je treba vključiti predstavnike treh osnovnih političnih skupin; tudi klerikalce in liberalce, predvsem pa sredino.

Ti dve pismi sta nedvomno dali povod, da je 25. novembra Aleš poklical Dušana Pirjevca-Ahaca iz Tolminskega Loma na Vogrsko, kjer je bil sedež PK KPS za Primorsko. Že čez dva dni, zvečer 27. novembra, je bila seja, na kateri so bili navzoči: Primož, Ahac, Tomo in Matevž. Na dnevnem redu je bila razprava o političnih razmerah na Primorskem in priprave za prvo pokrajinsko partijsko konferenco. Žal je že naslednjega dne padel v fašistične roke sekretar PK Tomo Brejc, zato sta vse delo prevzela Primož in Ahac ter izvedla vse potrebno za konferenco.

Tako so se 4. in 5. decembra 1942 v majhni zapuščeni cerkvi na Vrhu pri Braniku zbrali nenavadni možje: Aleš Bebler-Primož, Tone Velušček-Matevž, Darko Marušič-Blaž, Avgust Dugulin, Avgust Špacapan, Julij Beltram-Janko, Bojan Štih, Andrej Kumar, Srečko Čebron, Ivan Kosovel-Borodin, Martin Greif-Rudi, Vidko Hlaj in še nekateri.

Ta konferenca je bila ena najpomembnejših za organizacijsko utrditev primorskega osvobodilnega gibanja. Primož je poročal o političnih razmerah na Primorskem, v Sloveniji in v svetu; Ahac je najprej ugotovil pravilen razvoj narodnoosvobodilnega boja na Primorskem. Po dvodnevnem razpravljanju so sprejeli resolucijo, v kateri je ugotovljeno, da so doseženi že lepi uspehi v boju proti fašizmu, da se je posrečilo združiti Primorce v enotno in mogočno gibanje OF ter da so že zasnovana močna jedra partizanske vojske.

Zaradi objektivnih razlogov pa se delegati tolminskega in idrijskega okrožja konference niso mogli udeležiti. Zato je bilo za te sklicano v noči med 22. in 23. decembrom 1942 posebno partijsko posvetovanje v Žefovem seniku v Kanalskem Lomu. Udeležili so se ga: Franc Šavli - Medved, Ferdo Kravanja - Skalar, Jaka Štucin-Cvetko, Jaka Platiša-Franc, Albin Kovač-Jaka Baški, Adrijan Kumar-Borigoj, Franc Jakopič in Tone Bavec-Cene in Emil Filipčič — kot komandant in komisar II. bataljona Soškega odreda.

Razpravljali so o političnih razmerah ter o razvoju OF v posameznih okrožjih ter začrtali smernice za nadaljnje delo. Med drugim so določili meje na novo določenih okrožij in okrajev.

Ugotovili so, da so v zadnjem času v precejšnjem številu prihajali v partizane, zlasti v okolici Idrije in Cerknega ter v Vipavski dolini. Razveseljivo so se razgibala Brda. Ugotovili so tudi nekaj nezadovoljivih pojavov. Skoraj ves komandantski, komisarski in komandirski kader iz bivšega Loškega odreda je skoraj docela odpovedal. Izkazal se je kot vdan oportunizmu in birokratizmu, ki bi v drugačnih pogojih bila tako očitna. Zaradi tega je treba za ta mesta vzgajati nove ljudi, v boju sicer preizkušene, toda politično in vojaško še neizobražene. Da bi se v tem vsaj deloma opomogli, je štab Soškega odreda pričel izdajati »Partizanskega komandirja«.

Poleg tega so razen dosedanjega instruktorja PK KPS Bojana Štiha postavili še enega instruktorja, in sicer Franca Casermana-Tesarja, dosedanjega namestnika politkomisarja Soškega odreda.

Ob gornjih ugotovitvah so bili v štab Soškega odreda pozneje imenovani: Albert Jakopič - Kajtimir, komandant, Martin Greif - Rudi, komisar, in Cveto Močnik-Florijan, namestnik politkomisarja. Z ustanovitvijo Soškega odreda pa je nastopilo obdobje množičnega prihoda primorskih fantov in mož v vrste partizanskih bataljonov.

In kako so se s prvimi partizani srečavali Vojskarji?

Janez Skok iz Gačnika se prvih začetkov takole spominja:

»V marcu leta 1942 mi je prinesel Feliks Skok z Vrh Hotenje listek, na katerem je bilo napisano, naj pridem k njim, ker bi želela z menoj govoriti dva tuja človeka. Odšel sem in ju srečal že na poti blizu Stržnikarja.

Partizana sta prišla v Gačnik s šentviškogorske planote. Prvi je bil tamkajšnji domačin, drugi pa doma nekje s Krasa. Iskala sta zvezo na Predmejo in Vipavo. Prosila sta me, če bi jima lahko pokazal pot preko Mrzle rupe. Oblečena sta bila civilno, pokrita s triglavkama. Na zunaj ni bilo videti, da bi bila oborožena.

Na njuno željo zastran poti sem jima povedal, da je Trnovski gozd zaradi snega še neprehoden in da bi bilo treba počakati kakih štirinajst dni. Po tem nasvetu sta odšla. Vrnila sta se čez štirinajst dni, tokrat oborožena s pištolo.

Že poprej sem se zmenil z Jožetom Vončino iz Mrzle rupe, da ju bo spremil dalje, ker sam nisem dobro poznal poti čez Trnovski gozd. Pri nas v Gačniku sta se zadržala nekaj dni, se odpočila in nato sem ju spremil v Mrzlo rupo.

Med potjo nismo molčali, pač pa smo se pogovarjali o partizanih. Imeni si nisem zapomnil, vendar mislim, da je bil prvi Jože, drugi pa Stanko.

Čez kake tri tedne sta se oba vrnila, z njima je bil že tretji. Rekli so, da se vračajo na Gorenjsko, češ da imajó tam svojo četo. Pozneje so se pri nas še večkrat oglasili, se odpočili in nadaljevali pot naprej. Med pogovorom sem zvedel, da vzdržujejo kurirsko zvezo proti Trstu. Rekli so, da se bo odporniško gibanje razširilo tudi po naših krajih.«

Da pa so v tem času tipali po Primorskem tudi četniki, povedo spomini Petra Kogeja-Ogalčarja:

»V začetku leta 1942 je prišel iz Rovtarjevega vrha na Ogalce k meni človek, ki je spraševal po Ogalčarju. Ko je zvedel, da je prišel k pravemu, me je prosil, če bi se lahko kje na samem pogovorila. Dejal sem mu, da se lahko zmeniva kar v sobi. S tem ni bil zadovoljen. Potem sem mu predlagal, da bi najprej nakrmil živino in bi se potem kaj več pomenila. Privolil je, vendar ko sem se bil vrnil iz hleva, ga ni bilo več v hiši. Tega človeka so imeli za četnika. To sem zvedel od brata, s katerim je ta človek tudi govoril, in mu je dal vedeti, da je za Dražo Mihailovića.«

Isti neznanec se je oglasil tudi po drugih hišah. Pripovedoval je, da je doma nekje na Gorenjskem in da so mu Nemci ubili sestro, starše pa zaprli v Begunjah. Oborožen je bil z velikim kuhinjskim nožem in z revolverjem.

Odtod mora izvirati tudi nesporazum, da so Vojskarji prve partizane, ki so prihajali skozi te kraje, imenovali četnike. Ljudje pač niso bili poučeni o partizanih in o njihovem gibanju. Jasno je, da niso bili nikaki kraljevi četniki. Šele iz okrožnic OF jeseni leta 1942 so zvedeli, da so samo partizani nepomirljivi nasprotniki zavojevalcev.

Aprila ali maja 1942 je prišel k Petru Kogeju-Ogalčarju Franc Kacin s Krnic in mu povedal, da bi z njim rad nekdo govoril. Odšla sta v gozd proti Obla-

kovemu vrhu. Tam ga je čakal človek, ki ga Ogalčar ni še nikoli videl. Pozdravili so se in že je začel govoriti o uporu proti Italijanom. Spraševal je, če bi se dalo dobiti kaj orožja, ki je potrebno za upor, in o zanesljivih ljudeh v Čepovanu. Hotel je vedeti tudi za pot do Jožeta Vončine v Mrzli rupi. Peter Kogej ga je opozoril na nevarnost karabinjerskih patrulj in ga je raje napotil k bratom Skok v Gačnik.

Svetoval mu je tudi, naj se raje predstavi kot konjski kupec, ki išče pot do Čepovana. Tam bo nedvomno dobil zanesljive ljudi, a bratje v Gačniku da bi o takih ljudeh v Čepovanu še več vedeli.

Peter Kogej ni bil povsem gotov, vendar se mu je močno dozdevalo, da so neznancu rekli: Franc. Ponovno ga je srečal na Novo leto 1942—43 na Oblakovem vrhu. Bila jih je zbrana večja druščina pri Poldetu Vončini. Neznanec z zmenka v gozdu je tam vodil nek tajni sestanek.

Peter jim je voščil:

»Naj delo pričeto se srečno vrši, da kmet in delavec pravico dobi!«

K Vončini je Peter Kogej prišel naključno. Peter in domnevni Franc sta se takoj spoznala in se zaradi drugih začela pogovarjati o prašičji kupčiji. Hotela sta zatajiti poznanstvo. Po končanem sestanku se je tovariš odpravil s Petrom na njegov dom na Ogalce.

Spotoma mu je aktivist pripovedoval o nasprotju med partizani in četniki, ki jih je treba uničiti. Kmalu po polnoči 1. januarja 1942 je gost zaspal na peči, a zjutraj, ko so domači vstali, ga ni bilo več.

Nobenega dvoma ni, da smo na sledi Jaki Platiši-Francu, ki je zasejal seme upora tudi na Vojskem, kakor se bomo prepričali tudi iz drugega gradiva.

Vojskarski karabinjerji, ki jih je bilo v mirnem času kakih šest, a so jih kasneje pomnožili do štirideset, so kmalu zaslutili, da se v njihovi bližini nekaj dogaja. Zato so postali previdni in manj samozavestni. Da bi zasledili sovražnike, so ukazali vsem državnim

uslužbencem: cestarjem, gozdnim čuvajem in drugim podrepnikom, naj vsako sumljivo znamenje in sovražno delovanje takoj prijavijo.

Karabinjerska postaja je bila v zgradbi osnovne šole. Pred vojno je postaja dobila še telefonsko zvezo z Idrijo; preko Oblakovega vrha s Cerknim in Tolminom, a čez Trebušo in Čepovan so bili povezani z Gorico. Sprva je bil vodja posadke brigadir, pozneje pa marešalo.

Prve dni maja 1942, to je po bitki na Nanosu, so partizani napadli gozdarsko postojanko na Krekovšu. Tam sta bila dva pripadnika gozdne milice. Stanko Črnigoj z Otlice, ki je bil tam v bližini, je slišal strele iz gozdarske hiše.

Partizani — Vojkov vod — so miličnika razoroţili, jima pobrali orožje in obleko. Eden izmed njiju je med preiskavo pobegnil skozi okno in bil medtem ranjen z bajonetom v stegno. Po pomoč se je zatekel k Podobničku v Čekovnik, od koder so ga naslednji dan odpeljali v idrijsko bolnišnico. Črnigoj pa je to noč prespal pri Šinkovcu v Idrijski Beli.

Drugi dan se je vrnil v Mrzlo rupo, da bi zbral podatke o patruljiranju karabinjerjev v teh krajih. Tega dne so napravili Italijani svoj »rastrellamento« — »čiščenje terena«. Pred njimi se je Črnigoj zatekel k Omevnikarjevim, kjer je bil aretiran. Odpeljali so ga v Čepovan in nato v Gorico. Iz zapora so ga čez čas izpustili. Ponovno se je pojavil v Mrzli rupi. Zopet so ga zaprli in odpeljali v taborišče.

Začetni razvoj pa je s svojim pripovedovanjem osvetlil tudi Jože Vončina:

»V začetku junija 1942 so me zaradi kronične malarije poslali domov s Sardinije, kot nesposobnega za vojsko. Prvo, kar sem zvedel doma o partizanih, mi je povedal Stanko Črnigoj z Otlice. Kmalu nato je prišel k meni nepoznan človek, ki se mi je predstavil kot terenski organizator OF Jaka Platiša-Franc, doma nekje od Cerknega. Z njim je bilo še pet tovarišev.

Šele po daljšem pogovoru so mi zaupali, da jih je Stanko Črnigoj poslal k nam, češ da je naša hiša zanesljiva. V prvi vrsti zato, ker je brat Rafael pobegnil čez mejo, namesto da bi šel v italijansko vojsko.

Jaka Platiša mi je poveril kot prvo nalogo, da zbiram zanesljive ljudi za OF. Pri delu sem se povezal s tremi brati Skok, Janezom, Ludvikom in Andrejem, iz Gačnika. Zvezo smo vzpostavili z Vojskega še naprej prek Predmeje in Šentviške gore.

Čez čas se je Platiša spet oglasil. Sklicali smo sestanek v Gačniku, kamor so prišli na sestanek tudi mnogi drugi. Omeniti moram Cvetka Hvalo. Sklenili smo zbirati material, orožje, vojaško opremo in hrano.

Prve dni oktobra 1942 sem poslal gozdarja Petra Ličana iz Mrzle rupe po Cvetka Hvalo, naj pride takoj k nam, ker bo treba prepleskati šolo. Njega smo potrebovali za akcijo, ki smo jo pripravljali za naslednji dan. Prejšnji večer je prišla k nam skupina 15 partizanov. Z njimi je bil tudi Vojko. Akcija je slabo uspela, ker so karabinjerji že prej zavohali utaborjene partizane. Četa se je umaknila proti Kanomlji.

Dne 12. oktobra se je pripeljala k nam policija z inšpektorata v Trstu. Obkolili so hišo in aretirali mene, mojega očeta in soseda Alfreda Kolenca-Brusa in nas odpeljali v Trst.

Po dveh dneh so me za 42 dni vrgli v samico. Tu se je začel zares križev pot. Pri zasliševanju so me štirikrat pretepli do nezavesti. Dvakrat so v mojo celico prignali nekega bivšega partizana z imenom Nedeljko. V zaporu so ga pripravili do tega, da je na široko izdajal, med drugim tudi vrsto družin po Krasu in Vipavski dolini.

Tako zajeti partizan Nedeljko, kakor drugi aretiranci smo bili v znanih zaporih Coroneo v Trstu. (Nedeljko, sorodnik rajonskega sekretarja in policijskega zaupnika iz Nabrežine Danila Pertota, je pobegnil iz kraške čete prve dni januarja 1943 in izdal

nad 500 ljudi. Zasluženo plačilo je prejel po osvoboditvi.)

V tej zvezi pa je treba omeniti Inspettorato generale di pubblica sicurezza (Generalni inspektorat za javno varnost) za Julijsko krajino, ki je bil ustanovljen leta 1942 in se je naselil v vili v ulici Bellosguardo.

Tako so zapori Coronea in vila v ulici Bellosguardo bili neme priče kriminalnih dejanj policijske tolpe, ki jo je vodil prosluli sadist Collotti.

Urad sam pa je vodil generalni inšpektor G. Guelli, ki je pri vseh, ki so mu padli v roke, postal pojem krvoloka.

Ker jaz pod nobenim pogojem nisem hotel nič priznati, so me slednjič dali v skupinsko celico. Od tepenja sem bil tako uničen, da sploh nisem mogel govoriti. Sojetniki so me spraševali, če sem že od rojstva tako molčeč. Ko pa so videli rane, so se zgrozili, kaj bo, ker še niso bili zaslišani.

Nekega dne sem vprašal soseda Kolenca, zakaj so ga zaprli, pa mi je razložil:

‚Prišli so neki neznani mladi ljudje in so se predstavili za novo slovensko vojsko. Bili so tako imenitni fantje, da sem jim dal jesti. In to se je ponavljalo. Seveda o tem nisem nikomur ničesar črhnil, še sosedom ne.‘

Ko smo prestali vsa zaslišanja, so mojemu očetu, Kolencu in meni pripravili dokumente, da nas odpeljejo v Rim pred posebno sodišče za zaščito države. Preden se je to zgodilo, je Italija razpadla. V tem času smo tudi zvedeli, da so Lahi domačijo požgali in oropali. Iz zaporov smo po razpadu pobegnili. Pred Nemci nas je reševalo očetovo znanje nemščine. Že med potjo smo si nabrali nekaj orožja in doma sem se ponovno pridružil partizanom.«

Vencelj Poljanec iz Mrzle rupe pa se je tega obdobja takole spominjal:

»Poleti 1942 sem s skupino Vojskarjev kuhal oglje v Razorih. Ne bom se veliko zmotil, če povem, da so se pri nas oglašali skoraj vsak dan različni ljudje, oboroženi z vsem mogočim in s triglavkami na glavah. Spraševali so za kraje in poti proti Trstu, Vipavi, Čepovanu in Dolenji Trebuši.

Pri nas so se zadržali le toliko, da smo jim dali malo tobaka ali kaj za pod zob. Odhajali so dalje v obe smeri. Iz pogovora sem izvedel, da so to kurirji, nismo pa točno vedeli, od kod prihajajo in kam so namenjeni. Največkrat so nas prosili, naj bi poizvedeli o gibanju vojskarskih karabinjerjev, da bi se jim laže izognili.

Mi smo se včasih že nekoliko bali, da bi sovražnik zavohal to naše srečavanje; kaj lahko bi nas pripravil ob delo in zaslužek.

Vse to je trajalo do pozne jeseni, ko so nas partizani opozorili, naj prekinemo delo v gozdu, ker ga sekamo za tujce. Nismo imeli vtisa, da bi ti partizani imeli nalogo ali namen tudi pri nas kaj organizirati. Spominjam se imen: Slovenko, Mojzes in Vojko. Z njimi je hodil tudi Pepi Rupnik, po domače Gazelov iz Bele, ki je vedno nosil lahko strojnico. Poznal sem ga že prej in sem vedel, da je partizanski kurir.«

Spomini Štefana Gnezde pa so takile:

»Tisto poletje 1942 sem iz Dornberka vozil vino za vojskarske gostilne. Ko sem natočil vino, smo se zadržali v neki kleti. K nam je prisedel fant, oblečen v navadnega laškega vojaka. Tistikrat sem si bil nakupil tudi nekaj nabojev za revolver, o čemer je moral fant vedeti. In tudi kje jih imam, ker mi jih je naskrivaj pobral.

Ko sem opazil, da nabojev ni več, so se prisotni smejali in se iz mene norčevali. Tedaj seveda še nisem vedel, kdo je mladi neznanec. Ko pa sem srečal v Razorih partizane, sem med njimi spoznal tudi omenjenega fanta. Bil je Vojko. Zabičal mi je, da so delo v gozdu za okupatorja partizani strogo pre-

povedali. Smemo pa pripravljati les za domačo potrebo in za privatnike v Idriji. Obljubil sem Vojku, da bom o tem obvestil tudi druge delavce in da bomo navodila izpolnili. Kmalu potem sem žičnico za spravilo hlodovine podrl in moje žičnice med vojno nismo več uporabljali.«

Če se še naprej držimo spominov, potem zvemo od Cvetka Hvale:

»Tista leta sem se kot brezposelni čevljar preživljal s pleskanjem in tako sem imel možnost, da sem zaupnejše ljudi seznanjal z našim gibanjem. Kmalu nato so me poklicali v Mrzlo rupo, kjer da me čaka Vojko. Navodila, kako in kaj, da bom dobil pozneje. Ko pridem, se mi Vojko predstavi seveda samo s svojim ilegalnim imenom in mi pove, da moram njega in tovariša, ki sta bila z njim, voditi. Peljal sem jih preko Rezazije, ustavili smo se pri Hadalinu, se nekoliko odpočili in nadaljevali pot naprej.

Nekoč pozneje sem jih opolnoči peljal čez Vojsko preko Malega Škola. Nekaj korakov od karabinjerske postaje se Vojko ustavi ter pravi: ‚Kaj praviš, ali naj vržem bombo?‘ Odsvetoval sem mu, češ da je akcijo treba najprej pripraviti.

Izkoristil je priložnost in pri svetli mesečini je opolnoči delal načrt za napad na karabinjersko postojanko. Ko se je približal durim kasarne, ki je bila v spodnjih prostorih osnovne šole, je opazil, da so podprli vrata z železnim drogom. Zasmejal se je in dejal:

‚Čeprav je vaš drog železen, ne bo vzdržal, ker je naš duh in naša zavest močnejša od vašega železa.‘

Srečno sem nato peljal vso tričlansko skupino čez Rovtarjev vrh k Svinjarju. Tam smo se odpočili, pogovorili in nato nadaljevali pot do Močnika v Kanomlji.

Tam nas je čakal na določenem kraju ob smreki Karel Lapajne. Ko sem ga zagledal, sem se spomnil, da sva se pri delu v organizaciji že srečala. Pri Moč-

niku smo prenočili. Trojica partizanov je naslednjega dne nadaljevala pot proti Krnicam, kjer so imeli namen napasti kasarno na Jelenku.

Jaz sem se enajstega decembra vračal čez Rovtarjev vrh, kjer sem padel v zasedo treh karabinjerjev in enajstih vojakov. Aretirali so me in me spoznali za tistega, ki ga iščejo. Takoj so telefonirali v Idrijo, ker so me zaradi bombe, ki so jo našli pri meni, hoteli na mestu ustreliti. Iz Idrije so odgovorili, naj me privlečejo v Idrijo. Od tu pa se je križev pot nadaljeval pred posebnim sodiščem v Rimu. Kar je bilo, ni bila zabava. Vesel pa sem bil, da so vsi fantje, ki sem jih navduševal za našo vojsko, že meseca januarja in februarja 1943. leta odšli v partizane.«

Prvo soboto oktobra 1942 je prišla v Mrzlo rupo četa partizanov. Komisarja te čete, ki je bila oblečena v civilne obleke, so imenovali Igorja. Ta je imel edini v četi triglavko in pas. Tej četi je poveljeval Maks Perc. Enota je prišla z namenom, da napravi prvo akcijo, domačine pa opozori, da se začenja boj za svobodo. V načrtu so imeli napad na gozdarsko hišo v Revenovši, kjer sta bila dva gozdna čuvaja-domačina.

Četa, ki je sicer taborila na Hudem polju, se je bila mimogrede ustavila pri Omevnikarju v Mrzli rupi. Zasilno taborišče si je uredila v Razorih blizu Tabrovšča. Tu so z zaupnikom Jožetom Vončino in Cvetkom Hvalo napravili načrt za napad.

Vendar že v nedeljo popoldne sta gozdna čuvaja zaradi izdajalskega dima zaslutila, da nekaj ni v redu.

Čuvaj Franc Ferjančič se je odpravil za sledjo in se v neposredni bližini taborišča srečal s partizanskim stražarjem. Ogleduh in stražar sta si nekaj časa gledala iz oči v oči, nato je prvi pograbil puško, ali partizan ga je prehitel s strelom. Zadel ga je v ramo in mu vzel orožje. Stražar je takoj odhitel v vznemirjeno taborišče poročat, kaj se je zgodilo.

Medtem, ko se je ranjeni Ferjančič s težavo priplazil do prve hiše, kjer so ga obvezali in nato od-

peljali v idrijsko bolnišnico, je Cvetko Hvala odpeljal partizane proti Gačniku, odtod pa v Studenec, tja, kjer je pozneje delovala tiskarna Slovenija. Že naslednjega dne so se iz Idrije pripeljali italijanski vojaki in preiskali Razore, karabinjersko postojanko pa so pomnožili z dvanajstimi vojaki. Četa pa je naslednji dan odšla na Male Lazne in novim bojem naproti.

Jeseni leta 1942 so na Vojsko prihajale skupine od 16 do 20 partizanov, vendar se v naših krajih niso stalno zadrževale.

Spričo tega, da se je bilo v tem času odporniško gibanje tako razširilo, je Jaka Platiša-Franc sklical v Gačniku sestanek nekaterih zaupnikov, na katerem so ugotovili nujnost ustanovitve terenskega odbora OF. V prvem odboru so bili: Dominik Skok, bratje: Janez, Ludvik in Andrej Skok, Gregor Skok iz Gorenje Trebuše in Cvetko Hvala.

Odbor je dobil od Jake Platiše navodila, kaj mora delati. V glavnem je bilo to delo obveščanje o premikih policije, zbiranje različnega materiala, orožja in municije.

S prvo jesenjo 1942. leta so začele prihajati na Vojsko močne laške patrulje, kot odgovor na pojavljajoče se partizane. V začetku novembra pa se je nastanila stalna vojaška posadka, ki se je čedalje bolj množila. Sprva je bilo 50 vojakov, pozneje 100, 200, 300 in celo več. Utaborili so se kar po hišah okrog cerkve, v glavnem pa v obeh gostilnah. Zavarovali so se z žičnimi ovirami in globokimi strelskimi jarki in bunkerji. Bataljonu pehote, ki je imel skraja komando v Idriji, se je čez čas pridružil še bataljon strojničarjev, tem pa padalci, ki so jih domačini zaradi pisane uniforme imenovali »močeradarji«, in nazadnje so prišli alpinci. Vse enote so se stalno zadrževale na Vojskem, čeprav so jih od časa do časa menjavali. Ob hajkah so prihajali na pomoč še iz Idrije, Čepovana, Gorenje Trebuše, Ajdovščine in od drugod.

Po vsem tem ne bo nápak, če na kratko orišemo nastanek in razvoj enot, ki so v tem času delovale tod.

O tem so že nekaj povedali ljudje, ki so se na Vojskem kot prvi srečali s partizani. Poglavitna pa je bila Vojkova četa, ki je prišla na območje Črnega vrha in od tu razpredala mrežo odporniškega gibanja. Četa je štela 25 mož. V njej so se odlikovali razen že znanih: Janko Mervič-Slovan, Karlo Nardin-Jakec, Zoran Adam - Kovač, Herman Gregorič - Gorazd in drugi.

V četo je prišel oktobra leta 1942 tudi Franc Caserman-Tesar, doma z Rakeka, kot namestnik komisarja. Ta in Milan Bajc-Stric sta v glavnem vodila politično življenje v enoti. Politično delo v četi se je odvijalo predvsem s pripravo tovarišev na razne akcije.

Že v prvem taborišču v Grižah je bilo sprejetih v KPJ sedem tovarišev, druga skupina pa v SKOJ. Proučevali so VKPb, pomen oktobrske revolucije. Razpisali so celo tekmovanje za prehodno zastavo Soškega odreda, katera četa bo prednjačila v akcijah proti fašistom. Da je bilo politično delo v četi uspešno, dokazujejo številne akcije, prav tako pa tudi na terenu, saj se je v Vojkovo četo vključilo kar 58 fantov in mož iz Idrije in okolice Črnega vrha.

To so bili predvsem idrijski rudarji, okoliški gozdni delavci in kmečka mladina. V baraki na Brinovem griču kmalu ni bilo za vse prostora.

Brž, ko so postali pogoji za razvoj partizanstva na Vojskem in v okolici ugodni, je Vojko odločil, naj odrine na to območje skupina partizanov. Po posvetovanju, kdo bi bil najsposobnejši za komandirja in komisarja, sta Vojko in Stric izbrala Franca Špacapana-Črta za komandanta in Branka Stepančiča-Slovenka za komisarja. Poverila sta jima naslednje naloge: utaborite se v stajah na Opalah v bližini Vojskega, prebivalcem dajajte pobudo za odporniško gibanje, pridobivajte nove partizane in napadajte fa-

šistične postojanke. Pri tem je Vojko poudaril, da je z delom treba nemudoma začeti, zakaj fašisti morajo takoj občutiti partizansko dejavnost na novem območju.

Ko je legel mrak na Brinov grič, je Črt sklical okrog sebe izbrane ljudi in skupina je krenila na pot. Šli so mimo Leskovca, preko Idrijske Bele, Čekovnika, Vojskega in tako prispeli na Opale.

Takoj so vzpostavili zvezo s terenci. Le-ti so jim pomagali, da so dobili tesnejši stik s prebivalstvom. Obveščali so jih tudi o delovanju fašistov. Črtova skupina je bila večer za večerom med ljudmi in jim govorila o osvobodilnem boju. Prebivalstvo je bilo brez izjeme na njihovi strani in jim vsestransko pomagalo.

Kljub slabi oborožitvi, večina je imela stare avstrijske puške, za katere je primanjkovalo streliva, je v četo prihajalo vedno več novincev. Zato je bilo treba za boljšo oborožitev napadati fašiste. In prvi spopadi z njimi so bili že na pragu v novo leto . . .

Ta organizirana rast partizanstva je hkrati z ljudsko voljo dokazovala, kaj vse je naš človek pripravljen žrtvovati za svobodo, saj so na Vojskem celo članice Marijine družbe, kakor vsa druga dekleta, organizirano zbirale za partizane živež, obleko, pletle nogavice in jopice za trdo zimo, ki je bila nastopila.

Če so bili posamezniki ob težavah in grozodejstvih, ki jih je počel nad prebivalstvom sovražnik, razdvojeni, se je večina krepila ob dogodkih na svetovnih frontah. Italija je bila v Afriki malodane zbita na kolena in čedalje bolj je kazalo, da bodo sile Osi morale zapustiti zadnjo ped zemlje na afriški celini. Da se bo prav kmalu klavrno končala epopeja italijanskih »osem milijonov bajonetov« in fašističnih veličin z njihovimi sanjami o imperiju od Alp prek Libije do Etiopije.

Še bolj pa so bile oči našega človeka uprte na ruske poljane, kjer se je v okopih, ki so branili Lenin-

grad, Moskvo in še posebno Stalingrad, odločala in tudi odločila usoda druge svetovne vojne. Tako partizani kakor prebivalci so bili poučeni o velikanski protiofenzivi Rdeče armade pri Stalingradu, ki se je začela 19. novembra 1942. Boj je divjal z nezmanjšano silo in brez kakršnega koli odmora skoraj polne tri mesece, preden je elitna Hitlerjeva VI. armada z malo manj kot pol milijona možmi, v železnem obroču Rdeče armade, dokončno klecnila in se vdala. S tem pa je bil krvolok Hitler tudi ob svojo udarno pest.

V tem času še ni nihče mogel zanesljivo trditi, kakšen bo izid tega boja, vendar zagon sovjetskih narodov je bil v tistih časih najmočnejša moralna opora tudi partizanom v naših gozdovih, da so z večjo voljo in s pogumom nadaljevali boj v leto, ki je tudi slovenskemu in vsemu osvobodilnemu boju prineslo vrsto blestečih in odločilnih zmag.

Spričo takšnega razvoja vojnega prizorišča doma in na velikih bojiščih je glavni štab Slovenije 26. decembra 1942 preosnoval in razdelil ozemlje Slovenije na štiri operativna območja: Dolenjsko, Notranjsko, Alpsko in Štajersko. V tretjo alpsko cono so bili vključeni: Dolomitski, Gorenjski in Soški odred. Za komandanta Soškega odreda je bil odrejen Albert Jakopič-Kajtimir, za politkomisarja Dušan Pirjevec-Ahac, za namestnika komandanta Anton Šibelja-Stjenka, za namestnika politkomisarja pa Cveto Močnik-Florijan.

Tako so bili za osvobodilno gibanje, kljub temu, da je sovražnik na vsako partizansko akcijo odgovoril z divjanjem, položeni trdni temelji. Neprestana nasilja so še v večji meri podžigala odporniško gibanje. Čas je postavil ostro ločnico: biti ali ne biti. Zavojevalčeva krutost je postavila vse pred dejstvo: zrnje naj se loči od plev. Tako je zgodovinska nujnost ustvarjala novega upornega slovenskega človeka — in narod hlapcev je zorel sam v sebi v gospodarja!

Leto največjega nasilja

(1943)

Italija je bila ob koncu leta 1942 že v takih političnih, vojaških in tudi gospodarskih okoliščinah, da so bili njeni fašistični hierarhi prisiljeni nekaj storiti. Hudo so bili zaskrbljeni nad sijajno zmago na Volgi in nad potekom zavezniške ofenzive v Afriki. Prav tako nad porazi, ki jih je italijanska vojska doživljala v boju z jugoslovanskimi partizani. Zato so se tembolj bali nemira in upora pod lastno streho.

Začeli so z najpreprostejšim ukrepom: z mobilizacijo in racijo moških od 16. do 43. leta starosti. Zanje so ustanovili več desetin posebnih delavskih bataljonov s središčem v Aquili in v Potenzi. To prisilno mobilizacijo, ki so jo sicer začeli izvajati že v začetku aprila 1941, so opravljali karabinjerji in kvesturini. Način je bil zelo preprost: ponoči so obkolili hiše in aretirane odgnali na zbirno mesto, ki je bilo po navadi pri vojaškem odseku, odtod pa so jih v večjih skupinah in v zaklenjenih vagonih pod nadzorstvom karabinjerjev odvažali naprej v Potenzo, potem pa na Sicilijo in Sardinijo. Mobilizirali so vse, ki so bili količkaj nezanesljivi, ne glede na fizično ali mentalno sposobnost. Ti »battaglioni speciali« so imeli vse značilnosti kazenskih bataljonov ali internacije. V njih sestavu so bili v glavnem kmetje in delavci.

Pozneje so v te bataljone prignali tudi »sumljive« Slovence, ki so bili mobilizirani v italijansko vojsko in so službovali v Jugoslaviji, Grčiji, Rusiji in Franciji. Precejšen del je bilo takih, ki so jih prignali iz raznih italijanskih zaporov, kamor so jih bili strpali

kot politično osumljene. Vseh teh mobilizirancev je bilo na vsem Primorskem kakih 30.000. Razdelili so jih v delavske čete, vsaki četi pa so dodelili nekaj oficirjev in podoficirjev ter nekaj oboroženih karabinjerjev in vojakov, ki so imeli nalogo, da jih budno stražijo in priganjajo k delu.

Večji del teh čet je bil poslan na Sicilijo, kjer so jih po zasedbi zajeli zavezniki in jih poslali v Afriko. Iz njih so pozneje nastale prekomorske brigade, med njimi tudi znani Kosovelov pevski zbor. Nekaj so jih poslali v severna italijanska mesta, kjer so čistile ruševine od bombardiranj, pretežni del pa so jih poslali na Sardinijo, kjer so jih zajeli Američani. Vključili so jih v sestav 7. ameriške armade pod imenom »Slaw Company«.

Vendar vseh primorskih fantov fašisti niso dobili v svoje pesti. Mnogi so raje odšli v partizane kakor pa v fašistično vojsko. O tem dovolj pove številka 1500 novincev, ki so se v tem času pridružili odporniškemu gibanju. Karabinjerjem in fašistom so tedaj matere in sestre teh novih partizanov nosile dan za dnem partizanske »mobilizacijske« pozivnice, češ da so njihove može, sinove in brate siloma odgnali partizani. Partizanska znajdljivost je bila tako predrzna, da so fašisti osupnili in vsaj spočetka pozabili na povračilo.

Tako je, kot zvemo iz poročila PK KPS, mobilizacija v partizane zelo dobro uspela, posebno še na ozemlju okrog Idrije, Cerknega in v zgornji Vipavski dolini. Tudi poveljstvo obmejnih stražnikov XI. armadnega zbora je v tem času poročalo, da je iz baškega in idrijskega obmejnega območja odšlo v partizane več kot petsto mladincev. Stvar se je fašističnemu tajniku za goriško pokrajino zdela tako resna, da je o tem nemudoma poročal predstojnikom v Rim . . .

Iz pisma Jake Platiše-Franca PK KPS z dne 10. januarja 1943 razberemo med drugim tudi nasled-

nje: Mobilizacija v partizane dobro napreduje. Pred novim letom je bilo nekoliko zastoja zaradi aretacije nekaj partizanskih družin. V nedeljo so prišli partizani sami po fante v Idrijo. Odšlo jih je deset. Med Italijani in domačimi fašisti je bilo veliko preplaha in strahu. Na Krnicah, Vojskem in v Koševniku je zdaj nad 200 partizanov. Narodne vstaje ne bo težko dvigniti, če ga ne bomo kaj polomili. Znati bomo morali zaščititi kmete pred italijanskim nasiljem, požigi in ropanjem, ki se je začelo na Vojskem, kjer so požgali eno dobro našo domačijo. Na Črnem vrhu in v Zavratcu pa dejansko obstaja bela garda in ima zvezo z Rovtami in Logatcem. Dobil sem stike z gorenjskimi partizani. Pravijo, da jih je na Gorenjskem veliko.

Vendar je v tem času prihajal nov veter, ki ga je s temeljitejšo organizacijsko mrežo širil jeseni 1942 ustanovljeni Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Primorsko. Sestavljali so ga Anton Velušček-Matevž kot tajnik, Tomo Brejc in Miro Špacapan pa kot člana. Toda na sestanku 1. januarja 1943 so sklenili Aleš Bebler-Primož, Anton Velušček-Matevž in France Škerl, da bo politično najbolje, če sestavijo ves Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za Primorsko iz domačinov. Bebler in Škerl naj bi mu bila samo svetovalca, ki bi hkrati skrbela za povezavo z Izvršnim odborom Osvobodilne fronte. Sestanek, ki je bil deset dni pozneje, se je odvijal v tem vzdušju. Udeležili so se ga Ludvik Slokan, Miro Špacapan in Jože Štrukelj (liberalci), Branko Babič in Anton Velušček-Matevž (komunista), Benedikt Simčič iz Brd in Miha Leban-Ciril iz Poljubinja (krščanska socialista). Na tem sestanku, ki mu je sledila konferenca OF v Lokah pri Kromberku (14. februarja 1943), so obravnavali vsa važnejša vprašanja v zvezi z razvojem narodnoosvobodilnega gibanja. Konference so se mimo prejšnjih udeležili še Ivan Colja s Kanalskega, Ivan Lovrenčič iz Vipave, Franc Mezgec in Vladimir Žvab iz Trsta ter Vincenzo Gigante-Ugo kot zastopnik italijanskih protifašistov.

Tako so bila s temi zastopniki udeležena v POOF že vsa okrožja, še posebej Trst in Gorica, in poglavitne politične skupine, ki so se v glavnem združile v enoten boj proti fašizmu.

Zdaj se je narodnoosvobodilno gibanje po vsej Primorski živahno razmahnilo. Po mestih in vaseh so ustanavljali terenske odbore OF, v katere je bila vključena propagandna, obveščevalna in prehranjevalna služba. Pomnožilo se je število ciklostilnih tehnik, ki so od sredine januarja 1943 razmnoževale »Primorski poročevalec« kot glasilo OF za Primorsko. Osrednje vprašanje je bilo seveda vselej v ospredju: mobilizacija v partizane, izgradnja okrožnih komitejev KPS in odborov OF, odkoder naj bi se razširila mreža OF na vse strani, in boj, ne toliko proti beli gardi, kakor proti sredini, ki je bila na Primorskem v tem času najbolj podtalna in nevarna.

Italijani so kmalu začutili grozečo nevarnost, ki se je skrivala v množičnosti osvobodilnega gibanja. Tega niso mogli zatreti, čeprav so proti njemu naperili grožje številnega vojaštva, velikanski policijski aparat, pomožne čete in karabinjerje. Toda upornikov niso mogli poloviti, ne zadušiti upora, čeprav se zaradi zastraševanja niso strašili največjih hudodelstev.

Med ljudi se je razširila vest, kaj so počenjali obmejni stražniki po baških vaseh. Tam so bili 26. novembra 1942 ponoči obkolili partizansko taborišče na Obloškem vrhu. Medtem, ko so se vsi partizani srečno prebili, je ostal obkoljen politkomisar 4. čete Tolminskega bataljona Jernej Arko-Črt, ki je imel zlomljeno nogo. Da ne bi prišel fašistom živ v roke, se je sam ubil z ročno bombo. Fašisti so mrtvemu Črtu odrezali glavo in jo nosili nataknjeno na kol po baških vaseh.

Toda boj se je začel v imenu svobode, s pozivom: Smrt fašizmu . . . Puške so se oglasile v Brkinih in na Predelu, v Brdih, v idrijskih in cerkljanskih hribih.

Dne 26. januarja 1943 je 2. bataljon Soškega odreda s petintridesetimi borci napadel italijansko po-

stojanko Zakriž pri Cerknem. Iznenaden naskok je Italijane tako zmedel, da se jih je ob treh padlih sedemnajst pustilo ujeti. Napadi pa so se poslej vrstili drug za drugim: v Žagi pri Bovcu, ki je med drugim rojstna vas Staneta Žagarja; v Grahovem v Baški grapi, kjer so partizani obkolili 40 alpincev in karabinjerjev. »Terra italianissima« je polagoma plahnela iz njihovih sanj. Mnogi so bili že tedaj prepričani, da Italija drsi v neizogiben poraz.

Razmah in razvejanost organizacije osvobodilnega gibanja, ki sta zajela domala vso Primorsko, ni bil naključen. Sadovi vztrajnega dela prvih aktivistov so se pokazali v zadnjih mesecih leta 1942, posebno pa v prvih mesecih leta 1943. Na trdnih temeljih postavljeni organizaciji OF pa je dal nemalo izpodbude s svojimi bogatimi partijskimi in vojaškimi izkušnjami sekretar CK KPS Franc Leskošek-Luka, ki je prišel na Primorsko v prvih dneh leta 1943. Na osnovi njegovega predloga in po temeljitem razpravljanju o razmerah na Primorskem so sestavili nov Pokrajinski komite KPS za Primorsko. Za novega sekretarja je bil predlagan Branko Babič, za člane pa Anton Velušček, Dušan Pirjevec, Franc Ravbar-Vitez (medtem padel na Gorenjskem), Darko Marušič in Vincenzo Gigante-Ugo kot zastopnik Italijanov.

To pa je bilo močno žarišče, odkoder se je naglo širil plamen revolucije na vse strani. V tem času je osvobodilno gibanje živahno zaživelo na Idrijskem in Cerkljanskem. K temu so kajpak pripomogli tedaj še redki partizani in aktivisti, ki so dotlej živeli v strogi ilegali. K temu je mnogo pripomogla Vojkova Trnovska četa, ki je taborila v bližini Črnega vrha, a je kmalu toliko narasla, da se je od nje odcepila skupina, ki se je utaborila na Idrškem, in tretja trnovska četa, ki se je utaborila v stajah v Opalah pri Vojskem. Tej četi, ki je imela spočetka kakih 30 do 40 borcev, je bil zdaj komandir Franc Žagar-Čemberlen, komisar pa Branko Stepančič-Slovenko.

Vse to in pa teža teh dni, ki je z usodno moro legla na doživljanje ljudi, ki so bili pred vprašanjem svojega konca, je pognala ljudstvo k množičnemu uporu. Tu se je še izraziteje pokazala trdoživost, ki je bila značilna skozi vso zgodovino. Ljudi je pognala k skupni in enotni akciji želja, pridobiti si narodnostno svobodo in urediti vprašanje socialnih odnosov. Zagotovljeno rešitev teh stremljenj pa so začutili v partizanski vojski. Partizani, katerih število se je iz dneva v dan večalo, so prihajali v vsako hišo in podrobno pojasnjevali ljudem pomen partizanske vojske. Skoraj v vsaki vasi so prirejali ožje in širše sestanke. To je pripomoglo, da je v zadnjih dveh mesecih odšlo še več fantov v partizane. V njihove vrste so prihajali predvsem letniki 1923, 1924 in 1925, to je letniki, ki so bili v nevarnosti, da jih mobilizirajo Italijani. Mnogo vojaških obveznikov je tedaj prišlo v partizane, da se izognejo mobilizaciji. Čete so številčno narasle in štab Soškega odreda je 19. decembra 1942 izdal odlok o ustanovitvi četrtega bataljona Soškega odreda. Za komandanta je bil imenovan Miro Perc-Maks, za komandirja pa Anton Šraj-Aljoša.

Posebno množično so odhajali v partizane iz hribovskih vasi: Vojskega, Čekovnika, Gorenje Trebuše in Kanomlje. Le redkega so Italijani dobili za svoje »battaglioni speciali«. Kljub temu, da je bila na Vojskem že od jeseni 1942 poleg karabinjerjev tudi vojaška postojanka, je bilo v teh krajih prvo osvobojeno ozemlje na Primorskem.

Karabinjerji so sicer tedaj imeli skoraj v vsaki vasi svoje skrite zaupnike (člane PNF), ki so jim prinašali poročila o dogajanju in mišljenju ljudi. Partizani so kajpak poskrbeli, da so z njimi poravnali račune, prav tako z nekaterimi deklinami, ki so imele s karabinjerji — lovili so jih v svoje politične in vohunske mreže — le preljubezniva ljubezenska razmerja. Tem zadnjim so zadostovala opozorila in strah pred izgubljenimi lasmi.

Posebnost na Primorskem, kot že rečeno, je bila v tem času neverjetno razgibana mobilizacija v partizane. Vendar delavnost partizanskih čet, razen Gregorčičevega bataljona in še posebej Vojkove čete, ni bila preveč zadovoljiva. Nič kaj prida se ni izkazal komandni kader iz bivšega Soškega odreda. Zaradi tega so bili 19. januarja 1943 imenovani novi štabi vsem štirim bataljonom Soškega odreda. Razgibanost osvobodilnega gibanja pa se je pokazala tudi v tem, da se je dne 13. februarja 1943 Soški odred razdelili na Južnoprimorski in Severnoprimorski odred. Vsak je štel po tri bataljone.

V Južnoprimorski odred, ki je deloval na območju Vipavske doline, Krasa in Trnovskega gozda, so vključili III. kraški bataljon in dva bataljona. ki sta bila ustanovljena iz bataljona Simona Gregorčiča. V Severnoprimorski odred pa so vključili II. in V. tolminski in IV. briški bataljon. Na Bovškem je delovala ena četa. Komandant prvega odreda je bil Tone Bavec-Cene, drugega pa Albert Jakopič-Kajtimir. Prvi je deloval na območju Tolminskega in Brd, drugi v Vipavski dolini, na Krasu in v Trnovskem gozdu do Cerknega in Črnega vrha. Ustanovljena je bila tudi udarna brigada »Andreja Laharnarja«, ki pa se potem ni sestavila, ker je prav v tem času podlegel ranam njen prvi komandant Janko Premrl-Vojko.

V tem času je bilo na dnevnem redu še eno pomembno politično vprašanje. Na dnevni red ga je postavil Edvard Kardelj v dveh pismih, ki ju je pisal 28. januarja v imenu CK KPS Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko in Francu Leskošku-Luki. V prvem pismu je Kardelj poudaril nujnost, posvetiti vso pozornost razvoju protifašistične dejavnosti med italijanskim ljudstvom na Primorskem, zakaj to ni samo naša mednarodna dolžnost, marveč je to v zvezi z našimi neposrednimi potrebami in sestavni del našega boja proti mednarodni reakciji.

Glede odnosov med Komunistično partijo Slovenije in Komunistično partijo Italije pa se je treba z italijanskimi tovariši sporazumeti v naslednjem: v zahtevi po osvoboditvi in združitvi vseh Slovencev...

Odporniško gibanje je na vojskarski planoti, v dolini Trebuše in Kanomlje v tem času že zajelo večino prebivalstva in pokazala se je potreba po ustanovitvi novega vaškega odbora OF.

Po pripovedovanju Janeza Skoka iz Zaroba so priprave za ustanovitev odbora potekale tako: Jaka Platiša-Franc je že konec starega leta sporočil bratom Skok v Gačnik željo, da bi sklicali množični sestanek. Pred tem je bil sestanek pri Čibeju v Gorenji Trebuši.

— Tudi jaz sem se udeležil tega sestanka, ki ga je vodil tovariš Platiša. Ko sem prišel v Gačnik, so imeli nek drug sestanek, potem pa smo šli skupaj k Čibeju. Tu smo se zbrali: Dominik Skok, Janez Skok, Ciril Čibej in jaz. Sestanek, ki ga je vodil Platiša, je bil zelo kratek.

Spominjam se, da je Platiša razdelil odborniške posle, in sicer je Janezu Skoku poveril gospodarske, meni pa blagajniške posle. Kakšno delo je razdelil drugim, ne vem več. Prvi denar sem dobil od Petra Kogeja, nekaj dni pozneje mi je dal sto lir. Ves nabran denar in blago sem izročil partizanu Ivanu Čuku-Slavku, ki je prihajal iz partizanskega taborišča v Opalah.

Zadnji dan januarja 1943 je bil v Gačniku množični sestanek. Udeležilo se ga je toliko ljudi, da je bila hiša pretesna. Večer pred sestankom so prišli štirje neznani partizani. Vodil jih je domačin-partizan Janko Ogrič iz Mrzle rupe. Po zmenku za sestanek in po večerji so se tovariši odpravili v partizansko taborišče v Opalah.

Omenjeni, neznani štirje partizani, so sestanek vodili. Še prej pa so zažugali, da med povabljenimi na sestanek ne sme biti takega, ki bi kaj izdal. Sestanka so se navkljub hudi zimi udeležili iz vse bližnje voj-

skarske in trebuške okolice. Bilo pa je tudi nekaj partizanov, ki so vzdrževali zvezo ali se zaradi varnosti menjavali na straži. Govorila sta dva govornika, ki sta v glavnem orisala pravilnost oboroženega upora, uspehe partizanov in položaj na svetovnih bojiščih. V glavnem pa sta navduševala mladino, naj se pridruži partizanom.

Ker je bila delavnost italijanskih patrulj čedalje bolj nevarna, so bili na obzorju tudi prvi spopadi, zlasti, ker se je tretja trnovska četa, ki je taborila v planinskih hlevih v Opalah, naglo povečala na 60 ljudi. Kot že večkrat, je zopet nastalo vprašanje, kje dobiti za vse orožja. Samo z Vojskega je v kratkem času prišlo kakih 20 fantov. Od teh so šli v partizane Maks Kobal, Evgen Kogej in Janko Ogrič že decembra 1942, največ pa 2. februarja 1943, in sicer: Ludvik Kogej-Lado, Jože Lapajne, Peter Vončina, Ludvik Špacapan, Janko Vidmar-Iztok, Feliks in Andrej Volčina, Adolf Habe, Ferdinand Erjavec, Alojz Medved, Ciril Grošelj, Ivan Kokošar-Jan in še kdo. Pravtako jih je prišlo dvanajst iz Gorenje Trebuše in nekaj iz Kanomlje in Čekovnika.

Ta datum je bilo važno omeniti tudi zaradi italijanskih vojakov, ki so šli 3. februarja 1943 z Vojskega v Trebušo. Tam so naleteli na domačina Čibejevega Cirila. Obdolžili so ga sodelovanja s partizani in ga odpeljali s seboj.

Kaj se je zgodilo z bratom Cirilom, je obvestila partizansko četo v Opalah njegova sestra Olga. Ukrepati je bilo treba hitro, saj so Cirila 3. februarja popoldne odpeljali iz Gorenje Trebuše proti Vojskemu, kjer je bila njihova postojanka. Komandir Čemberlen je vprašal po prostovoljcih. Prijavilo se jih je 14, vsi tisti, ki so imeli puške, a vsi so bili novinci, partizani največ dva meseca. Za poveljnika je bil odrejen Ludvik Kogej-Lado.

Olga je popeljala četo nad cesto, ki pelje od Brdarja proti Gačniku, kjer so postavili zasedo. Proti večeru so vojaki lepo po vrsti prikorakali pred za-

sedo. Sredi kolone so imeli tri mule. Dve sta nosili hrano in strelivo, na tretji je jahal Ciril, ki je Italijane prepričal, da ne more hoditi.

Ko jih je Lado, nič hudega sluteče pozval, naj se vdajo, seveda tega niso hoteli storiti. Zdaj je zaropotalo. Vojaki so se skrivali za kupi gnoja in začeli odgovarjati.

Ciril se je pognal z mule in tekel čez potok Gačnik proti gozdu. Oficir je streljal za njim z revolverjem. Ni ga zadel, ker je njega v istem trenutku smrtno zadela krogla iz partizanske puške.

Zdaj je prevzel poveljstvo njegov namestnik in toliko časa vpil »avanti Savoia«, da jo je skupil. Ko sta padla poveljnika, se je kolona naposled vdala. Na zahtevo partizanov so zložili orožje na kup in se umaknili za 50 korakov. Trepetali so od strahu in hoteli izročiti še obleko in čevlje.

Partizani so pri tem spopadu zaplenili 2 lahki strojnici »Breda«, 27 pušk, 5 pištol, precej ročnih granat in 1200 nabojev za puške. Od partizanov ni bil nihče ranjen. Od treh mul je bila ubita ena. Za njo sta se skrila dva vojaka in si tako rešila življenje. En italijanski vojak je pozneje podlegel ranam.

Še isto noč so prišli k partizanom vsi Čibejevi, že priletna mati, hčerki Olga in Marica in sinova Franc in Ciril. Naslednjega dne so jim izropali in požgali domačijo. (Franc je padel v dneh po zlomu Italije, Ciril pa v bojih za Trst aprila 1945.)

Naslednje dni je prišlo v taborišče v Opale toliko prostovoljcev, da se je četa potrojila. Toda že naslednji dan po napadu je prišlo na Vojsko tudi precej vojakov iz Idrije in sosednjih postojank.

Ker je bil napad v bližini Gačnikove hiše, so Italijani naslednjega dne prisilili vojskarske voznike, da so najprej pripeljali njihove mrtvece, nato pa so oropali domačijo. Pred njihovim ponovnim prihodom so bili Gačnikovi še doma, v poslednjem trenutku pa so zbe-

žali skozi zadnja vrata v gozd nad hišo. Upravičeno so se bali, da se bo soldateska nad njimi maščevala.

Takrat je pobegnila tudi družina Ostrožnik, ki je stanovala v Gačniku. Nasilniki niso na domu našli drugega živega človeka kakor neko dekle iz Trsta, ki se je tistega dne tja prišla smučat. Spričo tega, da niso našli domačih, so zaprli svaka Gregorja Skoka iz Rezazije, ki je oskrboval živino. Interniran je bil v Savoni, a od tod so ga kasneje Nemci zavlekli v Mauthausen, kjer je umrl.

Vojaki so se grdo znesli nad Andrejem Grudnom iz Bendije. Pred tedni se je bil vrnil od vojakov. Po naključju je bil v bližini Gačnika, pa so ga prijeli in po strahovitem mučenju ustrelili, trdeč, da je bil oborožen partizan.

Pokopati so ga smeli šele z dovoljenjem komandanta na Vojskem. K pogrebu je prišla razen pogrebcev samo sestra Micka, ki pa so jo Italijani takoj po pogrebu zaprli in naslednjega dne odpeljali v goriške zapore, od tod pa v taborišče Frosinone, kjer so internirali večino žensk.

Zaradi napada v Gačniku so Italijani 6. februarja poslali kazensko ekspedicijo na vse strani. Streljali so vse vprek in zaprli vsakogar, ki so ga zalotili. Ljudje so se razbežali in se skrivali, kakor je kdo vedel in znal. Tako je tisto jutro odšel z doma tesar Valentin Kolenc in se ni več vrnil. Sodijo, da je pri prehodu čez neko strmino strmoglavil v globel in se ubil.

To leto je nasploh prineslo mnogo gorja in trpljenja. Stari ljudje ne pomnijo, da bi se v tako kratkem času zgodilo toliko hudega, kakor v tem času.

Ni je bilo hiše, ne družine, ki ne bi bila tako ali tako prizadeta. Velik del prebivalstva je bil razkropljen po svetu. Moški so bili večinoma zdoma. Nekateri v italijanski vojski, drugi v partizanih ali ječah in taboriščih. Že v prvem polletju je bilo upepeljenih

precej domačij in umorjenih več ljudi. Ljudje so živeli v neprestanem strahu in čakali, kdaj pride vrsta nanje.

V ta čas pade tudi smrt Janka Premrla-Vojka, komandanta I. bataljona Soškega odreda oziroma tri dni prej imenovanega za komandanta I. primorske brigade »Andreja Laharnarja«. Vest je boleče odjeknila med prebivalstvom. Zgodilo pa se je takole:

Pri Brusu v Idrijski Beli je bila fašistična postojanka. V njej je bilo okoli 50 vojakov in 6 gozdnih miličnikov. Fašisti se kljub debelemu snegu niso počutili varne, zato so sklenili, da se preselijo v Idrijo.

Vojko je 16. februarja od svojih zaupnikov na terenu zvedel, da se bodo preselili tega dne popoldne. Takoj je sklical zbor in pojasnil, da bo treba napasti fašistično kolono, ki se bo umaknila iz Bele v Idrijo.

Izbral je okoli 22 prostovoljcev in jih razdelil na dve desetini. Prvo je vodil Slavko Bombač-Boris, drugo pa Karel Nardin-Jakec. Vojko se je skupinama pridružil s težko bredo. Časa ni bilo na pretek, zato je četa nemudoma odrinila z Brinovega griča mimo Koševnika in se spustila po strmem pobočju v strugo Idrijce, kjer so nad cesto v snegu izkopali zaklone. Pred njimi je bil ovinek, pod cesto pa tako visoka globel, da sovražnik ne bi mogel zbežati čez strugo.

Kljub temu, da fašistov dolgo ni hotelo biti, je na položaju v dolžini kakih 140 m vladala stroga tišina. Levo krilo je zasedla Borisova skupina z Vojkovo težko bredo, ki so jo bili zaplenili januarja na Marofu; desno krilo pa Jakčeva desetina z lahko strojnico.

Ko je naposled predhodnica kolone, ki je bila precej pred glavnino, le prišla, je Vojko skočil na noge in odvrgel vanjo bombo. Napadla je tudi Jakčeva skupina, naskočili so cesto in zaplenili lahko strojnico, medtem ko je Borisova skupina udarila po glavnini, ki se je z naperjenim orožjem gnala proti levemu krilu.

Vojko je sprevidel, kaj jim grozi na levem krilu. Zapustil je Jakčevo skupino in se pridružil Borisovi.

Nekaterim fašistom se je že posrečilo zbežati preko struge, kjer so izza skalnih zaslonov neusmiljeno streljali po zasedi. Predhodnica je bila na srečo razbita, zaplenjena lahka strojnica, dve puški in pištola. Vendar je Vojko kmalu odkril, da je storil napako, ker se je prenaglil. Glavnina se je v zaklonih trmoglavo upirala. Na cesti je ležalo nekaj mrtvih vojakov, ranjena mula je odvrgla težko bredo, druga pa zaboje s streljivom. Fašisti so na levem krilu vedno močno pritiskali v hrib proti partizanskim položajem. Preostala jim pač ni nobena druga rešitev.

Vojko se je odločil, da bo z Borisovo skupino naskočil cesto. V tem trenutku ga je izza zaklona onstran Idrijce zadela krogla in komandant se je zleknil na tla. Smrtonosni strel ga je zadel v trebuh.

Ker je bilo treba nujno pomagati hudo ranjenemu Vojku, se je četa takoj odločila za umik. Komandant se je temu protivil; še vedno so streljali in hotel je, da z njimi do kraja obračunajo. To je bilo tudi njegovo zadnje povelje.

Tovariši so pripravili nosila iz smrekovih vej in suknjičev in se hitro umaknili. Pri Leskovcu so se ustavili in počivali. Tedaj so šele opazili, da mu je krogla prebila želodec in izstopila pri hrbtenici. Tudi sam je spoznal, da ni rešitve in se hotel ustreliti.

Odvzeli so mu pištolo. Obvezali so ga z v žganju namočenimi krpami. Potem so ga odnesli v taborišče na Brinov grič, kjer je nastala grobna tišina.

Iz Idrije, kamor so odšli po zdravnika, so dobili le potrebna zdravila in navodila, kako naj ga zdravijo. Zavžil je le malo čaja in natihoma so vsi z njim upali, da bo ozdravel. Toda iz dneva v dan je bolj bledel in pešal. Tiste dni sta se v taborišču mudila tudi Franc Leskošek-Luka in Albert Jakopič-Kajtimir, ki sta Vojku posredovala vest, da je bil imenovan za komandanta Prve primorske brigade. Navzlic boleči-

nam se je Vojko nasmehnil in pripomnil, da ne bo dočakal, da bi poveljeval brigadi.

In res, v noči na 23. februar je tiho izdihnil. Štirje izbrani tovariši: Franc Bončina-Lado, Anton Rupnik-Lovrač, Anton Žgavec-Božič in Martin Lampe so ga

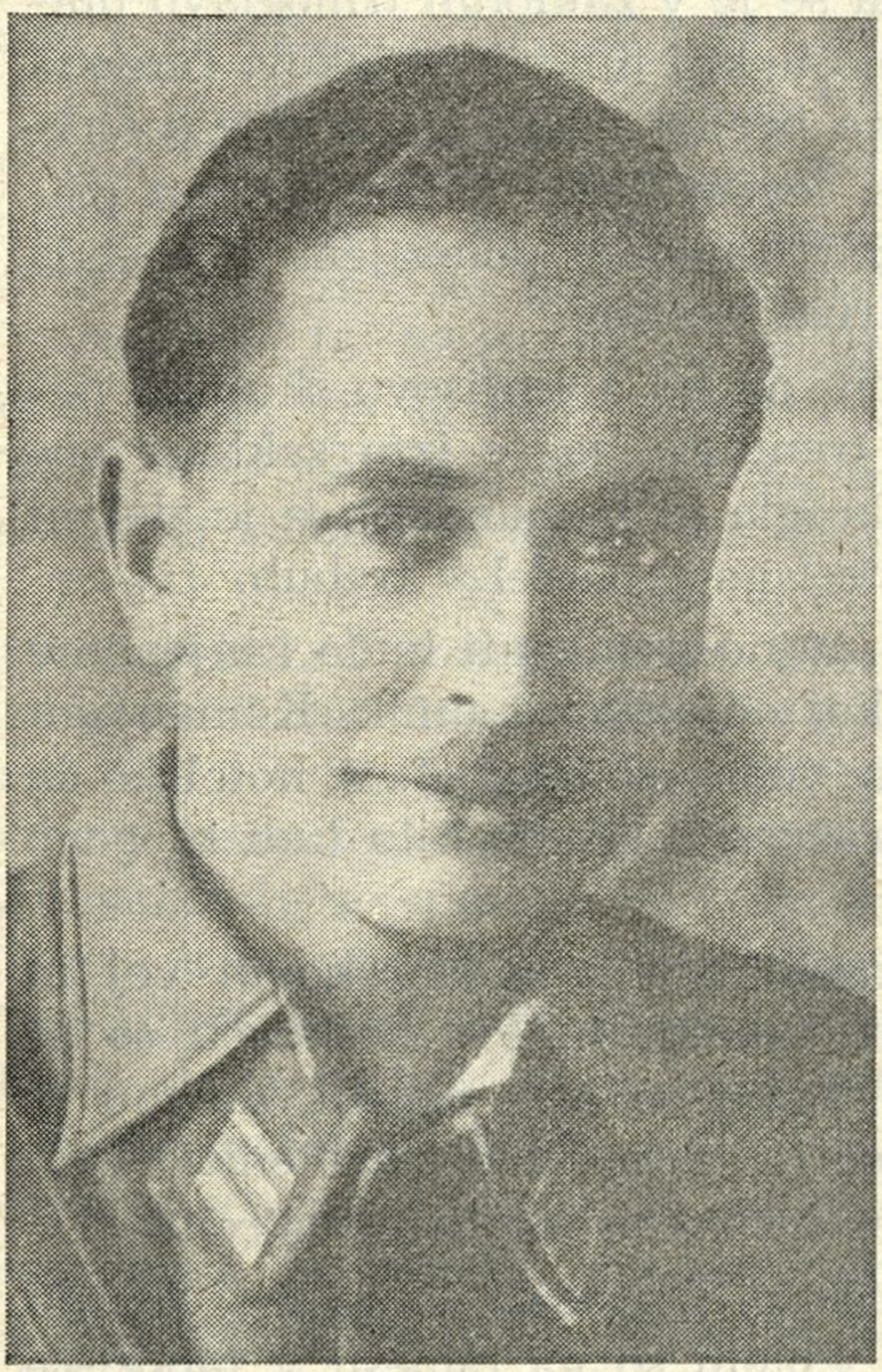

Albert Jakopič-Kajtimir je kot komandant popeljal Gregorčičevo brigado maja 1943 v Beneško Slovenijo

pokopali 400 metrov stran od taborišča in skrbno zakrili grob primorskega heroja.

Vojko je padel, toda boj se je nadaljeval z nezmanjšano silo.

Dne 15. februarja so odšli vojaki na patruljo proti Stržnikarju. Tam so se srečali s partizani. V boju je padel Ludvik Špacapan-Kristan, prvi partizan domačin, Italijani so imeli v tem boju dva mrtva. Tistega dne se je vlačila po vojskarskih gričih gosta

megla in italijanske patrulje dolgo ni bilo nazaj. Njihov polkovnik Osvaldo Pompieri je dal ob dveh popoldne zvoniti, da bi se vojaki lahko po zvonenju znašli. Naposled so se vojaki vrnili in prignali s seboj Stržnikarjeve: gospodarja Dominika in njegovo sestro Mico.

Za aretacijo so našli vzrok, ker so se v bližini spopadli s partizansko skupino. Dominika so strahotno pretepali in mučili. Ko je bil že ves pobit in krvav, si je moral sam kopati grob. Pred ustrelitvijo pa so se premislili in ga izročili karabinjerjem

Omenjeni polkovnik je naslednji dan ukazal nekemu stotniku, naj požge Stržnikarjevo domačijo kot drugo na Vojskem. Tega dne je bil snežni metež, kljub temu so domačijo požgali, zraven pa zaprli še bolehno Dominikovo sestro Malko. Med tem, ko sta se po razpadu Italije Mica in Malka vrnili, so Dominika odgnali v Mauthausen, od koder se ni več vrnil. Ob požigu Stržnikarjeve domačije je zgorelo tudi pri Ferdinandu Kogeju, kljub temu, da je bil tedaj z bratom v italijanski vojski.

Čez nekaj dni se je italijanska soldateska odpravila v Zaklavže. Domačijo so izropali, odgnali živino, za konec še vse požgali. Odpeljali so tudi Franca Podobnika, tri sestre in slaboumnega brata. Tega so že čez nekaj dni izpustili in eno izmed sester kot varovalko.

Karabinjerji in kvesturini, kar 25 jih je bilo, so v poznem večeru 17. februarja aretirali tudi mene (op. pis.). Obdolžili so me, da sem bil pobudnik partizanskega napada, ki je bil 26. januarja 1943 na italijansko kasarno v Zakrižu pri Cerknem. Odpeljali so me v Cerkno in so me nameravali ustreliti na kraju partizanskega napada. Vendar mi je v dveh mesecih samice in mučenja uspelo prepričati jih, da stvar ni bila taka.

Ker pa sem bil od zgodnje mladosti na spiskih antifašistov, me niso spustili. Ko so me v Cerknem peljali

uklenjenega iz kasarne na kvesturo, me je skozi okno v karabinjerski postaji opazil nekdanji partizan III. trnovske čete Peter Podgornik-Blisk, ki so ga kot ujetega partizana v zaporu pripravili do izdajanj. Ker sem za to četo zbiral orožje, je Blisk razen drugega povedal tudi to.

Ta izdajalec je izdal nad 70 družin, ki so podpirale partizane. Plačilo za izdajstvo je prejel 11. septembra v bližini Grgarja.

Med Vojskarji so nuklevci iz Cerknega 4. aprila zaprli Blaža Čarja, Petra Vončino in Alojza Plesničarja. Izdal jih je Blisk. Domov so se vrnili po razpadu Italije.

Krajevni kroničar se je moral posebej ustaviti tudi pri 10. marcu.

Tega dne so šli vojaki na patruljo v Opale in na Grič. V pomoč so jim prišli še oni iz Dolenje in Gorenje Trebuše, vseh je bilo okrog 3000, da bi uspešneje napadli II. bataljon Južnoprimorskega odreda, ki je imel taborišče v planinskih hlevih. Prišlo je do hude, sedem ur trajajoče bitke, ki jo je vodil narodni heroj Jože Mihevc-Rudar. V bitki sta padla dva partizana, sovražnikov pa dosti več, saj so mrtvece kar skrivaj odvažali v Dolenjo Trebušo.

Zaradi tega poraza so italijanski vojaki upepelili vse hleve in koče na obeh planinah. Na Griču so oskrbniku Francu Hvali tudi vse požgali, njega, ženo in dve hčerki pa internirali. Prav tako je vse pogorelo oskrbniku Petru Hvali v Opali. Družina je pravočasno zbežala. V internacijo so odgnali Jožefa Mraka v Zatrepu in njegovi dve sestri. Doma so pustili le njegovega očeta, osemdesetletnega starčka. Na Vrh Hotenje so zaprli Andreja Skoka in dve njegovi mladoletni hčeri. Andrej Skok se je šele po osvoboditvi vrnil iz Mauthausna. Tu sta bila vzrok aretacije 16-letni Ignac in 17-letni Feliks, ki sta bila v partizanih. Tega dne so požgali tudi pri Pavletovih, domači pa so se rešili z begom.

Že zaradi dramatičnega konca je treba omeniti Brdarskega Petra, ki je odšel v partizane v začetku januarja 1943. Verjetno je bil izdan, da od časa do časa prihaja domov na Brdo. Tam so v noči od 14. do 15. maja vojaki iz Gorenje Trebuše postavili zasedo. Peter je prišel po skrivni stezi, ki je peljala iz Gačnika na Brdo. Skoraj na domačem pragu so ga ubili. Potem so ga vlekli z mulo v Gorenjo Trebušo, od tu pa na Vojsko. Njegova mati se je, razumljivo, bala posledic in zato je morala, ko so jo vprašali, če mrtveca pozna, zatajiti svojega lastnega sina.

V tem času je postajalo nasilje čedalje hujše. Italijani so skoraj v vsaki vasi postavili svojo postojanko in nenehno in z vsem mogočim nadlegovali prebivalstvo. Sklenili so bili, da bodo uničili partizane v južnih predelih Primorske, ki so imeli zveze s partizani onstran državne meje. Tedaj sta v teh krajih delovali že Gregorčičeva in Gradnikova brigada.

Zatrl pa naj bi jih na novo ustanovljeni armadni zbor s sedežem v Vidmu.

Znano je že, da so možje in fantje vso zimo prihajali v partizane. Bilo je toliko novincev, da jih primorske enote niso mogle več sprejeti, ker je manjkalo orožja in streliva. Nikakor jih ni bilo mogoče obdržati na idrijskem ozemlju. Čete so bile premočne, tako na Brinovem griču kakor v planinskih hlevih v Opali. Težave so bile s hrano, najteže pa je bilo zaradi orožja, ki ga še za starejše partizane ni bilo dovolj.

A ob tem se je vojaštvo v svojih postojankah stalno krepilo. Njihove patrulje so se vedno pogosteje premikale v bližini partizanskih taborišč. Tako je bilo glede neoboroženih novincev treba nekaj ukreniti.

Vojko, kakor vemo, je bil medtem padel. Na poti na Primorsko se je tedaj mudil v taborišču na Brinovem griču Albert Jakopič-Kajtimir, ki je po naročilu Glavnega štaba odredil, da bodo večji del novincev poslali v partizanske brigade na Dolenjsko, na osvobojeno ozemlje. Za spremstvo je bila določena

»Črtova četa«. V tej četi so bili večinoma fantje iz Idrije, Vipavske doline in Vojskega.

Ob prvem pohodu, 19. februarja 1943, na Dolenjsko, je bilo treba prepeljati okoli 300 neoboroženih novincev. Kdor je imel orožje, ga je moral celo oddati, in vendar je šlo vse nekam po sreči. Zbrali so se pri Rižnikarju v Čekovniku. Za večerjo so dobili žlico ovsenega močnika, nato pa so jo mahnili prek Javornika proti Postojni. Težave so se začele, ker je bilo vse zastraženo. Toda obveljala je partizanska drznost in Italijani so bili na vsem lepem ukanjeni.

Najhuje je bilo, ker vso dolgo pot niso skoraj ničesar zaužili. Padali so zaradi utrujenosti in lakote. Razen tega pa so jih pestili še dež, snežni metež in italijanske zasede.

Oboroženi so pripravili prevaro. Pomešali so se med neoborožene, v bližini Loškega potoka šli v frontalni napad z naročilom, da morajo vsi divje kričati »juriš«. Dvignil se je zares divji haló in Italijani so se urnih nog porazgubili. Naposled so le prišli do taborišča na Dolenjskem in srečno oddali svoje ljudi.

Pri drugem pohodu so bili izdani in Italijani so jih napadli. Bilo je nekaj mrtvih, ranjenih in ujetih. Ob nekem takem prehodu, fantje so bili hudo prestradani, sta se dva najedla noric in sta znorela. Enega so zvezali in ga založili s smrečjem, toda čez tri dni je prišel sam v taborišče.

Kakor so prišli prvi pobudniki odporniškega gibanja na Primorsko iz Slovenije, tako so primorski sinovi krepili prve slovenske partizanske brigade.

CK KPS je Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko sporočil: Prvi kontingenti s Primorske so že prispeli k nam. Prejeli smo tudi žalostno vest, da je Vojko podlegel ranam . . .

Iz nekega drugega poročila pa beremo: Vrnilo se je k nam 82 novincev, ki so bili poslani v vaše brigade in so bili od zdravnikov spoznani kot nesposobni. Na povratku so bili na Pivki razbiti in zdaj tavajo v

majhnih skupinah vsak proti svojemu domu. Stvar je seveda vplivala porazno. Ali bi se ne dalo storiti kaj boljšega? Tu imamo poleg tega še vedno zadnji neoborožen transport, ki je že nekaj tednov v raznih hajkah in ne vemo, kako je z njim . . .

Italijani so se vedno bolj petelinili. Dne 6. marca 1943 so napadli partizansko taborišče na Brinovem griču. Po hudem boju, ki ga je spretno vodil Kajtimir, so se partizani umaknili proti Krekovšam, kjer so bolničarji ranjence obvezali in jih spravili na varno.

Tako so nastali prvi zasnutki poznejše bolnišnice »Pavla«. Partizani so tu ostali nekako do sredine marca, nato so tisti brez orožja odšli na Dolenjsko, oboroženi pa so bili vključeni v V. brigado »Simona Gregorčiča«, medtem ko je bila iz Severnoprimorskega odreda ustanovljena VI. brigada »Ivana Gradnika«.

— Prišla sta k nam tovariš Hrast (namestnik komandanta Glavnega štaba Jaka Avšič) in Cene (Logar) z direktivami o takojšnji ustanovitvi brigad, beremo v pismu, ki ga je 27. aprila poslal PK KPS za Primorsko CK KPS. Imeli smo že napisano odredbo o ustanovitvi ene brigade, po vaši direktivi pa bomo skušali ustanoviti dve. Delo gre počasi od rok. Vzrok temu so neprestane hajke, v katerih se trgajo zveze med četami. Kljub največjim naporom nimamo danes še niti enega bataljona zbranega . . .

Splošen politični položaj se bo, upamo, s povečano aktivnostjo čet naglo izboljšal. Bil pa je zadnje tedne izrazito slab. Neaktivnost naših čet, hajke, množične aretacije in preseljevanje iz osamljenih kmetij, požigi, vrsta proval — vse to je močno izpodkopalo moralo ljudstvu, kar je bela garda skušala z vsemi silami izrabiti zase . . .

To so bili vzroki, da je štab primorske operativne cone že 10. aprila izdal odredbo o ustanovitvi prvih dveh primorskih brigad, razen tega pa tudi iz razlogov, ker odredi niso več ustrezali novim pogojem.

Ker pa bataljoni niso bili zbrani, je prišlo do dejanske ustanovitve brigad šele v začetku maja.

Gradnikovo brigado bi bili morali ustanoviti 26. aprila na Golobarju pri Bovcu. Še preden pa so se bataljoni zbrali na določenem mestu, so Italijani napadli taborišče enega izmed bataljonov Severnoprimorskega odreda. V krvavem boju je obležalo 43 partizanov, med njimi tudi politkomisar Gradnikove brigade Cveto Močnik-Florijan. Ranjene so obležale tudi tri partizanke: Vera Palčičeva, njena sestra Francka in neka tovarišica iz Bovca. Ker niso hotele pasti v roke fašistom, so se poslovile in objele, junaška Vera pa je ustrelila sestro Francko, partizanko iz Bovca in še sebe.

Kljub hudim izgubam je brigada krenila dalje in se dejansko ustavila na bivši italijansko-avstrijski meji, na pohodu v Beneško Slovenijo. Del brigade je prišel čez Krn in Sočo, drugega pa je z Golobarja pripeljal Mirko Bračič čez Sočo pri Žagi in čez Stol. Ker ni mogla čez Livek h Gregorčičevi brigadi za skupni pohod v Beneško Slovenijo, je ostala v okolici Kobarida in izbojevala s sovražnikom vrsto hudih bojev (na Miji, Stolu, Krnu, porušila je tudi most pri Mostu na Soči in s tem za daljši čas ustavila promet po tej železniški progi).

Gregorčičeva brigada pa je v prvem tednu maja prišla čez Krn mimo Fonov na Kolovrat. Komaj so Italijani zvedeli, da sta brigadi šli čez Sočo, so nagnali v dolino Soče in Nadiže velike vojaške sile. Tako se je Gregorčičeva 10. maja zapletla v boje na Kovačevi planini. K sreči so borci izkoristili utrdbe iz prve svetovne vojne in uspešno odbijali sovražnikove naskoke. Kljub temu, da so brigado obkoljevali že od vseh strani, je junaško vzdržala do večera, nato pa nadaljevala pot v Beneško Slovenijo. Ta pohod, čeprav združen z boji in žrtvami, je med tamošnjim prebivalstvom naletel na ugoden politični odmev. Gregorčičeva je ponesla duh svobode na najzahod-

nejše slovenske narodnostne meje. Razen tega pa so ti boji imeli že slovenski in jugoslovanski pomen, saj so se odigrali v času četrte in pete ofenzive. To je bil strahovit moralni poraz fašistične veličine . . .

Kakšno je bilo stanje v tem času v idrijskem okrožju, zvemo iz nekaterih poročil. »OF je pri nas močno utrjena. Edina kraja v našem okrožju, ki ne sodelujeta, sta Zavratec in Godovič. Tja pa bo težko prodreti. V drugih krajih pa so ljudje že precej prekaljeni. Tudi na zaslišanjih se dobro drže. Nihče še ni nič izdal, četudi so iz našega okrožja aretirali okrog 170 ljudi.

Januarja 1943 so v okrožju nabrali 23.160 lir narodnega davka in 12.000 lir posojila svobode. Do sredine februarja je število članov KPS naraslo na 20, kandidatov na 30; od teh osem žensk. Ustanovili so tudi okrožni odbor OF.«

V poročilu PK KPS za Primorsko CK KPS (17. januarja 1943) pa beremo takole: »V Idriji je sekretar Franc (Jaká Platiša). Na Primorsko je prišel s partizani, kjer ga je Lojze (Tomo Brejc) poslal na teren. Dela odlično, ima velike uspehe in ga smatramo za našega najboljšega sekretarja OK KPS. Edino delo idrijskega OK je v polni meri zadovoljivo. Tam smo v rudarskih množicah trdno zasidrani.«

Neposredno za gornjim pa beremo: »Ob koncu vam stavljamo naš predlog o reorganizaciji glavnih forumov na Primorskem, ki smo ga izdelali skupno z Luko, po dolgem razmišljanju. V kolikor je ta predlog v nasprotju s sklepi CK in Glavnega štaba, vas prosimo, da upoštevajte naše nujne potrebe ter sklepe spremenite . . .«

Med sklepi je tudi naslednji: »Jako Platišo-Franca bi premestili v Trst. Na njegovo mesto pa bi postavili nekega domačina, rudarja, ki bi delal z večjo našo pomočjo . . . Platiša je dober delavski element in bi z njim mnogo pomagali v Trstu, posebno zdaj, odkar

je tam padel (14. januarja v ulici Ginnastica) sekretar OK KPS za Trst Jože Udovič-Nino.«

Ta predlog je bil potrjen, toda Jaka Platiša-Franc je imel nekatere pomisleke: »Če jaz grem sedaj proč od teh ljudi — piše 9. februarja Luki in Primožu — napravim veliko škodo za pokret. Prvič poznam ljudi, drugič ljudje so dobili v mene zaupanje in res me še nekaj ubogajo.«

Kljub pomislekom je Jaka Platiša-Franc storil svojo partijsko dolžnost in konec februarja 1943 odšel proti Trstu. V istem času je prišel v Trst tudi Branko Babič, sekretar PK KPS za Primorsko. Oba sta posvetila svoje delo predvsem utrjevanju zvez z Italijani. Žal pa je Platiša 26. aprila padel v boju s policijo v ulici Tigor kot član Comitata litorale del PCI. Enega policista je ubil, potem pa je sam padel kot Udovič. Oba je izdal isti izdajalec.

Dva dni pozneje, ko je v Trstu padel Jaka Platiša-Franc so fašisti v Idriji zaprli sekretarja Franca Bezeljaka. Ker je nastala občutna vrzel, je okrajni komite KPS za srednjo Primorsko sredi junija 1943 postavil nov okrožni komite, ki so ga sestavljali Franc Medved-Groga, Minka Treven-Milica, Anton Žgavec-Božič in Fanči Hladnik-Zora. Okrožje je najprej sodilo na severnoprimorsko območje, po ustanovitvi okrajev pa v severnoprimorski okraj. Po ukinitvi okrajev 8. avgusta 1943 so mu priključili cerkljansko okrožje. Tedaj so novi okrožni komite sestavljali: Franc Caserman-Tesar, Jaka Štucin-Cvetko, Franc Medved-Groga in Minka Treven-Milica. Komite je v tem sestavu ostal vse do zloma Italije.

Na svetovnih bojiščih je dobivala druga svetovna vojna čedalje določnejše obrise zmagovalcev in premagancev. Bližala se je tudi druga obletnica napada na Sovjetsko zvezo.

Prav to obletnico pa je hotela skupina Gregorčičeve brigade proslaviti s primerno akcijo. Za to »pri-

merno« akcijo pa so dali napotila obveščevalcem Gregorčičeve brigade kurirji s postaje TV P-6 v Mrzli rupi. Skupno so izdelali načrt za napad na tovornjak, ki je iz Idrije redno oskrboval s hrano vojaško postojanko v Gorenji Trebuši. Namen akcije je bil, da bi Italijanom zaplenili hrano. Tako je prišlo dne 21. junija 1943 zvečer na P-6 šestnajst dobro oboroženih partizanov. Vodil jih je politkomisar Gregorčičeve brigade Ivan Turšič-Iztok. V skupini so bili: Vinko Kosovel, Franc Špacapan-Črt, Branko Stepančič-Slovenko, Alojz Lovec, Alojz Krpan-Aleksander, Franc Pokovec-Poki, Adam Zorn-Kovač in še nekateri drugi.

Iztok je v zgodnjem jutru 22. junija razporedil svoje borce v zasedo nad cesto v Razorah, nekaj sto metrov od križišča, kjer se cesta cepi proti Vojskemu in Mrzli rupi. Kmalu so zaslišali brnenje motorja. Pripravljeni so bili, da na Iztokovo znamenje napadejo tovornjak s hrano. Tedaj pa so doživeli veliko presenečenje. Izza ovinka se je prikazal odprt policijski avtomobil, poln kvesturinov-nuklevcev.

Z znamenjem, ki je pomenilo splošen napad, je Iztok ustrelil šoferja. V istem trenutku so bombaši odvrgli bombe. Opravili so po bliskovo. Avto na cesti se je ustavil, borci so planili nadenj in ga obkolili. Ugotovili so, da je večina fašistov mrtvih. Mrtev je bil tudi policijski pes, medtem ko je drugi renčal skrit med mrtvaki pod avtomobilom in krčevito tiščal taci na neki puški. Morali so ga ustreliti, da so prišli do nje. Padlo je petnajst fašistov.

Edini fašist, ki je ostal pri življenju, je igral mrtvaka in negibno ležal na tleh. Iztok ga je hotel preizkusiti s tem, da je vanj pomeril cev, tedaj pa se je negibni mrtvec pognal kvišku in zbežal. Mitraljezec je pomeril za njim. Iztok pa je dejal: »Pusti ga, bo vsaj v Idriji povedal, kaj se jim je pripetilo.« Tako je prišel edini preživeli nuklevec v Idrijo, pa čeprav samo v spodnjih hlačah.

V akciji so zaplenili 14 pušk, 3 strojnice, 2 brzostrelki, precej pištol, ročnih granat in streliva za puške in brzostrelke. Iztok je odvzel padlemu poročniku kvesture torbico z raznimi dokumenti in načrti. Zaplenili so tudi vso pripravo za mučenje ljudi: biče, lisice, verige. Očitno so hoteli v Mrzli rupi mučiti in odgnati v zapore prebivalstvo. V tem času je bila akcija v Razorah največja in najuspešnejša na Primorskem.

Zaradi tega napada so se fašisti strahovito maščevali. Celo iz Trsta je navalila na Vojsko njihova črna kolona. Požgali so 70 hiš in gospodarskih poslopij.

Že zarana 23. junija so fašisti kot podivjana tolpa pridrveli iz Idrije, Trsta in Gorice. Med potjo so dobili na njivi Naceta Kogeja in njegovo hčer Jelinko. Vrgli so ju na avto. Med prevozom na Vojsko so ju strahovito pretepali, ju na pol oslepili, nato pa proti večeru z drugimi aretiranci odpeljali v Idrijo. Tu so ju ločili od drugih, ju še naprej mučili in jima očitali, da nista hotela pomagati ranjenemu fašistu. Celo v bolnišnico so ju odpeljali soočit s tistim fašistom. Ta je potrdil, da sta bila navzoča pri napadu v Razorah, čeprav je bilo vse skupaj velika laž. Vendar dovolj, da so ju odpeljali nazaj na Vojsko in ju na pragu goreče hiše ustrelili.

Tako se je 23. junija kazenska ekspedicija kakor goreča povodenj razlila po vsem Vojskem. Slehernega, ki jim je prišel v roke, so aretirali, ljudi izganjali iz hiš, živino iz hlevov in požigali. Prebivalce so zgnali na pokopališče, kjer jih je zasliševal komandant ekspedicije. Postavljenim k zidu so grozili, da bodo vse do zadnjega postrelili. Postrelili jih niso, ker so v zadnjem trenutku dobili drugačno navodilo.

Tri posebne skupine požigalcev pa so medtem ropale in požigale. V Mrzli rupi: pri Štalarju, v Grapi, pri Brusu, Omevnikarju, Felcu, Nacetu, v Kotlu; v Rovtarjevem vrhu: pri Kokošarju — 66-letnega Kokošarja so aretirali že 25. maja, Lapajnetu; na Voj-

skem: pri Vidmarju na Planini, pri Gnezdu, Na vrh bajte, pri Likarju, Magajnarju, Zarobom, na Pustoti, v Bendiji in še kod. V glavnem so požgali vse domačije, od koder je bil kdo v partizanih, pa tudi tam, kjer so bili sinovi v italijanski vojski.

Aretirancev niso izpustili iz krempljev, marveč so moške internirali v Savono, od koder so jih Nemci pozneje odvlekli v Mauthausen, ženske pa v Frosinone, od koder so se vrnile, večinoma peš, po razpadu Italije. Huje osumljene sodelovanja s partizani pa so stlačili v tržaški Coroneo.

To so bile hude rane, ki do današnjih dni niso dodobra zaceljene.

Istega dne, to je 22. junija, je Glavni štab Slovenije predlagal, naj obe primorski brigadi prideta na Dolenjsko. Dva dni pozneje je štab Primorske operativne cone imenoval obema brigadama novo poveljstvo. To je bilo potrebno »zaradi notranje učvrstitve in priprave za težje boje«. CK KPS je tedaj imenoval tudi novi PK za Primorsko.

Gradnikova brigada na pohodu na Notranjsko skozi Trnovski gozd avgusta 1943

Ker sta bili Gregorčičeva in Gradnikova brigada zaradi hudih bojev na Tolminskem in v Slovenski Benečiji precej zdeseteni, ju je glavni štab združil v eno samo Gradnikovo brigado, ki je štela 450 mož in je prve dni avgusta odšla v sestav XIV. divizije, kjer je ostala do 14. septembra. Ko se je vračala, je razbila v sodelovanju z drugimi brigadami belogardistična oporišča Begunje, Dobec in Bezuljak.

Na Primorskem je po odhodu Gradnikove brigade ostal Primorski odred, razdeljen v dva bataljona. Prvi je z dvema minerskima skupinama deloval na severnem področju, drugi pa na južnem ozemlju Primorske. Komandant odreda je bil Danilo Šorović, politkomisar Dušan Pirjevec, namestnik politkomisarja Drago Flis-Strela.

CK KPS je spričo izkrcavanja zaveznikov na Siciliji predvideval nove in pomembne politične dogodke v Italiji. Zato je ukrenil vse, kar je bilo potrebno za ureditev in okrepitev političnega dela na Primorskem, ki naj se tudi brez vojske pospešeno nadaljuje. V ta namen je poslal na to ozemlje več aktivistov, kot na primer dr. Jožo Vilfana, Zoro Rupeno-Katjo, Dušana Bravničarja-Veljka in Eda Brajnika-Štefana. S to skupino je prišel na sedež PK KPS za Primorsko poverjenik CK KPS Dušan Kveder-Tomaž. Na prvem sestanku so ugotovili številne napake in pomanjkljivosti. Zakaj neogiben pogoj za uspehe je poleg pridnosti in požrtvovalnosti tudi sistematično delo.

Pravo podobo o tedanjih razmerah razberemo tudi iz nekega poročila v zvezi z angleškimi letali, ki so v noči nizko preletavala ozemlje, odmetavala letake in pozivala Slovence k slogi in sodelovanju. Fašisti so zaradi tega nastopili takoj zjutraj in nekatere s tem, da so jih do golega slekli, temeljito preiskali, medtem ko je bilo med vojaštvom čuti močan odmev. Skrivaj so si dali tolmačiti vsebino letakov in so vzklikali: »Finalmente Mussolini creperá!« (naposled bo Mussolini crknil) in poskakovali od veselja.

Kako je bilo možno, da se je v deželi, kjer je živel Antonio Gramsci, fašizem razrasel do takih pošastnih oblik? Mnogi, ki jih je fašizem zaklepal v svoje temne ječe in ubijal, so se vpraševali, do kdaj bo trajala ta krvava burka, in upali, da konec »uradnega« fašizma ni več daleč. In 25. julija 1943 se je razširila skoraj neverjetna vest, da je Veliki fašistični svet v Rimu izglasoval Mussoliniju nezaupnico. Tako je njegov imperij, kakor ob hudem potresu, zaškripal v ostrešju in temelju. Ni čudno, zgrajen je bil na krhkem pesku iz roparskih početij in zginil je kakor grozljiva fata morgana. Čeprav je »Duce« pred svojim koncem še zaplaval na penah »republike«, se je oddahnil ves svet, italijansko delovno ljudstvo in še posebej primorski Slovenci.

Jarem, ki je žulil primorsko ljudstvo, je s padcem fašizma nekoliko popustil. 25. julij pa ni znamenit samo po padcu fašizma, ampak po tem, ker je neizogibno napovedoval 8. september — zlom Italije. S tem se je uresničil zmagovit polet osvobodilnega boja in dolgoletni sen Primorcev.

V upanju trpečih se je prižgala svetlejša lučka. Če bo Italija položila orožje, bo marsikomu prihranjena mučeniška pot v Rim, pred najvišje sodišče za zaščito države, dolgoletna ječa ali celo smrt.

Upanje, da bo Italija položila orožje, se je izpolnilo 8. septembra 1943 zvečer. Ječe so se vznemirile kakor čebelji roj. Nad mračno negotovostjo je zaorila partizanska pesem. Jetniki so potrkali na okovana vrata: »Odprite!« Ječarji so spočetka oklevali, čakali so navodil. Toda poraz na fronti je segel tudi v ječe: jetniki so bili zdaj zmagovalci. Jetniki po številnih ječah in taboriščih, v tržaškem Coroneu, v srednjeveškem zidovju v Kopru, v goriških ječah, v Zagradu, na Rabu in po številnih ječah, taboriščih in otokih po vsej fašistični državi.

Jetniki so pred bivše mučitelje postavili ostre zahteve. V Coroneu so siloma odprli, v Gorici in Za-

gradu na zahtevo ljudstva in partizanov. Jetniki, sestradani in izčrpani, so odprli vrata na stežaj v prvo primorsko svobodo. Od veselja pijani, z občutkom človeka, ki spet prosto zadiha, so se vračali v svoje kraje. Ali je privid ali resnica? Po vseh zvonikih in tovarnah so vihrale slovenske zastave. Pred postajo v Gorici je iz polnih grl zaorila pesem: Hej, Slovani! Petje je privabilo množico, zapel je ves trg. Od nekje je pridrvel tovornjak, na njem so bili partizani. Toda na solkanski postaji so bili Nemci... Na Vogrskem je bilo zbirališče partizanov: z obrazov je sijala nepopisna radost. Poglavitno je bilo to, da se je čez noč zrušila vojaška in politična oblast, ki so jo fašisti gradili dolga leta. Čez noč se je spremenila podoba primorskih krajev.

Po Vipavski dolini pa se je pomikala strašno ponižana italijanska vojska. V nji se je skrivala sramota številnih zločinov nad nedolžnim, neoboroženim ljudstvom. Zdaj je bila ta vojska razorožena, toda nihče je ni žalil, zakaj svoboda je tudi odpuščanje in dostojanstvo.

Brezpogojna kapitulacija Italije pa je bila najbolj očitno znamenje za splošno vstajo na Primorskem, zakaj razen Trsta in Gorice je bila vsa Primorska osvobojena. Pokrajinski komite Komunistične partije Slovenije za Primorsko je sporočil okrožnim komitejem: »Veliki dogodki, katerim smo priča, zahtevajo od vas največjo delavnost in iznajdljivost. Vašo dejavnost razvijajte zlasti v štirih smereh: 1. Organizirajte narodno zaščito, v katero naj se vključijo vsi moški, pa tudi ženske. 2. Vojaške operacije naj bodo poslej naperjene proti Nemcem. 3. Proti italijanski vojski je treba do nadaljnjega ustaviti vse sovražnosti. 4. S pomočjo narodne zaščite prevzeti v vseh krajih oblast...«

Že v prvih dneh je vstaja zajela vso Primorsko. Iz italijanske vojske so se vračali fantje, celo interniranci so ustanavljali svoje brigade. V naglici se-

stavljena velika vojska je bila sprva prava zmešnjava. Toda le taka množičnost je bila kos velikim nalogam pri razorožitvi italijanske vojske, prevzeti upravo in vzpostaviti zakonito ljudsko oblast. Majhno število starih partizanov ni zadoščalo za vodstvo tako številne vojske. Na delo je morala vrsta partijskih funkcionarjev. Treba je vedeti, da je v tem času deloval na tem ozemlju le Primorski odred (Gradnikova brigada je bila odšla na Dolenjsko), ki je imel v svojih dveh bataljonih okrog 300 večidel neizkušenih borcev. Treba je tudi vedeti, da je bila v tem času na Primorskem velikanska italijanska vojska: 23. armadni zbor z divizijo »Sforcesca« v Sežani, 24. armadni zbor z divizijama »Torino« v Gorici in »Giuglia« v Beneški Sloveniji. Razen tega je bila alpinska brigada v Tolminu in veliko število obmejne straže, fašističnih legij, karabinjerskih postaj, finančnih straž ter postaj gozdne milice.

Štab Primorske operativne cone in POOF za Primorsko sta se po navodilu PK KPS za Primorsko začela nemudoma pogajati s poveljnikom divizije »Torino« generalom Malaguttijem za enoten nastop proti Nemcem. Prav tako so se v Tolminu predstavniki OF pogajali z generalom Massinijem, toda italijanski generali so jo kljub obljubam junaško popihali, odkoder so prišli.

Tako je primorsko ljudstvo iztrgalo sovražniku velikansko količino orožja, od pušk in strojnic do topov in tankov, ter ga naperilo proti novemu sovražniku, ki ga je v začetku predstavljal bataljon grenadirskega polka 71. nemške pehotne divizije na solkanski železniški postaji. Ta pa je kmalu dobil pomoč iz Vidma in Trsta ter po železnici preko Mosta na Soči.

Jasno primorsko nebo so zagrnili črni oblaki: Nemci.

V Gorici je s tem nastal tak položaj, da je bilo treba zdaj zdaj pričakovati spopada. Toda v mestu je

bilo nesmiselno upirati se premočnim nemškim silam. Oboroženo ljudstvo je vendar hotelo udariti po Nemcih. Zmagoslavje je bilo nepopisno. Vipavski vinogradi še niso videli takega septembra. Navdušenje prve svobode pa je kmalu minilo. Možje in fantje, pa tudi dekleta so se zbrali v kakih trideset mladih partizanskih bataljonov.

S prvimi boji 12. septembra je nastala goriška fronta.

Iz prvotnega Primorskega odreda sta v kratkih dneh zopet nastala Severno in Južnoprimorski odred, ki sta zavzela položaje okoli Gorice. Iz prvih redkih strelov je zadivjal orkan svinca in ognja. Po krajih, kjer je padlo med prvo svetovno vojno na tisoče žrtev, se je razvil strahoten boj. Nemci zdaleč niso pričakovali tako herojskega odpora. Partizani so šli s puškami in strojnicami nad tanke ter jih uničevali. Tigri često niso mogli dalje. Na mirenskem letališču so partizani požgali 96 letal. Nemci so imeli veliko mrtvih in ranjenih. Najhujši boji so bili 22. septembra in ko je sam general Rommel 25. septembra udaril z dvema tankovskima divizijama partizanskim četam v hrbet in tudi s čelne strani.

Čeprav je bila goriška fronta za táko neizkušeno vojsko zgrešena odločitev, je bila svetal primer junaštva Goriške brigade.

Potem se je po vsej Primorski razlil neusmiljeni ognjeni vihar VI. nemške ofenzive. Nemci so divjali do zadnje gorske vasi in se znašali nad nedolžnimi ljudmi. Veliko je bilo požigov in smrti, mnoge so odpeljali v ječe in taborišča smrti. Na Čavnu so zajeli veliko partizanov in uprizorili množičen pokol.

Nemci so namreč takoj po zlomu »goriške fronte« 25. septembra 1943 začeli s sistematično ofenzivo proti partizanom. Za vsako ceno so hoteli pokoriti Primorce in so za pogon, ki so ga imenovali »Utrgani oblak«, potegnili iz Italije precej svojih divizij in celo SS tankovski korpus. Toda mladi primorski bataljoni so ofen-

zivo zadrževali in se potem neuničeni umaknili, da so se kasneje lahko vključili v brigade in sami prešli v ofenzivo.

Primorska je v dneh po zlomu Italije doživljala izreden politični razvoj. Že 11. septembra je bil usta-

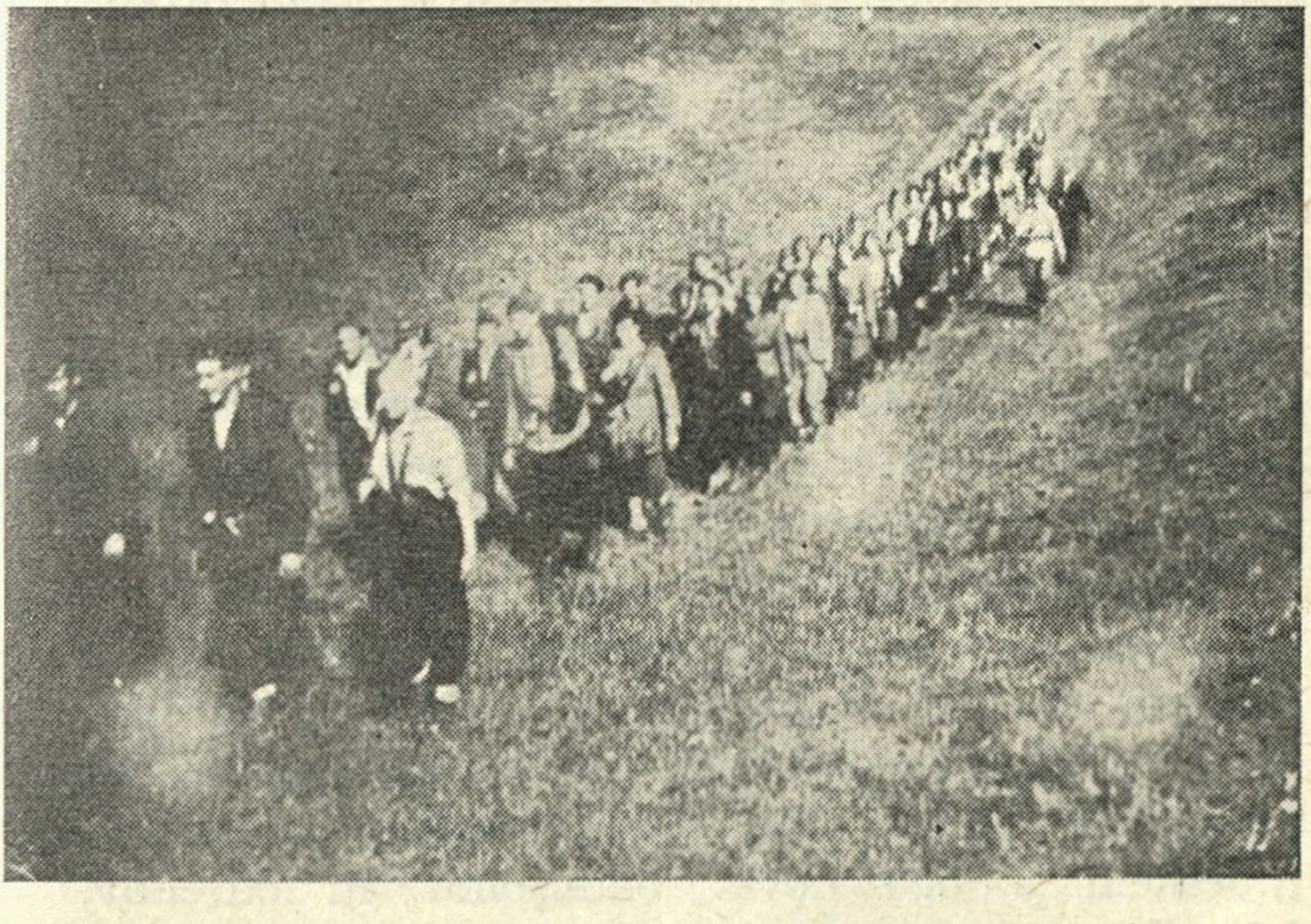

Kraški bataljon Primorskega odreda avgusta 1943 na Vršah nad Čepovanom

novljen v občinski hiši na Vogrskem Narodnoosvobodilni svet za Primorsko s predsednikom Jožo Vilfanom, podpredsednikom Francetom Bevkom in tajnikom Alešem Beblerjem. Vanj so pritegnili dovolj dobro izbranih prestavnikov ljudstva, da so lahko nastopili pred javnostjo z razglasom Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko in njegovim prvim odlokom o splošni mobilizaciji. Štiri dni pozneje je NOS razpisal volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore, a 19. septembra je izdal odlok za ustanovitev devet okrožnih narodnoosvobodilnih odborov za Primorsko. Kot doslej je imelo primorsko osvobodilno gibanje tri poglavitne cilje: narodnostno in družbeno

osvoboditev ter izgradnjo ljudske oblasti. Osvobodilna fronta že od vsega začetka ni bila le politična organizacija, marveč tudi ljudska oblast.

Po odloku o volitvah NOO je bilo do konca novembra izvoljenih nad sedemdeset NOO. Njihova osnovna naloga je bila: podpirati NOV, pripraviti vse gospodarske možnosti za osvobodilni boj, iskati sredstva za pomoč žrtvam okupatorjevih zločinov, odmerjati in pobirati narodni davek. Z odlokom o veleposestvih so bili razlaščeni tuji sovražni veleposestniki, narodni izdajalci in zavod »Ente per la rinascita agraria delle Tre Venezie« (Zavod za kmetijski preporod Treh Benečij), katerega osnovni namen je bil raznarodovanje in kolonizacija italijanskih družin na slovenskem ozemlju.

Najpomembnejši izmed odlokov pa je bil odlok o mobilizaciji vseh za orožje sposobnih moških od 18. do 45. leta starosti. V partizanske bataljone so sicer še pred odlokom o mobilizaciji prostovoljno stopali moški in ženske, tako da je nastalo po vsem Primorskem mnogo novih bataljonov in odredov, iz katerih so že med sovražno ofenzivo ustanovili brigade: I., II., III. soško brigado, Goriško, Kosovelovo, Gregorčičevo, Tržaško, Tolminsko in Vojkovo brigado. V tem času sta se z Notranjskega vrnili tudi Gradnikova in Prešernova brigada. S tem so bili dani pogoji za ustanovitev večjih operativnih enot, kar se je zgodilo 6. oktobra. Ustanovljene so bile Triglavska, Goriška in Tržaška divizija. Zadnjo divizijo in nekaj brigad so konec oktobra ukinili, Tolminsko, Goriško, III. soško, Gregorčičevo in Tržaško pa vključili v druge brigade. Goriško divizijo so pozneje preimenovali v 30., Triglavsko pa v 31. divizijo. Komandant prve je bil Albert Jakopič-Kajtimir, vršilec dolžnosti komandanta druge pa Dušan Švara-Dule. Komisar prve je bil Rudi Mahnič-Brkinc, druge pa Ciril Keršič-Metod.

Velika spodbuda za splošno vstajo na Primorskem je bil razglas, ki ga je izdal vrhovni plenum OF 16. septembra 1943, s katerim je proklamiral priključitev Primorske k Sloveniji.

Živahno politično delo, ki ga je za nekaj časa prekinila sovražna ofenziva, se je nadaljevalo v oktobru in doseglo svoj višek januarja 1944, ko so Primorci še posebej pozdravljali sklep s potrditvi razglasa Vrhovnega plenuma OF o priključitvi Primorske k porajajoči se novi federaciji Jugoslaviji. Sovražna ofenziva je prekinila tudi volitve odposlancev za kočevski zbor, ki se ga je od dvajset izvoljenih udeležilo le deset, medtem ko je prišlo na ta zbor 28 odposlancev iz Brkinov in Slovenske Istre.

V Idrijo so Nemci vdrli s tanki 23. septembra, po tridnevnih bojih z uporabo težkega orožja. V bojih za Idrijo je padlo okrog 180 Nemcev. V teh bojih so Nemci do tal požgali Godovič. Partizani so se jim odločno upirali, rušili ceste in mostove. Iz Idrije, kjer so bili takoj po zlomu Italije ustanovili Idrijski odred, so se pred Nemci premaknili na Vojsko. Tu je bila, kar smo že povedali, do zloma Italije močna posadka karabinjerjev in vojaštva.

Polom jih je bil iznenadil in mudilo se jim je proti domovini po najbližji poti, kot da jim gori pod nogami. Večina je orožje pustila ali pa ga skušala prodati po smešno nizki ceni. Strojnico so na primer ponujali za 100 lir. Stari ljudje pripovedujejo, da še niso videli tako poparjene vojske.

Prvi partizani, ki so prišli na Vojsko po razpadu Italije, so bili Franc Caserman-Tesar, znan že iz Vojkove čete (padel je kmalu potem v boju z Nemci pri Idriji), Gabrijel Peternelj-Jelko iz Planine pri Cerknem in Ivan Golob-Ernest, po poklicu čevljar, doma iz Čepleza pri Cerknem. (Tudi Jelko je padel kot komandant bataljona Vojkove brigade v jeseni 1943, Ernest pa na Trnovem aprila 1945.)

Po umiku partizanov iz Idrije je prišel na Vojsko okrožni aktivist Jaka Štucin-Cvetko. Še istega večera je sklical v šoli velik politični sestanek, na katerem je bil izvoljen prvi vaški narodnoosvobodilni odbor. Volitve v odbor SPŽZ (Slovenska protifašistična ženska zveza) je vodila Minka Treven-Milica, šivilja iz Idrije.

V vaški NOO so bili izvoljeni: predsednik Peter Vončina, tajnik Štefan Gnezda, gospodar Matevž Vidmar, intendant Feliks Jež, za SPŽZ Slavka Gnezda. V odbor ZMS so bile izvoljene že poprej najdelavnejše mladinke, v odbor SPŽZ pa: Cita Tratnik, Slavka Gnezda, Olga Kogej, Angela Grošelj, Pepca Lapajne in Lucija Carli. Ta odbor se je pozneje razdelil na tri vaške pododbore za Gačnik, Revenovše in Rovtarjev vrh.

Na Vojskem je tiste dni delovala tudi mobilizacijska komisija. Prostovoljce, ki so se priglašali, je pošiljala v Cerkno, kjer še ni pretila nevarnost nemške ofenzive. Tako so v Cerknem zadnje dni septembra 1943 ustanovili Vojkovo brigado. Med ustanovitelji sta bila Franc Caserman-Tesar in Oto Vrhunc-Blaž Ostrovrhar. O ustanovitvi Vojkove brigade pa je Andrej Pagon-Ogarev takole zapisal . . . Na dvorišču vojašnice so bili zbrani trije bataljoni. Na obrazih borcev si bral neko napeto pričakovanje. Nekaj velikega, zgodovinskega se je imelo zgoditi. Pa saj je že število zbranih borcev vredno, da si ga Cerkno zapiše na svoj zgodovinski list. Prvič po stoletjih je tu zbrana brigada slovenskih vojakov.

Klicu domovine so se polnoštevilno odzvali. Idrijska kotlina je dala rudarje, samotne kmetije Vojskega, Masor in Cerkljanskega vrha drvarje, okoliške vasi pa sinove in gospodarje. Naj delno počiva delo na polju. Prišel je čas, ki od vseh zahteva, da za skupno svobodo doprinesejo, kar največ morejo.

V dneh nemške ofenzive, to je 28. septembra, je bilo v Kozjih stenah napadeno tudi osrednje vodstvo

primorskega osvobodilnega gibanja, kjer sta padla dva spremljevalca, nakar sta NOS in PK KPS krenila čez Hudo polje proti Mrzli rupi, kjer sta se 30. septembra razdelila na delo. Medtem ko je Franc Leskošek-Luka krenil na Cerkljansko, da dobi zvezo z Gorenjsko in Dolomiti, si je Pokrajinski narodnoosvobodilni svet našel varno streho v samotni domačiji Vojščici pri Vojskem.

Aleš Bebler-Primož je že naslednjega dne sklical aktiviste in poudaril, da je treba rušiti ceste in mostove.

Na Vojščici pri Vojskem sta dobila PK KPS in POOF za Primorsko gostoljubno in varno zatočišče

Aktivisti so mobilizirali za tako delo vse sposobne moške, da so šli rušit in zasekavat cesto proti Idriji, odkoder je že grozil sovražnik. Nič manj nevarna ni bila cesta proti Čepovanu, koder je že prišla nemška predhodnica s tanki do Gorenje Trebuše in celo do Vojskega. Zato je posebna skupina v deževni in vetrovni noči pod vodstvom Štefana Gnezde vzela s seboj več sto kilogramov ekrazita in podminirala betonski most čez Idrijco v Dolenji Trebuši in cesto čez Kobilico proti Čepovanu. Ta akcija je toliko zalegla, da sovražnik vsaj s tanki ni mogel več v bližino.

Domačija na Vojščici je bila spričo ofenzive najvarnejši kraj, samoten in odmaknjen. V Pokrajinskem narodnoosvobodilnem svetu so bili tedaj: dr. Jože Vilfan, predsednik; France Bevk, podpredsednik; dr. Aleš Bebler, tajnik; člani pa dr. Danilo Lokar, Anton Velušček, Jaka Štucin-Cvetko, Jože Tejkal-Planinc kot zastopnik ZSM ter Pavla Colja kot zastopnica SPŽZ. Dne 26. oktobra je bil NOS za Primorsko preimenovan v Pokrajinski odbor osvobodilne fronte. Dolžnost predsednika je prevzel France Bevk, ki je bil na zasedanju SNOS imenovan za člana predsedstva SNOS (IOOF). Pozneje je bil vanj vključen kot referent za kmetijske zadeve še Jože Srebrnič, nekdanji komunistični poslanec v rimskem parlamentu, ki se je bil pravkar vrnil iz italijanske konfinacije. Komandant zaščitne čete NOS je bil nekaj časa Miro Perc-Maks. V četi pa je bil tudi Anton Ferjančič-Zvonko, oba pozneje narodna heroja.

Vojščičarjeva hči Ančka je pripovedovala, da je imel POOF s seboj več pisalnih strojev. Neprestano so pisali in imeli sestanke. Vsak dan so prihajali kurirji in prinašali ter odnašali sporočila. Dela je bilo polne roke in na pretek.

Čez čas se je zaradi varnosti preselil POOF in PK KPS za Primorsko preko Oblakovega vrha v Rupo na Utre. Od tam pa se je zopet večkrat selil na vojskar-

sko stran, zlasti kadar je prihajala ofenziva s cerkljanske ali tolminske strani.

Na Vojskem se je takoj po odhodu Italijanov začelo razgibano politično življenje. Najprej je France Caserman-Tesar postavil poseben odbor, ki je skrbel za mobilizacijo in prehrano. Predsednik tega odbora je bil Ernest, tajnik Črtomir, intendant pa Felko.

Ta odbor je med žrtve okupatorjevega nasilja najprej razdelil nujno pomoč v znesku 10.000 lir, ki mu jih je posredoval tovariš Tesar. Nudil je pomoč pogorelcem in skrbel za prehrano. Ker moških ni bilo doma, tudi polja niso bila kaj prida obdelana in jesen ni prinesla pridelkov. Mnogi niso imeli ne strehe, ne obleke. V internacijo so bili odpeljani na pol goli in zdaj so se taki vrnili na požgane domove. Za prvo silo je odbor razdelil med nje nekaj mesa in druge hrane.

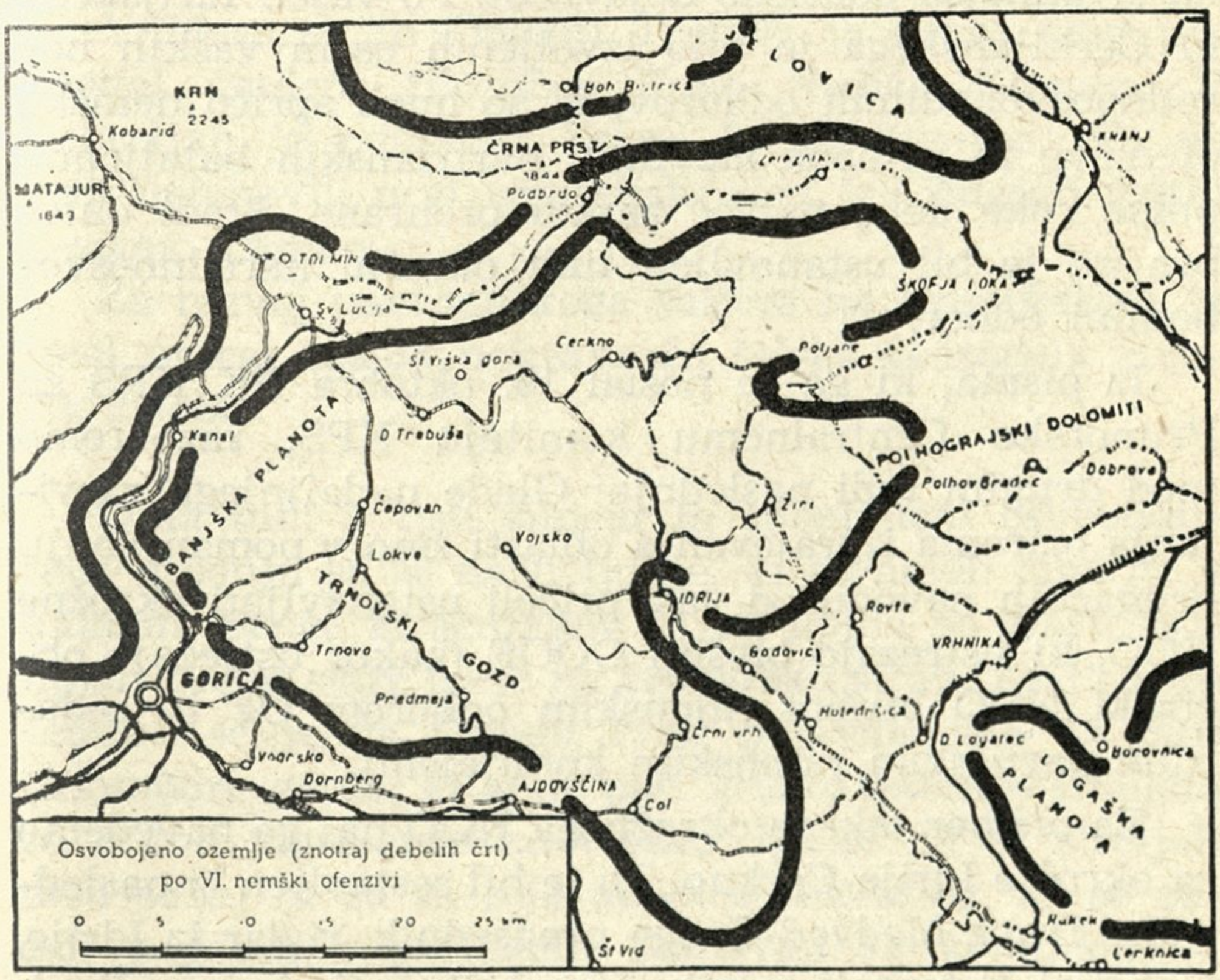

Osvobojeno ozemlje (znotraj debelih črt) po VI. nemški ofenzivi

0 5 10 15 20 25 km

Po šesti nemški ofenzivi je primorsko osvobojeno ozemlje obsegalo območje od Cerkljanskega do predmestja Gorice. Vojsko je bilo središče tega ozemlja.

Ljudje so si pomagali med seboj, tako da je bilo najhujše kmalu mimo.

Razen odborov ljudske oblasti in raznih organizacij je bila 10. oktobra 1943 ustanovljena tudi prva partijska celica na Vojskem. Na sestanek, ki ga je vodil Aleš Bebler-Primož, je bilo povabljenih več preizkušenih aktivistov. Primož je najprej pojasnil politično in nazorsko osnovo KP in govoril o dolžnostih in disciplini partijcev. V tej prvi celici sem bil najprej sekretar jaz (pisec knjige), člani pa Salvator Gruden, Slavka Gnezda in Felko Jež. Nekateri aktivisti so članstvo odklonili, čeprav so zvesto pomagali v boju. Pozneje je bilo sprejetih še več mladih aktivistk, ki so se v svojem delu izkazale kot najbolj požrtvovalne.

Nedvomno je bližina POOF za Primorsko vplivala na živahnejšo politično dejavnost. Po vaseh Idrijskega in Cerkljanskega je bilo izvoljenih osem vaških narodnoosvobodilnih odborov, ki so imeli spričo nemške ofenzive in prihoda številnih partizanskih bataljonov polne roke dela, največ zaradi prehrane. Sredi oktobra pa je bil ustanovljen tudi okrožni narodnoosvobodilni odbor.

Iz pisma, ki ga je poslal 19. oktobra PK KPS za Primorsko Centralnemu komiteju KPS, razberemo med drugim tudi naslednje: Glede nadaljnjega razvijanja oziroma izgrajevanja oblasti smo, v pomanjkanju drugačnih navodil od vas, pričeli ustanavljati okrožne NOO, ki ustrezajo bivšim OOOF (kakor ustrezajo občinski NOO bivšim rajonskim odborom OF in sedanjim partijskim rajonskim komitejem).

Za primer takega okrožnega NOO naj ga navedemo za okrožje Idrija-Cerkno. Ta je bil sestavljen iz naslednjih: Franc Medved-Groga predsednik, rudar iz Idrije, Gabrijel Peternelj tajnik, posestnik iz Cerknega; člani: Maks Štucin, trgovec iz Cerknega, Anton Pilat, župnik iz Otaleža, Adolf Šinkovec, kmečki sin z Voj-

skega, Franc Bezeljak, krojač iz Kovačevega Rovta, Minka Treven, šivilja iz Idrije.

Med prvimi posli, ki se jih je lotil okrožni NOO za Idrijo, so bili: prevzem uprave nad Trnovskim gozdom, ki so jo začasno poverili gozdarju Valentinu Lapajnetu (ta se je bil pravkar vrnil iz internacije); nuditi pomoč pogorelcem z lesom iz tega gozda, preskrba z živežem iz manj prizadetih občin.

Okrožni, kakor tudi vaški NOO so posebno skrb posvečali tudi odpiranju slovenskih šol. V okolici Cerknega so že oktobra odprli petnajst osnovnih šol. V Cerknem so jo odprli v tem prvem šolskem letu 1. oktobra. Vpisalo se je 109 učencev, ki so jih poučevale tri učiteljice. Večinoma pa so poučevala dekleta-domačinke. Pouk in vzgoja v šolah sta bila tesno povezana z narodnoosvobodilnim bojem. Zato so jih tudi imenovali partizanske šole.

V Masorah in Dolenji Trebuši je nekaj časa poučeval študent filozofije Tone Nadižar-Klemen. V Šebreljah je poučeval Franc Pavšič-Zvonko. Tu so tudi ustanovili prvi roditeljski svet ter izdajali šolski časopis »Odmev«.

Za razvoj partizanskega šolstva na Primorskem je imel precej zaslug pokrajinski šolski nadzornik Henrik Zdešar.

Toda tudi v tem silnem in spontanem osvobodilnem gibanju so se našli ljudje, ki so hoteli ribariti v kalnem. Sence mračnjakov in zli vplivi so zlasti prihajali preko stare meje na črnovrško stran. Že 12. septembra se je na Črnem vrhu pojavila četa 75 mož belomodre garde, ki se je pod krinko četnikov izdajala za redno jugoslovansko vojsko. Da se ne bi streljali med seboj in da ni bilo nepotrebnih žrtev, so se začeli pogajati s partizani. Zahtevali so komandanta, prav tako so partizani zahtevali njihovega. Njun sestanek je bil sredi med obema taboroma. Predlagali so, da bi se združili ter skupno odkorakali na Črni

vrh. Partizani so seveda te predloge odbili, vendar so četniki prosili, da bi se v primeru srečanja ne streljali. Potem so imeli na Črnem vrhu propagandni govor za kralja Petra in javno prebrali smrtno obsodbo nad štirimi črnovrškimi »izdajalci« slovenskega naroda.

To ribarjenje v kalnem, ki je v glavnem prihajalo iz belogardistične postojanke v Rovtah, je kmalu pokazalo svoje sadove. Kako je belomodro seme padlo na plodna tla, zvemo iz poročila črnovrškega rajonskega komiteja okrožnemu komiteju za Idrijo: »Ves rajon se v političnem pogledu lahko deli na dva dela. Prvi, ki obsega vasi Zadlog, Idrijski log, Belo, Kanji dol, Trebče, je še nekako zadovoljiv, medtem ko je drugi del s Črnim vrhom in vasmi proti bivši jugoslovanski meji politično skrajno nezadovoljiv. V tem delu ni mogoča nobena politična akcija, ker ima tam bela garda vse ljudi popolnoma na svoji strani.«

Epilog te belogardistične dejavnosti pa je Črni vrh dočakal 1. septembra 1944, ko so partizanske brigade obračunale z belogardističnim Alcazarjem na Primorskem.

Belogardistična dejavnost je v tem času začela cveteti tudi v Idriji. Na to je Idrijčane opozoril 30. novembra OK KPS za Idrijo: »Zvedeli smo, da je v Idriji pridno na delu naša reakcija. Ne vem, če niste nič opazili, ali pa nočete sporočiti. Zvedeli smo, da nastopa pri vas bela garda na zelo premeten način. Sedaj je pač prišel tisti trenutek (nemška novembrska ofenziva, o. p.), da bodo poskušali razni izdajalci pod krinko ‚pravovernih' Slovencev razširjati svoje nauke na tak način, da jim bodo ljudje nehote nasedali. V Idriji je še vse preveč oportunizma in sektaštva, zato ljudi z nekaj frazami in s kopico lepih obljub spreobrne vsak pritepenec.

Poudarjajte ljudem, da so ‚ljubeznivosti' Nemcev in Rupnikovih izdajalcev le past, v katero bi vas radi ujeli. Najbudneje moramo paziti, da se ne bo ponovilo leto 1918!«

Trije tečaji partijske šole, ki jo je ustanovil PK KPS za Primorsko, so bili v osnovni šoli na Vojskem

V tem času je bila na Vojskem ustanovljena partijska šola. Z delom je začela 27. oktobra 1943. Malo pred tem je poslal Aleš Bebler-Primož Dušana Furlana kot komandanta te šole s posebnim pismom k meni (piscu te knjige), v katerem je bilo rečeno, naj skupno organizirava prostore za vse, kar je potrebno za partijsko šolo. Pokazala se je bila namreč potreba, da se mora mlade aktiviste in partizanske komandante bolje seznaniti z osnovami marksizma. Zato je PK KPS za Primorsko ustanovil partijsko šolo na Vojskem.

Dušan Furlan se je stvari lotil z vso resnostjo in s čutom odgovornosti. Ker v šolskem poslopju ni bilo več karabinjerjev, je v njem dobila primeren prostor partijska šola. S prvim novembrom so se začeli tečaji. Vsak tečaj je trajal štirinajst dni. V drugi tečaj so bili vključeni tudi tovariši z Gorenjskega.

Prvi trije tečaji so redno potekali, četrte tečajnike pa so 10. decembra napadli Nemci od treh strani.

Na večer pred napadom so bili gojenci brezskrbni in mlad fant Zlatko je ob spremljavi kitare pel »Havajske noči«. Naslednje jutro so Nemci obkoljevali vas. Prišli so po skrivnih stezah iz Idrije, vseh je bilo okoli tristo — in napadli od Troha, iz Mrzle rupe in od Ogalc. Ob šestih zjutraj so dali z raketami znak za splošni napad.

Sreča v nesreči je bila, da je stražar komande mesta v Kočevšu pravočasno opazil bližajočo se nevarnost in ustrelil. Tako sovražnik ni mogel vasi in šole iznenaditi in obkoliti.

Odbijala sta ga zaščitna četa šole in komanda mesta. K sreči sta partizane ščitila mrak in megla, da so se brez izgub umaknili tik ob nemški koloni in zasedah. Ker je bil sneg ravnokar pobelil, so se lahko umaknili v največji tišini. Nemci so najprej naskočili prazno šolo in o vsem poučeni, iskali vodstvo šole, predvsem Primoža. Toda tečajniki so se bili medtem umaknili na Jelenji vrh, v kremplje pa so dobili Štefana Zidanška-Zlatka, ki se je bil skril v podstrešje

šole. Privlekli so ga pred gostilno Pri Blažku in ga ustrelili. Vsem je bilo hudo po mladem, vedrem fantu. Štefana Ferjančiča-Majka pa so bili ustrelili iz zasede. Smrt teh dveh tovarišev je vse zelo prizadela, vendar je bila to majhna tragedija v primerjavi s tem, če bi se bila sovražniku posrečila peklenska nakana.

Po tem napadu se je šola nadaljevala v Gačniku in Gorenji Trebuši. Poslej se je partijska šola večkrat selila. Šesti tečaj se je začel v Čepovanu. Po dvakratni selitvi se je šola nastanila v Cerknem, kjer je 27. januarja 1944 doživela veliko tragedijo. Sedmi tečaj je bil v Gorjah in Labnjah. Pred pričetkom osmega tečaja pa je bila partijska šola z odlokom CK KPS razpuščena.

Upravnik partijske šole je bil ves čas Ivan Bratko-Andrej, glavni predavatelj pa Dušan Bravničar-Veljko. Predaval je tudi Jaka Šavli. Na vsakem tečaju je imel posebno predavanje Primož ali Franc Leskošek-Luka. Šolo so obiskovali najboljši aktivisti s Primorske in Gorenjske. Pouk je bil od 8. do 12. in od 14. do 18. ure. Po večerji je bilo prosto. Komandant Dušan je skrbel za dobro prehrano tečajnikov.

Ob zaključku vsakega tečaja je bil izpit. Izpraševalna komisija so bili predavatelji. Na tečaju so obravnavali, kot že rečeno, marksizem in leninizem in dosti tega, kar je bilo v zvezi z aktualnimi vprašanji osvobodilnega boja. Vsak tečaj se je zaključil s kulturno prireditvijo. Želja tečajnikov je bila, da tudi na tem področju pokažejo, kaj znajo in zmorejo.

Primorsko osvobojeno ozemlje je zajemalo predvsem hribovite in zelo pasivne kraje od Cerknega do Čepovana. Zato so na narodnoosvobodilne odbore kaj hitro padle številne politične in gospodarske naloge. Med najtežjimi je bila prehrana NOV in civilnega prebivalstva. To pa zaradi tega, ker je zavladal splošen bojkot proti okupatorju, tudi kar je zadevalo prehrano.

Zato je bilo treba nujno najti poti, po katerih bi urejali prehrano.

In prav iskanje teh poti je rodilo medokrožno gospodarsko konferenco 24. decembra 1943 v Gačniku na Vojskem. Od dvanajstih okrožij so se te konference udeležili zastopniki devetih okrožij. Na konferenci so se pogovorili o vseh možnostih blagovne izmenjave. Nadaljevanje te konference je bilo 2. januarja 1944 na Vitovljah.

»Ta konferenca,« pravi poročilo POOF za Primorsko z dne 13. januarja 1944 IOOF, »se je spremenila v pravo partizansko borzo. Goriško in Kraško okrožje sta prevzeli dobavo koruzne moke, krompirja, soli in usnja, Idrijsko in Baško okrožje pa dobavo lesa, oglja in surovih kož. V glavnem je tudi prevoz dobro izpeljan, če imate pred očmi razdaljo od Furlanije do Baškega in Idrijskega . . .«

S tem so gospodarske komisije v precejšnji meri reševale prehrano vojske in tudi civilnega prebivalstva. Toda kljub gospodarski izčrpanosti je božična akcija ženske in mladinske organizacije pridobila za NOV nad 20.000 paketov. Nekatere vasi so dale za vojsko vse, tako, da bi brez pomoči od drugod, dobesedno stradale.

Za razvoj primorske narodnoosvobodilne vojske je bila nedvomno važna ustanovitev IX. korpusa, kar se je zgodilo 22. decembra 1943 v bližnji Gorenji Trebuši in pomeni nadaljnjo stopnjo v organizacijskem razvoju NOV in POS na Primorskem in Gorenjskem. Njegovo operativno območje je bilo do spomladi 1945, ko se je le-to raztegnilo na vso Primorsko, od Južne železnice Postojna—Trst do Slovenske Benečije, zahodne Koroške in zahodne Gorenjske. Za komandanta korpusa je bil imenovan Lado Ambrožič-Novljan, za komisarja pa Janez Hribar.

Po ustanovitvi IX. korpusa sovražnik ni imel več opraviti z majhnimi partizanskimi enotami, temveč z

armado, ki se je neredko frontalno branila in tudi ne enkrat samkrat frontalno napadala.

Toda še mnogo je bilo treba pretrpeti, še mnogo gorja je bilo treba prenesti preko gora in dolin, od Trsta do Bovca, od Brd do idrijskih hribov, da so se kratki, a nepopisno radostni dnevi prve primorske svobode jeseni 1943 razlili v trajno svobodo, v tisočletje pričakovano, a tolikokrat do suženjstva opljuvano in ponižano. Toda primorski človek je vanjo veroval, jo ljubil, se zanjo bíl ter jo z bojem uresničeval, izoblikoval na reliefu svoje sončne dežele . . .

Odločilno leto

(1944)

Z vzponom in organizacijsko močjo, ki bi jo mogel napovedati najbolj optimističen organizator, so stopile enote IX. korpusa v tretje leto narodnoosvobodilnega boja.

Ker pa čas hiti in mnogim, zlasti mladini, ni več docela znano, naj povemo, katere so bile glavne partizanske enote na Primorskem. IX. korpus so sestavljale: 30. divizija s 17. brigado Simona Gregorčiča, z 18. bazoviško brigado, 19. brigado Srečka Kosovela in z 2. brigado Triestina d'Assalto Garibaldi in 31. divizija s 3. brigado Ivana Gradnika, s 7. brigado Franceta Prešerna in 16. brigado Janka Premrla-Vojka. Dalje so bili v sestavu IX. korpusa še dolomitski, gorenjski, južno-primorski, idrijsko-tolminski, briško-beneški odred in korpusna artilerija.

V poglavju iz leta 1943 je bilo v glavnem prikazano območje, kjer je ta vojska delovala. In če pogledamo na zemljevid, je prav Vojsko s širšo okolico malodane v središču tega ozemlja.

To pa pomeni, da je bilo v letu 1944, ki smo ga zdaj načeli, na planoti toliko dogodkov, ki jih najnatančnejši kronist s štabom pomočnikov ne bi mogel hitro zajeti, zakaj noben dogodek ni bil samo domačijski, recimo vojskarski ali samo vojaški, od te ali one partizanske enote, marveč so se dogodki prepletali, kakor je bila živa in nerazdružna vez med prebivalstvom in njegovimi partizani, pa naj so bili domačini ali ne.

Če se Cerkno in Čepovan, naj se ne sliši prehudo, tepeta za naslov glavnega mesta takratnega osvobojenega ozemlja, potem se Vojsko lahko imenuje zaledje mlade armade. Ne samo ustanove, kakor so bile bolnišnica »Pavla«, tiskarna »Slovenija«, POOF in PK KPS, marveč še vrsto drugih ustanov bi lahko našteli med pomembne za vso Primorsko, a so imele tu svojo streho in oporišče.

Ker je bil kraj s prehodnimi presledki sovražnih ofenziv brez nemških ali kakšnih drugih sovražnih posadk, so precejšnja večina vojaških enot, ki smo jih poprej našteli, in še posebno brigade hodile na Vojsko na oddih in počitek, tod skoz so šle v napade in se spet umikale, če so bile sovražnikove ofenzive le prehude.

Pri tem naj omenimo še zaledne vojaške enote, komande območja in komande mest. Naloge teh so bile: razbremeniti operativne enote vojaških poslov v zaledju, skrbeti za novačenje v NOV in POS ter za vse ostale vojaške zadeve v zaledju, kot na primer skrbeti za prehrano, opremo in namestitev operativnih in zalednih enot, vzpostavljati vojaške delavnice, voditi in oskrbovati zdravstvene ustanove in zdravstveno zaledno službo. V sporazumu z narodnoosvobodilnimi odbori in odbori OF skrbeti za javna dela, urejevati vse vrste prometa, prevoz oddelkov in potrebščin, vzdrževati red, bojevati se z vsemi sredstvi proti izdajalcem, saboterjem in vohunom ter proti vsaki obliki pomoči sovražniku. Urejati vojaško sodno oblast in obveščevalno službo, nadzirati zaplenjeno imovino narodnih sovražnikov, zlasti pa skrbeti za izpolnjevanje vseh odlokov vojaške in ljudske oblasti.

Ustanovitev zaledne vojaške oblasti (17. oktobra 1943) so narekovale potrebe že jeseni 1943. Ustanovili so dve vojni območji: tolminsko in idrijsko. Komanda idrijskega vojnega območja je kot zaledna oblast Triglavske divizije zajemala naslednje okraje: idrijskega, cerkljanskega, bukovskega, čepovanskega, gorenj-

skega, črnovrškega, polhovgrajskega in nekatera na novo osvobojena območja. V okvir tega območja je bilo zajeto ozemlje, ki ga je razmejevala železniška proga Podbrdo—Most na Soči—Solkan in odtod proti vzhodu. Zahodno od te razmejitvene črte je bilo tolminsko vojno območje. Na tem ozemlju so vzpostavili komande mest: Čepovan, Črni vrh nad Idrijo, Vojsko in pozneje še Žiri. Komande mesta so po večjih vaseh postavile tudi partizanske straže.

Ta oblika zaledne vojaške oblasti je bila na idrijskem vojnem območju vse do konca januarja 1944, ko je štab IX. korpusa razpustil idrijsko vojno območje, iz okoli 300 mož, ki so jih imele komande mesta Cerkno, Čepovan, Črni vrh, Žiri, Vojsko in partizanske straže, pa je ustanovil dolomitski in idrijsko-tolminski odred.

Zaradi novih političnih in vojaških razmer in zaradi lažjega delovanja je štab IX. korpusa znova preosnoval 19. avgusta 1944 zaledno vojaško oblast. Idrijsko vojno območje je poslej imelo komande mesta Idrija (poprej Vojsko), Cerkno, Čepovan; medtem ko so komando mesta Črni vrh ukinili. 4. septembra so ustanovili tudi komando gorenjskega vojnega območja s sedežem v Farjem potoku. Teden dni pozneje sta se idrijsko in goriško vojno območje združili v novo goriško vojno območje. Šestim komandam mest, ki so delovale v okviru tega območja, so 12. decembra priključili še komando mesta Postojna. S tem v zvezi pa se je zaledna vojaška oblast začela pripravljati na osvoboditev . . .

Na območju Vojskega, v Zaklavžah, je bila že na Silvestrovo 1942 ustanovljena na pobudo Aleša Beblerja in Mirka Bračiča kurirska relejna postaja TV P-6. Naloga te postaje v Trnovskem gozdu med Mrzlo rupo in Čekovnikom je bila: vzdrževati kurirsko zvezo s P-5, ki je bila v Zadlogu pri Črnem vrhu, in s P-7, ki je imela svoj sedež na Vršeh pri Čepovanu.

TV P-6 so postavili: komandir Viktor Carli-Jurko iz Gorenje Trebuše, Ivan Kokošar-Jan iz Čekovnika, Jakob Velikonja-Vojko iz Kanomlje. Zadnja dva sta bila postaji dodeljena kot kurirja.

V naslednjih dveh mesecih je bila izpolnjena kurirska mreža pomožnih postaj preko Banjške planote na Kanalsko in Tolminsko ter celo v Slovensko Benečijo. Kurirske poti so opravljali dvakrat tedensko, s sosednjimi postajami pa vsak drugi dan. Zaradi tega se je TV P-6 kmalu pomnožila še s štirimi kurirji. To so bili: Franc Rejec-Kuhar iz Gorenje Trebuše, Oskar Žižmont-Gašper z Vogrskega, Mirko Ličar-Gortan iz Gorenje Trebuše ter Janko Vidmar-Iztok z Vojskega. Od teh sta bila Jurko in Jan premeščena v operativno enoto, na P-6 pa je ostalo še šest kurirjev, ki so razen Gortana, ki je padel poleti 1943 v Idrijski Beli pri prehodu čez Idrijco, ostali tu vse do zloma Italije.

Življenje kurirjev je potekalo po ustaljenem dnevnem redu. Ponoči so hodili na kurirske zveze in nabavljali hrano, podnevi pa so kuhali, jedli in spali ter se pripravljali za potovanje naslednje noči. Tako je bilo vse do 9. februarja 1943, ko so italijanski vojaki pridrli z Vojskega in požgali samotno kmetijo v Zaklavžah. Dotlej so tu kurirji dobivali hrano in obvestila. Ta domačija je bila v teh krajih prva požgana. Kurirji so se morali, hočeš nočeš, preseliti v sotesko k izviru Idrijce pod Mrzlo rupo. Tu so postavili na skritem kraju gozdno kolibo iz lubja in vej. Največ preglavic jim je delal dim, ki jih je izdajal. Zato so kuhinjo postavili posebej, kakih sto metrov stran od kolibe, dim pa so speljali še dalje po rovu. Da ne bi bilo preveč dima, so drva olupili in dobro posušili.

Razen kurirjev ni smel za P-6 nihče vedeti. Tudi tisti, ki so potovali po službeni dolžnosti preko TV postaj, niso smeli vedeti zanjo, pač pa samo tisti, ki so imeli za to posebno dovoljenje. Kdor ni imel tega

dovoljenja, so ga kurirji pustili nekaj kilometrov daleč, mu prinesli hrano ter ga odpeljali dalje.

Poleg redne kurirske zveze je bila na Vojskem že od pomladi leta 1944 telefonska centrala, ki je povezovala odcepe na Dolenjo Trebušo in Čepovan ter obveščevalne postaje, od koder so dajali obveščevalci poročila o vsakem sovražnikovem premiku. Obveščevalne točke so bile v Zadlogu, na Predmeji, Krnicah, v Kočevšu; točka B-9, bolnišnica »Pavla« z vsemi drugimi ustanovami in partizanskimi enotami pa se je s podatki in poročili okoriščala.

Nemci v Idriji so pravilno domnevali, da mora biti tu gori telefonska centrala. Kmalu so jo začeli zasledovati. Ker niso dobili pravega sledu, so posekali vse telefonske drogove od Mrzle rupe in Vojskega do Kočevša. Drogovi so ostali še od nekdanjega italijanskega telefonskega omrežja. Za drogovi pa so centralo zasledovali tudi proti Ogalcam. Tam so naposled našli skrit drog, od koder je bil odcep proti centrali v skritem bunkerju. Telefonistov na srečo niso našli, pač pa so uničili centralo, potrgali žico in razbili izolatorje, ki jih je bilo tedaj silno težko nadomestiti. Vendar ni minilo štirinajst dni, ko je centrala zopet delovala in odtlej vse do zadnje ofenzive.

Kurirska zveza in telefonsko omrežje sta, kot povsod drugod na osvobojenem ozemlju, odigrala tudi tod pomembno poštno in obveščevalno vlogo.

Če se odbori ljudske oblasti in odbori OF, od vaških do okrožnih, zaradi neizkušenosti pa tudi zaradi preobilice dela, zakaj graditi je bilo treba vse od temeljev, niso znašli, so se v začetku leta 1944 že krepko zasidrali. Tako je bilo tudi z okrožnim NOO za Idrijsko. V ta namen so bili imenovani: Franc Medved-Groga za predsednika, Franc Bezeljak-Ciril za podpredsednika, Gabrijel Peternelj za tajnika, Janko Žagar za finančnega referenta, Maks Štucin za gospodarskega referenta, jaz (avtor knjige) za referenta

za prosveto in šolstvo in Minka Treven-Milica za referenta za socialno skrbstvo in za SPŽZ.

V okviru tega okrožja so bili kraji: Idrija, Črni vrh, Godovič, Ledine, Vojsko, Gorenja Trebuša, Dolenja Trebuša, Šebrelje, Jagršče in Cerkno z vso okolico. Predvideno je bilo, da bo Idrija središče tega okrožja, kamor bo pripadal tudi okraj Žiri.

Ta obseg okrožja pa je trajal le malo časa, zakaj Cerkno z okolico je bilo priključeno k Baškemu okrožju. Tako so nastale tudi nekatere osebne spremembe. Že 12. januarja so na seji izvolili nov odbor OF, ki pa se je na seji 22. februarja združil v enoten NOO OF. Namesto podpredsednika Franca Bezeljaka-Cirila, ki je bil sekretar OK KPS za Idrijsko, so izvolili Lojzeta Medveda iz Šebrelj, za tajnika Ivana Klemenčiča-Janka, ki je bil tedaj rajonski sekretar KPS za Črni vrh in tega mesta ni nastopil, pač pa je mesto tajnika prevzel Konrad Javoršek-Matjaž. Prav tako je dolžnosti finančnega referenta Janka Žagarja, ki se ni udeleževal sej in se je bil medtem približal sovražnemu taboru, prevzel Stane Logar, medtem ko je referat za gospodarstvo prevzel Lojze Likar iz Črnega vrha, vojaškega pa Lipe. Na novo je bil ustanovljen agitprop, ki ga je vodila Vesna, in sicer propagando in politično delo, dopisništvo in kulturne prireditve.

Organizacija SPŽZ je bila v okrožju razdeljena na šest rajonskih odborov, prav tako ZSM.

V letu 1944 se je tudi ljudska oblast že docela zakoreninila in uveljavila. Kako odločilno so posegali v dogajanje odbori in komiteji, je razvidno iz pisma, ki ga je poslal okrožni komite za Idrijsko mestnemu komiteju v Idrijo 8. januarja 1944:

V zvezi z mobilizacijo, ki jo nameravajo izvesti Nemci v Idriji, vam naročamo naslednje:

1. Da takoj brez odlašanja začnete z agitacijo za prostovoljni vstop Idrijčanov v našo vojsko.

2. Da takoj začnete z akcijo, ki vam je poverjena... Delo v rudniku morate ustaviti, pa če ga tudi zalijete z vodo, kot so storili delavci v Rablju. Sramotno je, da tega že dosedaj niste storili, ker s tem podaljšujete vojno in ropate našo zemljo...

Kot bomo videli pozneje, pa zahteva glede rudnika ni ostala samo pri besedah.

Nekoliko drugačno, vendar kritično pismo, ki je opozarjalo na napake, ki so se dogajale zaradi malomarnosti v partizanskih enotah, pa je v istem času poslal črnovrški rajonski komite — sekretar je bil Ivan Klemenčič-Janko — okrožnemu komiteju KPS za Idrijsko:

V sredo, 5. januarja, je prispela brigada Ivana Gradnika z Otlice v Trebče in tam prenočevala. Drugo jutro je kolona okoli 150 Nemcev prihajala iz Koševnika in Idrijskega loga, napadla brigado in jo pognala v beg. To se je zgodilo zaradi presenečenja in nepripravljenosti vojakov. Terenska obveščevalka je menda do časa obvestila štab brigade o bližajoči se nevarnosti. Štab pa ni upošteval njenega sporočila. Partizanov je bilo mrtvih trideset, Nemcev tudi nekaj.

Štab brigade je pozneje pisal črnovrški komandi mesta, naj poišče in dostavi opremo, ki je ostala v vasi, o mrtvih borcih pa ni bilo niti besede.

Zaradi tega dogodka je morala silno padla, medtem ko so belogardisti dobili nov povod za svojo propagando...

Iz teh dveh primerov vidimo, kako prizadevna je bila naša ljudska oblast za odpravo takih ali drugačnih nepravilnosti.

Spričo dejanskih potreb in perečih gospodarskih vprašanj so bile v začetku leta 1944 ustanovljene v vseh vaseh, okrajih in okrožjih na Primorskem gospodarske komisije. Njih naloga je bila urejanje v vojni uničenega gospodarstva, oskrbovanje prebivalstva in vojske z živežem. Medtem ko so bila območja okrož-

nih gospodarskih komisij zelo obsežna in so zajemala menjavo raznega blaga, kot na primer lesa, oglja, surovih kož (z idrijskega okrožja) s koruzo, žitom, semenskim krompirjem in drugim blagom (z goriškim okrožjem). Taka zamenjava vrednosti za protivrednost se je v taki medokrožni trgovini zelo dobro obnesla, kljub temu, da je bilo treba blago često prepeljavati iz Furlanije skozi razne zasede in celo ofenzive.

Člani okrožne gospodarske komisije za Idrijsko so bili: Štefan Gnezda — Vojsko, Lojze Likar — Črni vrh, Viktor Kavčič — Idrija, Salvator Gnezda — Vojsko, Lojze Medved — Šebrelje, Justin Hvala — Dolenja Trebuša, Franc Medvedič — Idrija in Valentin Jurjavčič iz Kanomlje.

Po poročilu ONOO za Idrijsko je bilo v tem času v okrožju približno 40 kg živeža na osebo. V tem ni všteta živina, ki je je po vaseh bilo še precej. V tem času so prišli v obtok v partizanskih tiskarnah natisnjeni boni, ki so služili kot denar. Ljudje so jih sprejeli brez predsodkov, težave so bile le v pomanjkanju drobiža.

Vaške gospodarske komisije so se ukvarjale z gospodarstvom v vasi. Skrbele so za sorazmeren in pravičen odvzem živine, za nabavo semenskega krompirja, za pobiranje davkov v višini zemljiškega davka. Ljudje so zgubili vsak vir dohodkov in so bili popolnoma obubožani. V gospodarski komisiji Vojsko je bilo šest članov: Franc Likar, Janez Gnezda, Anton Hvala, Tomaž Kobal, Feliks Poljanec in Feliks Jež. To so bili večinoma starejši ljudje in nesposobni za vojaško službo.

Tako so se gospodarske komisije na vse kriplje trudile, da bi ublažile pomanjkanje, da bi poskrbele za najpotrebnejše, vsaj najpotrebnejši živež. Pri vsej njihovi prizadevnosti pa so bile pravo prekletstvo sovražne ofenzive; podivjane tolpe so požigale in ropale, ljudstvo pa je ostalo brez strehe in najmanjšega koščka kruha.

Če pa preidemo k nekaterim konkretnim dogodkom, ki so vznemirili prebivalstvo po vsem Primorskem in Gorenjskem, potem ne moremo mimo napada na partijsko šolo v bližnjem Cerknem 27. januarja 1944. Ni še dobro sinila zora, ko se je izpolnilo strašno delo izdajalcev, ki jih je okupator najprej izšolal v posebnih gestapovskih šolah, potem pa jih vtihotapil na vodilne partizanske položaje. Po skrivnih stezah se je iz Idrije pritihotapil nemški planinski lovski bataljon »Heine« in v dobre pol ure pobil 47 partizanov in partizank, večinoma gojencev in gojenk partijske šole.

V tem sivem zimskem jutru, ko nihče v s snegom pobeljeni dolini ni niti zdaleč slutil, se je Cerkno spremenilo v živ pekel. Okrog poslopja, kjer je bila šola, se je nenadoma začel krvavi ples. Nemci so celo z zvonika sejali ogenj in smrt. Sreča je bila, da med napadom ni bilo v šoli vseh gojencev. V komaj polurnem napadu — Nemci so se hitro umaknili preko Želina v Idrijo — je v z žalostjo zastrtem Cerknem obležalo 47 mladih fantov in deklet s Primorskega in Gorenjskem. Samo na klancu proti Labnjam jih je padlo sedemnajst. Strelom v Cerknem je z grozo prisluhnila vsa okolica. Partizan Radoš je sebi in vsem v tolažbo zapel: »Sedeminštirideset src mater slovenskih na Gorenjskem, Primorskem in Beneškem je zatrepetalo v silni bolesti . . .«

Padlo je 47 partizanov in aktivistov in tragedija je naletela na velik odmev v naših zaselkih in dovolj krvavo opozorila vsakogar, kako je treba biti previden, da ne pride do izdaj in sovražnih vdorov, kakršnega je doživelo Cerkno.

Dne 1. februarja 1944 je rinila iz Gorenje Trebuše močna SS kolona. V Rezaziji so vzeli s seboj kmeta Edmunda Škvarčo, da jim je nosil strelivo čez Jelenske robe. Ko so se pri Bončinu prikazali iz gozda, se je vnela majhna praska s 13 partizani, ki so bili na poti iz Cerknega v Vipavsko dolino. Esesovci so v tem

našli vzrok, da so od Bončina odvlekli Janeza Rejca. Oba, Edmunda Škvarčo in Janeza Rejca so potem ustrelili za požgano Kotlarjevo domačijo.

Dne 5. februarja so Nemci prodirali iz Idrije. V Kočevšu jih je sprejela Bazoviška brigada. Nemci se še nikoli niso tako hitro vrnili v Idrijo. Boji so se ponavljali iz tedna v teden, brigada se je vrstila za brigado. Zdaj je napadala sovražnika v Idriji ali Spodnji Idriji ali branila Vojsko Kosovelova, Gradnikova, Gregorčičeva, Prešernova ali Vojkova brigada.

Spričo tega, da sta Idrija in Vojsko bila vedno zelo tesno povezana, je na planoti še posebej odmevala vest o diverzantskem napadu na idrijski rudnik. To se je zgodilo v noči od 6. na 7. februar. Takrat se je 9 tovarišev pod vodstvom narodnega heroja Evgena Matejka-Pemca spustilo proti Idriji. Dva so pustili na straži, sedem jih je zlezlo navzdol po slepem jašku, ki ga uporabljajo za dviganje rude. S seboj so imeli 25 kg streliva. S tem so minirali črpalke v tretjem obzorju, nato so se spustili v enajsto obzorje. Tam so pri glavnih vodnih črpalkah zajeli strojnika in mehanika in pozneje še dva rudniška čuvaja. Nato so razbili vrata v skladišče streliva in minirali črpalke. Trije tovariši so se spustili še v trinajsto obzorje, minirali črpalke tudi tam in potem prižgali zažigalno vrvico. Na umiku iz jame so seveda podkurili še v ostalih dveh obzorjih.

Do skrajnosti zmučeni so se po lestvah plazili navzgor, in ko so bili že blizu izhoda, so zaslišali prvo eksplozijo na dnu rudnika. Brž pa, ko so bili na prostem, je v globini zabobnelo s tako silo, da se je stresla zemlja . . .

Nemci, okrog 700 do 800 vojakov, ki so držali mesto v šahu, so bili spričo partizanskega junaštva zaprepaščeni. Tako je proizvodnja za lep čas obstala in je akcija pomenila veliko slabitev sovražnikove gospodarske in vojaške moči.

O odmevu na to drzno partizansko dejanje je OK KPS za Idrijsko poročal 17. februarja naslednje:

V mestu so se ljudje po akciji, ki so jo naši borci opravili v rudniku in uničili dve glavni črpalki, razdelili na dva tabora. Večina graja to delo iz razloga, ker so uničene črpalke in druge naprave in, kot pravijo, grozi nevarnost, da bo rudnik popolnoma uničen in z njim tudi glavni vir za obstoj mesta po vojni.

Drugi pa so pripravljeni pomagati našim enotam, da se uniči, kar je še ostalo. Menijo, da je bila napaka v tem, ker niso uničili toliko naprav, da bi morali takoj prenehati z delom v rudniku . . .

Svojo silo je 20. februarja pokazalo zavezniško letalstvo, ki je prišlo nad Idrijo z bombami. 25. februarja je padel v Javorjevem dolu pri Ledinah učitelj Drago Pustišek, pomočnik okrožnega referenta za šolstvo in prosveto za Idrijo. Z njegovo smrtjo je porajajoče se šolstvo na tem območju zgubilo požrtvovalnega prosvetnega delavca.

Dne 13. marca se je slavnostno pripeljal v Idrijo izdajalski general Rupnik. Govor, ki ga je hotel imeti na trgu, je moral imeti drugje, ker so partizani, ki so prišli z Vojskega, obstreljevali trg s težkimi minami.

Dne 10. aprila je bil na Vojskem v gostilni Likar velik partizanski miting. Na njem so sklenili, da bodo podrli vse zapuščene italijanske bunkerje, da bi Nemci ne dobili v njih zatočišča. In ljudje so res že naslednjega dne začeli rušiti bunkerje.

Ker so bili na mitingu ljudje iz sosednjih krajev, domnevajo, da je nekdo izdal Nemcem dejavnost na Vojskem. Posledica tega je bil nemški bombni napad 12. aprila. Po hudem bombardiranju je bilo najbolj prizadeto središče vasi okoli cerkve. Porušili so župnišče, Planincovo domačijo in poškodovali več drugih hiš. Odvrgli so mnogo rušilnih in zažigalnih bomb. Žrtvi napada sta bila tudi Jernej Grošelj in Pepca Gruden.

Istega dne so bombardirali tudi Gorenjo Trebušo in Čepovan.

Pomemben dogodek tega časa je bilo tudi drugo partijsko posvetovanje za Primorsko od 17. do 20. aprila v Gačniku na Vojskem. Na njem so obravnavali mnoga pereča vprašanja, največ pa so govorili o ureditvi ljudske oblasti in o pripravah na nove volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore in v okrajne skupščine.

Prve volitve so bile na Primorskem deloma opravljene takoj po kapitulaciji Italije, nadaljevale pa so se po končani nemški ofenzivi jeseni 1943 in po katerih so novoizvoljeni odbori postali predstavniki ljudske oblasti. Z volitvami so Primorci prednjačili ne samo v Sloveniji, temveč na vsem jugoslovanskem osvobojenem ozemlju.

Priprave za nove volitve pa so se začele na osnovi odločbe Pokrajinskega narodnoosvobodilnega sveta aprila 1944. Te so bile enotne za vse osvobojene kraje na obeh straneh nekdanje razmejitvene črte med Italijo in Jugoslavijo. Osnovni namen je bil, da si ljudstvo z volitvami ustvari svojo oblast. Uveljavi naj se do kraja ljudska volja, z volitvami naj se izrazi pripadnost k Sloveniji in k federativni Jugoslaviji.

Volitve v idrijskem okrožju so bile določene za 13. junij. Tega dne so nadvse slovesno potekale tudi na Vojskem. Volišče v Krpciji je bilo okrašeno s cvetjem in z zastavami. Ljudje so se zavedali, da prvikrat po dolgoletnem suženjstvu volijo svojo ljudsko oblast. Kandidatno listo so predlagale vse množične organizacije: OF, SPŽZ, ZSM. Za NOO je bilo predlaganih 18 kandidatov, od tega trije za predsednika in trije za tajnika. Pet kandidatov pa je bilo predlaganih za okrajno skupščino. V NOO so bili izvoljeni: Anton Hvala, Peter Vončina, Franc Likar, Ciril Mrak, Matevž Vidmar in Alojz Gruden. Za delegata v okrajno skupščino pa Blaž Likar in Tomaž Skok. Ta odbor je

brez redkih sprememb opravljal svoje dolžnosti do osvoboditve.

Osnovne naloge NOO so bile skrb za splošno blaginjo in gospodarstvo, urejanje vseh zadev javne uprave, pobiranje davka in zbiranje živeža za obubožano prebivalstvo in partizanske enote in nudenje vsestranske pomoči. Razumljivo je, da so se novi odbori bistveno razlikovali od prejšnjih italijanskih občinskih uprav. Krajevni NOO so bili izključno orodje občanov v njihovem boju. V organizacijskem oziru so bile izvedene še nekatere spremembe. Tako je na primer POOF dne 15. julija z odlokom preuredil okrožja. Od prejšnjih trinajst jih je ostalo le pet, ta pa so imela večje ali manjše okraje. Severnoprimorsko okrožje, kamor je sodil okraj Vojsko-Črni vrh, je imelo sedež v Hotenji nad Dolenjo Trebušo. Najnižji organi oblasti so bili vaški NOO, ki so jih začeli voliti že jeseni 1943. Igrali so veliko vlogo zlasti pri reševanju perečih gospodarskih vprašanj.

Volitev niso izvajali v vseh okrožjih zaradi sovražne ofenzive ali drugih razlogov v istem času, vendar je bilo od junija do septembra izvoljenih na Primorskem preko tristo NOO s skoraj stoodstotno večino. In kakšne vtise je imel o teh volitvah angleški major Arthur Tucker, član anglo-ameriške vojaške misije? Ponovimo naj kar njegove besede:

»Prišel sem v vašo deželo šele pred nekaj urami. V teh kratkih urah sem bil priča dogodkom, ki so me navdali z občudovanjem. Več kot samo častno se mi zdi, da sem med vami ... Sami se že pripravljate na svobodno življenje, ki ga bo prinesel mir. S čudovito vero in z organizacijo ste izvedli volitve, čeprav tako blizu sovražnika in pod tako težkimi pogoji. Zemlja govori iz tega ljudstva!«

Bombardiranje posameznih vasi in tudi sovražnikovi zahrbtni napadi so bili v tem času samo predigra za poletno ofenzivo, ki se je začela 8. junija in je zelo močno prizadela Cerkljansko. Dva dni pred tem

je prišla semkaj 31. divizija. Medtem ko se je štab divizije nastanil v Šebreljah, so se brigade razmestile na pomembnejših višinskih točkah. Pred sovražno premočjo pa so se morale brigade po kratkem spopadu umakniti, podivjani esesovci, pomešani s slovenskimi domobranci, pa so se znesli nad civilnim prebivalstvom in 10. junija ter v naslednjih dneh požgali šest vasi: Reko, Jagršče, Šebrelje, Lazec, Plužne, Otaležž in številne samotne kmetije po Šebreljskem vrhu in Masorah. Požgali so 81 hiš, 58 hlevov, mnogo kozolcev, kmečkega orodja, obleke, živil in druge opreme v skupni vrednosti 10,530.000 lir in pobili mnogo ljudi, med njimi slepega harmonikarja Andreja Vončino.

Velik zločin, ki bo še poznim rodovom grozljiv primer podivjanega zverstva, ki je zgubilo sleherno sled človečnosti, je neka enota SS iz Trsta napravila pri Sedeju na Krnicah. Tja so pripeljali tri ujete partizane. Komandant enote je povedal, da bodo mlajšega odpeljali v Idrijo, starejša dva pa usmrtili. Dobro uro so ju pretepali v hiši, nato pa je eden izmed vojakov segel po kuhinjskem nožu in sunil prvo žrtev v levo oko:

»To imaš za — Smrt fašizmu!«

Nato je zasadil ostrino noža v desno oko:

»To imaš za — Svobodo narodu!«

Potem so ponovili isto pri drugem jetniku. Ljudje so z grozo v očeh strmeli v strahotno zverstvo.

»Ali vidita zdaj Tita?« so se krohotali esesovci, med katerimi so bili tudi domobranci.

Oslepljena ujetnika so nato odgnali za hlev ter jima na češnjevem parobku odsekali glavo. Pri tem bestialnem dejanju so se slikali; devet slik, ki so jih pozneje dobili pri ujetem sovražniku, kaže, kako so žrtvi nategnili na parobek, kako je podoficir slekel suknjo in z mesarsko sekiro odsekal glavo, kako je glava odpadla, kako sta obe glavi postavljeni na mizo, ena ima na glavi titovko in med zobmi cigareto.

Zraven so napisali: »Srčni pozdrav SS-a KWK, mož z zelenim klobukom.«

Komaj se je »poletna ofenziva« polegla, že je štab IX. korpusa sredi volilnega navdušenja zbral svoje enote za napad na železniško progo Most na Soči—Podbrdo. V štirih dneh. od 28. junija do 2. julija, so bile uničene sovražne postojanke Koritnica, Mohorc, Pranger, porušili so osem mostov in na mnogih krajih železniško progo. V teh bojih je bilo pobitih tudi precej sovražnikov in opravljeno vojaško dejanje, ki ga lahko mirno ocenjujemo z evropskimi merili. S tem so enote IX. korpusa za dalj časa onemogočile ves železniški promet preko našega ozemlja na bojišče v Italijo.

To je izpričal tudi general Wilson maršalu Titu: »Ti uspehi, posebno tisti v Sloveniji, so bili velike važnosti, ker so ustavili delovanje življenjsko važnih sovražnikovih prometnih žil.«

Laskavo priznanje je dal IX. korpusu tudi angleški major Wood, vodja angleške vojaške misije pri štabu tega korpusa, ki je o napadu v Baški grapi dejal:

»Mnogi se ne zavedajo, kako veliko pomoč ste nudili zavezniškim operacijam v Italiji, da ste uničili tako važno prometno žilo, kot je železniška proga, ki veže Italijo z Nemčijo preko Baške grape. Če bi prekinili promet le za tri dni, bi bilo to velikega pomena. Na primer, ko so vaši borci porušili Štampetov most, so v Ljubljani zaman čakali vlaki, polni nemških vojakov, na odhod. Tako je tudi propadel nemški načrt, da bi prav v istem času pomnožili svoje čete v Italiji . . .«

V okvir te protiofenzive sodi tudi uničenje belogardistične postojanke v Hotavljah. Uničila jo je Vojkova brigada v noči od 18. na 19. junij. In ko so se enote 30. divizije umikale iz uničenih Hotavelj preko Cerkljanskega na Trnovsko in Banjško planoto, so 20. junija na Oblakovem vrhu iznenadile Nemce. Na-

pad je bil tako bliskovit, da sovražniku ni preostalo drugega, kakor spustiti se v beg proti Idriji.

16. julija 1944 je bilo v Idriji javno zborovanje. Razen nemških oficirjev in nekaterih meščanov so se zborovanja udeležili še župan Karel Treven, podžupan Srečko Bajt in mestni župnik Janko Žagar. Govornik je poveličeval moč nemškega orožja, ki si bo nedvomno izbojevalo zmago.

To zborovanje je nedvomno dalo pobudo ONOO OF za Idrijsko, da je v Idrijo posameznim občinskim možem poslal naslednje obvestilo:

Pozivamo te, da takoj podaš ostavko mestnemu občinskemu odboru, katerega član si, ker te bomo sicer imeli za sodelavca okupatorja.

Gornjo zahtevo utemeljujemo s tem, da sovražnik hoče z dopuščanjem teh odborov razbiti našo borbeno enotnost in s tem škodovati našemu osvobodilnemu boju. Zato ne sme v njih sodelovati noben pošten Slovenec!

V zvezi s tem OK KPS ugotavlja: Partija je v mestu zelo šibka. Od novembra 1943 do julija 1944 je bilo izključenih 18 članov. ZKM se ukvarja izključno z intendantskimi posli, medtem ko delo na političnem področju zanemarja.

Tudi odbor OF je zanemarjal svoje dolžnosti. Sploh se ni sestajal in deluje kakor kakšna socialna ustanova iz prejšnjih časov. Zato so izvolili nov odbor.

Nasploh se ugotavlja, da se ljudstvo še ne zaveda pomembnosti ljudske oblasti. Ljudje so še plašni, sramežljivi, z občutkom manjvrednosti. To se opaža zlasti pri revnejšem prebivalstvu, ki ga je strah pred vaškimi magnati, katerih jeze si ne želi nakopati. Zato se ljudje ne upajo glasovati ali odločati tako, da bi utegnilo prizadeti premožnejše.

Ljudskega posojila Svobode, ki je bilo razpisano od 27. aprila do 27. junija, je bilo nabranega v idrijskem okrožju za 574.533 lir, in sicer je Idrija prispevala 170.000, Vojsko 102.350, Črni vrh 44.665, Gorenja

Trebuša 81.900, Dolenja Trebuša 35.000, Kanomlja 85.330, Šebrelje 88.388 in Ledine 26.900 lir. Te številke tudi govore o zavesti prebivalstva. Po okupatorju opustošeni in gospodarsko pasivni kraji ter čisto partizanski kraji so prispevali neprimerno več kakor pa

Nekdanji komunistični poslanec v rimskem parlamentu, Jože Srebrnič, je po osemnajstih letih zapora in konfinacije postal član POOF za Primorsko

kraji, ki niso bili prizadeti in so nasploh bogatejši.

Med važnejše dogodke naj navedemo še veliko politično zborovanje in kulturno prireditev, ki je bila na Vojskem 29. junija 1944. Mitinga se je udeležilo več tisoč ljudi iz vse bližnje in daljne okolice.

Voditelji zborovanja so bili: France Bevk, Jože Vilfan in Jože Srebrnič. Prisotna je bila tudi angleška vojaška misija.

Med zborovanjem se je na nebu nenadoma pokazalo sovražno letalo in vsi prisotni so se naglo poskrili po gozdu. Letalec je trikrat zaokrožil nad krajem, ker

pa na srečo ni ničesar opazil, se je oddaljil nazaj proti Gorici.

Poleg igralske skupine IX. korpusa, Bogdane Stritarjeve in Nade Vidmarjeve so nastopili v obliki tekmovanja tudi domači pevski zbori z Vojskega, iz Gorenje Trebuše in Kanomlje. Prvo mesto je zasedel pevski zbor z Vojskega.

Nekaj dni po tem zborovanju je odšel z Vojskega Jože Srebrnič, član POOF. Pot ga je vodila na podobno predvolilno zborovanje v Brda. Nazaj grede je dne 12. julija utonil v naraslih valovih Soče.

Vest o smrti najstarejšega primorskega partizana, človeka, ki je vse svoje življenje posvetil političnemu delu na Primorskem, bil je komunistični poslanec v rimskem parlamentu, in ki je potem, ko se je udeležil oktobrske revolucije, večino svojega življenja preživel v fašističnih zaporih in konfinaciji, je boleče odjeknila med primorskim ljudstvom. Izraz te bolečine je vdahnil skladatelj Makso Pirnik v skladbo

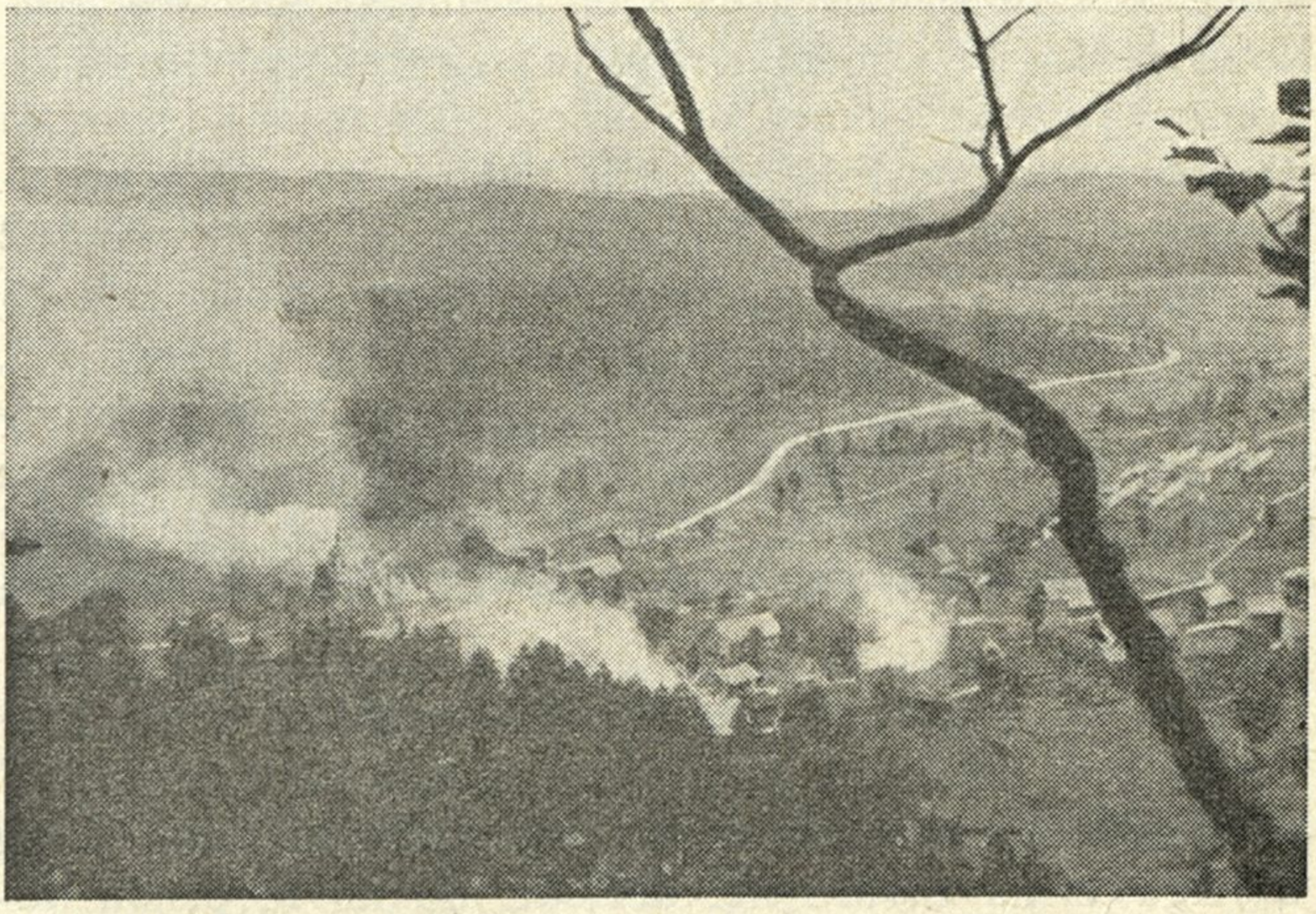

Obračun z belogardistično postojanko v Črnem vrhu nad Idrijo 1. septembra 1944

»Smrt v Brdih« in jo tudi posvetil v spomin Jožetu Srebrniču, staremu borcu za pravice delovnega ljudstva na Primorskem.

20. junija 1944 pa je na Jelovici padel narodni heroj Jože Mihevc-Rudar, komandant udarne brigade Janka Premrla-Vojka. Rodil se je leta 1922 kot sin idrijskega rudarja. V partizane je odšel jeseni leta 1942. Neustrašen in pogumen je šel skozi številne boje. Februarja 1944 je bil imenovan za komandanta Gradnikove, pozneje pa Vojkove brigade.

Zabeležimo naj še tretjo partijsko konferenco za Primorsko, ki je bila 15. in 16. julija leta 1944 na Velikih Laznah. In tudi »Tekmovanje zmage«, ki ga je 20. avgusta razpisal IOOF.

Zadnje dni avgusta so se odpravile primorske brigade, razen Gregorčičeve, ki je bila pred tem odšla v Slovensko Benečijo, proti Črnemu vrhu, enemu izmed prvih središč partizanstva na Primorskem, saj je nedaleč od tam Brinov grič, kjer je imela taborišče Vojkova četa. V Črnem vrhu je namreč zakrknjenim konservativnim elementom poleti 1944 uspelo osnovati domobransko postojanko. Od tod je, po naših obveščevalnih podatkih 142, po sovražnih virih pa 132 pripadnikov 15. čete slovenskega domobranstva, ki ji je poveljeval podporočnik Jože Jakoš, z zasedami, s sovražno propagando vznemirjalo partizane v obrobnih krajih idrijskega območja, v Trnovskem gozdu in še posebno na Colu, važnem prehodišču za vzdrževanje zvez med IX. korpusom in Glavnim štabom Slovenije.

Ker so ostali za vsa opozorila gluhi, a ob tem vedno bolj predrzni, je moralo spregovoriti orožje. V noči pred 1. septembrom so se zgrnile brigade okrog Črnega vrha, zavarovale dohode, da ne bi prišla obkoljenim prehitra pomoč, in zarana je Gradnikova brigada začela z napadom.

Boji so se vlekli ves dan, a slednjič so se trdoglavi zaslepljenci morali vdati. Sredi noči so se skozi goreči Črni vrh umikale brigade, ki so ščitile Gradnikovce, proti Colu in Predmeji, Idriji in Godoviču in marsikateremu partizanu je bilo hudo, da so mnogi nedolžni ljudje prišli ta dan ob streho, ne zaradi boja, ki je bil neizbežen, ampak zaradi tistih, ki so sejali tuje seme na slovenskih tleh.

Vojsko, ki je komaj nekaj ur hoda od Črnega vrha, te nadloge ni poznalo. Prebivalci so ostali stanovitni s svojo vojsko in konec koncev preveč v središču dogajanja so bili, da bi lahko kdo uspel, tudi če bi poskušal s takimi nakanami. Celo župnik Jeklin je bil partizanom naklonjen in jih je podpiral kakor vsi drugi vaščani.

Ena izmed glavnih barak partizanske bolnišnice »Pavla« v grapi pod Hudim poljem

O prvih začetkih bolnišnice »Pavla« si podatki nekoliko nasprotujejo. Nobeno poročilo ne pove vsega, ker gre za različne objekte in za različne čase uporabljanja. Zato bomo povzeli iz zapiskov, ki so jih na-

pisali nekateri ranjenci, ki so se v tej bolnišnici zdravili, in iz pripovedovanj nekaterih domačinov, ki so pri bolnišnici tako ali tako sodelovali.

Najprej naj omenimo pismo CK KPS z dne 3. marca 1943, naslovljeno PK KPS za Primorsko, v katerem je rečeno: »Dragi tovariši, pošiljamo vam za potrebe naše vojske na Primorskem dr. Petra. Pošiljamo ga preko cone tudi do vas, da se dogovorite z njim glede odhoda zdravnikov in drugega sanitetnega osebja iz Gorice.«

To pismo dovolj zgovorno pripoveduje o prihodu prvega partizanskega zdravnika na Primorsko, pa tudi, da se je dr. Aleksander Gala-Peter mudil 6. marca 1943, to je ob napadu na partizansko taborišče, na Brinovem griču ter da je za ranjence ob tem napadu ustanovil prvo sanitetno postajo. To je vodil Feliks Kosmač vse do zloma Italije in goriške fronte.

Začetek bolnišnice »Pavla« je torej povezan še z Vojkovo četo, saj so ranjence z Brinovega griča, ko so Italijani 6. marca 1943 nenadoma napadli partizansko taborišče, spravili najprej na Krekovše, od tod pa v bunker v bližino Klavž ob Idrijci, kjer so ostali do zloma Italije. V širšem pomenu besede pa je partizanska saniteta začela delovati ob goriški fronti in prvi nemški ofenzivi, ki je tej sledila. Tedaj so bili ranjenci preneseni najprej izpod Gorice do Lokavca, nato na Predmejo in pod Goljake, od tod pa so se umikali pred nemško ofenzivo do Male gore, Zadloga, Tršanovša in k Tratniku v Čekovniku. Tudi ta prevoz ranjencev je vodil in spremljal dr. Aleksander Gala-Peter.

Tratnikovina je samotna kmetija nad grapo Idrijce. Tu se je zadnje dni oktobra 1943 združila bolnišnica s sanitetno postajo številka 1. Iz sanitetnih postaj na Vršah pri Čepovanu in na Jagrščah nad Želinom pa sta nastali okrevališči ali podružnici osrednje bolnišnice, kakor so ju imenovali.

Domačija je tedaj postala ambulanta, bolnišnica, ekonomat in javka. Povečati se je moralo tudi število osebja in se zaradi varnosti preseliti v skrito postojanko, globoko v soteskah Trnovskega gozda, medtem ko sta na starem mestu ostala ekonomat in javka. Iz edine barake z ognjiščem in s smrekovimi vejami podloženimi posteljami se je polagoma razvila bolnišnica »Pavla«. Spričo potreb se je večala in se vgnezdila v treh krajih na devetih varnih mestih. Način gradnje barak je bil izredno preprost. Toda stanje samo je priganjalo k hitrejši graditvi.

Glavni oddelki so bili: »A«, »B«, »Očkova«, »Centrala«, »Delta« in so sprejeli in zdravili do osvoboditve okoli 1000 ranjencev.

Nenehni boji, napadi in ofenzive so zahtevali razširjenje bolnišnice. Lažjim ranjencem so zgradili postojanko »Delta«, ki pa so jo morali zaradi pobega bolničarke Cilke izprazniti, kakor tudi druge postojanke.

Najhujši ranjenci so bili z velikim naporom spravljeni v podstreške, malo prej postavljene visoko v Tisovcu. Zato so morali še pred zimo leta 1944 zgraditi dve novi postojanki pod Hudim poljem in »Centralo«. Ta je imela za lažje ranjence dve »podružnici« na Vršah in v Jagrščah. Okrevajoči so bili pod stalnim zdravniškim nadzorstvom. Na Vršah je bil tudi tečaj za usposabljanje bolničarskega osebja. Vodil ga je dr. Bogdan Brecelj. Po končanem tečaju sta okrevališči oskrbovala bolničarja Tone in Stanko Kosovel, ki je v tej službi padel v zadnji ofenzivi na Primorskem. Izsledili so ga policijski psi.

V podružnici na Vršah in v Jagrščah so se večinoma zdravili okrevajoči ranjenci, ki so jih pošiljali tja iz centralne postojanke. Za pravilno zdravljenje in negovanje v okrevališčih je skrbela zdravnica, ki je nadzorovala zdravljenje z rednimi obiski.

Še nekaj o tem, kako so bolnišnico gradili. Stanje samo je priganjalo k novemu in hitrejšemu postavlja-

nju barak. Spočetka so jih delali iz brun in desk, žaganih na kraju samem s starinsko ročno žago. Potem pa so jih sestavljali iz desk na žagi pod Počeparjem in v Gačniku. To so bile že prave montažne hišice. Delo je vodil samouk Rafael s pomočniki Dimom, Ludvikom, Conom in drugimi. Zgradili so več desetin barak in različnih bunkerjev, od pralnice in kuhinje, do lične operacijske barake z vsem potrebnim inventarjem. Delo sta v glavnem vodila dr. Aleksander Gala-Peter in dr. Pavla Jerina-Lah.

Najpomembnejše pri tem pa je morda zavest prebivalcev Mrzle rupe, Čekovnika, Vojskega in Gorenje Trebuše, zlasti Mrzle rupe, ki so »Pavli« ob vsakem trenutku nudili pomoč. O vsem pa so zvesto molčali, da ja ni prišlo do kakega izdajstva. Obveščevalci, največ dekleta, so skrbno čuvale tajnost in obveščevale o nevarnostih. Večkrat so morale veliko tvegati, ko so iz teh oddaljenih krajev šle v Idrijo ali Gorico po zdravila.

Obveščevalna pisma, instrumentarij, zdravila in serumi so vedno v redu prispeli v bolnišnico.

Za prebivalce Mrzle rupe je bilo nujno, da so delili usodo z bolnišnico. Skupine ranjencev so sprejemali pod svojo streho z velikim sočustvovanjem. Omevnikarjevi, Kolenčevi, Bajtovi in Tratnikovi so vselej brez godrnjanja spraznili svoje hiše, ko so v mrzlih zimskih nočeh ali v visokem snegu pripeljali nove ranjence, a jih niso mogli takoj odpremiti v bolnišnico.

Več izredno svetlih primerov čudovite požrtvovalnosti bi lahko navedli o ljudeh, ki so tako ali tako sodelovali z bolnišnico. Sedemdesetletna Lokvarica je s culo ob palici hodila z ranjenci. Bajtov Jožek je padel v zadnji ofenzivi, ko je nesel ranjencem mleko.

Pa dajmo besedo še domačinom. Jože Vončina pripoveduje:

»Ranjen sem bil pri Slabetu na Cerkljanskem vrhu. Nekaj časa so me zdravili v ‚Franji‘, pozneje,

leta 1944, so me premestili v ‚Pavlo'. Ta je bila najprej na Suhi Idrijci pri Klavžah, nakar so zgradili novo pri Golnicah za Krekovšem. Vsi so morali občudovati zgledno zdravnico Pavlo Jerina-Lah, ki je držala pokonci moralo ranjencev in osebja v najtežjih trenutkih. Z dr. Francem Dergancem sta tekmovala, kdo bo nanosil več vode. Vodo je bilo treba nositi v lempi precej daleč za vso bolnišnico.

V snežnih dneh smo morali s sitom sejati sneg, da smo zakrili sledove.

Spomladi 1945 smo se zaradi velike ofenzive morali umakniti z vso bolnišnico v Stene za Brusovim robom. Brez vsake oskrbe in v mrazu smo tam vzdržali tri dni in tri noči, hudo ranjeni pa so bili že ves mesec v neki veliki skalni votlini. Po umiku Nemcev, ki so prevohljali ves Trnovski gozd, smo se zopet vrnili. Bolnišnice sovražnik ni bil odkril. V maju 1945 smo se preselili v bivšo italijansko bolnišnico v Postojni, še več pa jih je šlo v Gorico.«

Pri Andreju Kolencu v Mrzli rupi je bila javka. Tja so od vseh strani prinašali ranjence. Potem so prišli zdravniki, da so jih prevezali ali obvezali, nakar so prišli nosači, jim zavezali oči in jih odnesli v bolnišnico.

Tudi Andrej je pripovedoval:

»Nekega večera so prinesli dva hudo ranjena in mi ju izročili. Naslednjega jutra pa so prihajali po Razorih proti Mrzli rupi Nemci. Hitro sem naložil oba ranjenca na sani in ju odpeljal v gozd. K sreči so se Nemci obrnili proti Vojskemu. Ko je bilo varno, sem zakuril ogenj, da sta od mraza otrpla ranjenca zopet prišla k zavesti.

Javka je bila tudi pri Omevnikarju. Glavni zdravnik v bolnišnici je bila Pavla Jerina-Lah iz Logatca, upravnik pa Jože Kenda iz Idrije.«

Viktor Šuligoj iz Mrzle rupe se spominja:

»V bolnišnico ‚Pavlo' sem prišel 20. marca 1944. Ranjen sem bil štirikrat v prsi in v glavo v Rovtah.

Partizanski zdravnici dr. Franja Bojc-Bidovec (levo) in dr. Pavla Jerina-Lah

Bili smo v zasedi, da bi belogardisti ne prišli na pomoč Hotedršici, kjer smo napadali belogardistično postojanko.

Bolnišnica je bila dobro skrita. Zgrajena je bila iz več barak. V eni izmed teh je bila operacijska soba. Hrana, ki so jo pripravljali v kuhinji, je bila dobra. Hudo ranjenim so posvečali več skrbi, kakor pa laže prizadetim. V začetku sem ležal na smrečju, ki je bilo pokrito s šotorskim krilom, pozneje se je stanje zboljšalo. Dobili smo blazine, rjuhe in dovolj odej.«

Filip Vončina je tudi delal za »Pavlo«:

»Med NOV sem skrbel za bunkerje, ki jih je potrebovala ‚Pavla'. Dva bunkerja sem zgradil v hiši na Ravni. Prvi je služil za šivalne stroje, drugi za

rjuhe in perilo za ranjence. Šivilje so za ranjence šivale pri Čuku. Ko se je bližala nevarnost, sem moral spraviti šivalne stroje v bunker. Čevljarji so imeli delavnico v Plužnjah. Tudi od tam so prinašali čevlje in orodje v bunker.

Ekonomat in mesnica za ‚Pavlo' sta bila v gozdarski hiši v Mrzli rupi. V ekonomatu so imeli tudi zdravila in druge pripomočke.

V zadnji ofenzivi se je po naključju udrlo konju — in tako so Nemci skladišče odkrili in odpeljali dva tovornjaka blaga, živeža in zdravil.«

Pobudo za prostor, kjé naj bi postavili »Pavlo«, je dal Feliks Vončina.

Bolnišnica »Pavla« je bila nedvomno prav tako pomembna kakor bolnišnica »Franja«. Medtem ko je slednja ohranjena kot muzej, ki ga vsako leto obiskuje na tisoče izletnikov in turistov in jim pripovedujejo o veliki partizanski podjetnosti in plemeniti skrbi za ranjence in bolnike, pa o bolnišnici »Pavla« ni več nobenega sledu.

Že takoj po osvoboditvi so se našli neodgovorni ljudje, ki so barake podrli, deske, vrata in okna pa raznesli na vse strani. Kar niso uničili ljudje, je uničila huda zima 1952. leta, ko je strla še zadnje skromne ostanke. In prav zaradi hudih zim ne kaže, da bi »Pavlo« restavrirali, lepo in potrebno pa bi bilo, da bi se vsaj za dvajsetletnico vstaje spomnili s spominskimi ploščami pomembnejših domačij, ki so bile v tesnem sodelovanju z bolnišnico vse od njene ustanovitve do osvoboditve.

Druga pomembna ustanova na Vojskem je bila tiskarna »Slovenija«. Od septembra 1944 do osvoboditve je bilo v njej natisnjenih 200 raznih tiskov v nakladi 949.300 izvodov; »Partizanskega dnevnika«, raznih brošur, knjig, letakov, formularjev in drugih tiskovin pa v skupni nakladi 2,017.648. Saj je »Partizanski dnevnik« dnevno redno izhajal v nakladi od

4000 do 7000 izvodov; najvišjo naklado je dosegel 1. januarja 1945 s 7160 izvodi.

»Partizanski dnevnik« se je razvil iz skromnega brigadnega lističa. Spočetka so ga razmnoževali v eni, polagoma pa kar v šestih ciklostilnih tehnikah, zakaj primorske pratizanske enote, kakor tudi prebivalstvo ni sprejemalo tega prvega slovenskega dnevnika na Primorskem le kot političnega obveščevalca, marveč tudi kot vsestranskega prosvetitelja. Le tako je razumljivo, da se je vrtela stalna naklada lista od štiri do šest tisoč izvodov.

Spočetka sta »Partizanski dnevnik« urejevala Edvard Kokalj-Martin, ki je kot glavni steber lista padel v zadnji primorski ofenzivi, in France Vreg-Mile. Pozneje je postal njegov odgovorni urednik Lev Modic.

V začetku maja 1944 je v Govcih nad Gorenjo Trebušo začela delovati nova tiskarna »Julij 63«. Tu so spočetka razmnoževali na majhnem stroju samo letake, kmalu pa so dobili iz Šeberjeve tiskarne v Postojni večji stroj, in kljub pomanjkanju črk so 5. septembra 1944 začeli v tej tiskarni tiskati »Partizanski dnevnik« na dveh straneh.

Natisnili so trinajst številk v okoli 4000 izvodih. Pred tem pa je izšlo že 235 številk manjšega formata.

Ker so kljub temu še ostale nekatere težave, je bilo treba misliti na novo tiskarno, saj je tisk igral velikansko vlogo. Spričo tega je po propadli nemški ofenzivi poleti 1944 sklenil POOF izdajati svoje glasilo kot tiskan dnevnik, najprej na dveh, pozneje na štirih straneh časopisnega formata.

Prebivalstvo Primorske in Gorenjske je novico sprejelo z navdušenjem, saj so list vsak dan nestrpno pričakovali. Pripovedoval jim ni samo o političnih in vojaških dogodkih doma in na svetovnih bojiščih, ampak še o marsičem, saj jim je bil največkrat tudi edino branje.

Medtem so v Studencu pod Ogalcami (prostor jim je pokazal Peter Kogej) začeli graditi tiskarno »Slovenijo«. Gradil jo je del zaščitne čete POOF, katere komandir je bil Angel Kosovel-Peter, vodja gradnje pa je bil Boris Race-Žarko.

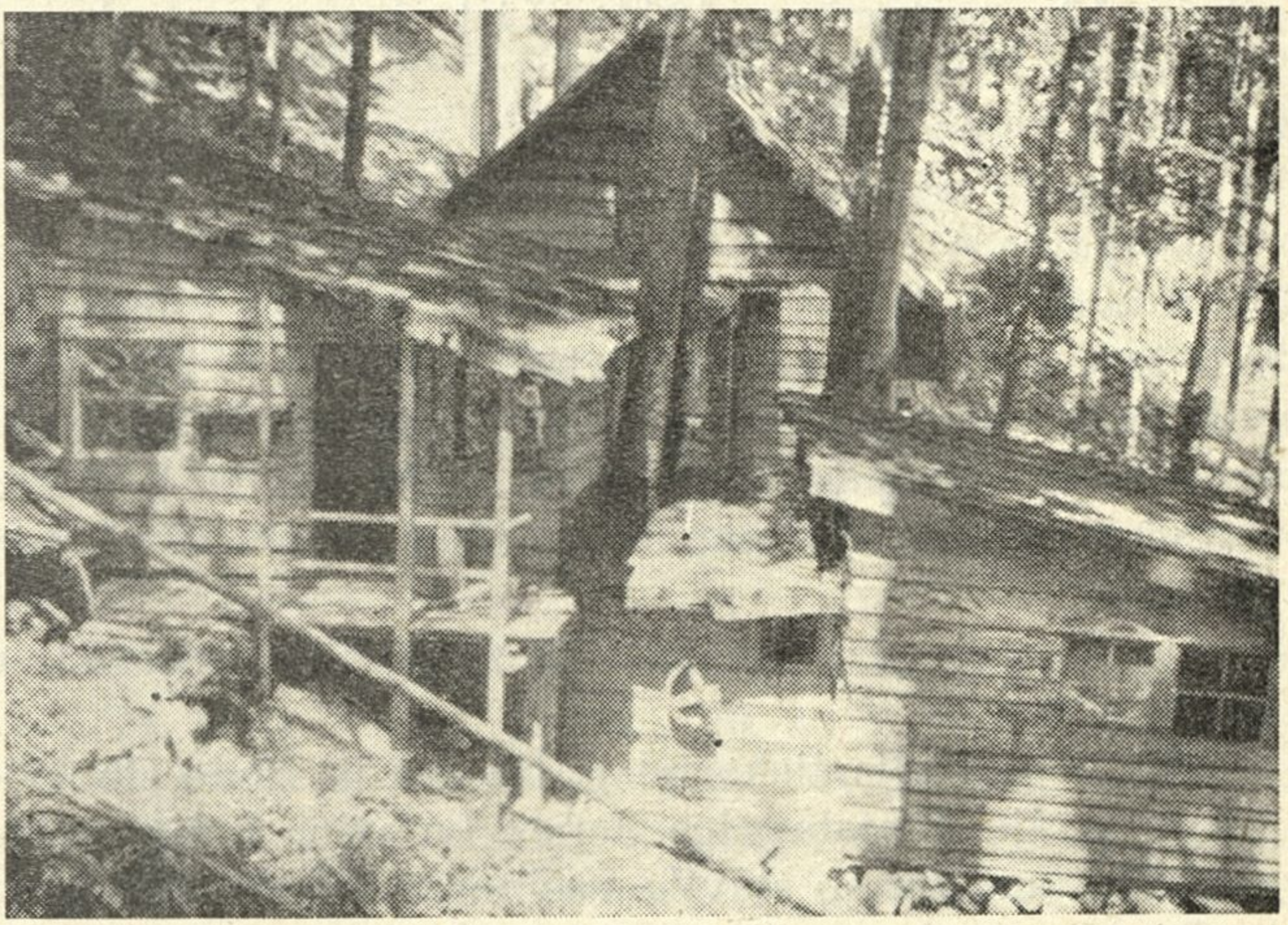

V Studencu pod Vojskim je avgusta 1944 začela obratovati partizanska tiskarna »Slovenija«. Ohranjena je kot muzej

Delo je napredovalo razmeroma hitro. Na žagi v Gačniku so žagali les, delavci pa so izdelovali montažne barake za tiskarno. Vse je teklo skrivaje in samo ponoči so jih prepeljavali v Studenec. Stvar je bilo treba skriti pred vsakimi nepoklicanimi očmi, še posebno pa pred sovražnikom. Ob morebitnem nenadnem vdoru nikakor ne bi smel postati pozoren na dele barak.

Pobudniki primorskega partizanskega tiska so nato iz daljnega Milana pripeljali dve in pol tone težak tiskarski stroj in 25 ton tiskarniških potrebščin. Vse so po sreči pripeljali mimo mnogih sovražnih kontrol

in zased v Studenec. Tu so zgradili celo naselje, kjer je okrog 50 ljudi vsak dan delalo tudi po 16 ur, da je »Partizanski dnevnik« lahko izhajal v 7000 izvodih.

Ker je bilo ob izviru »Studenca« tudi dovolj vode, so si omislili še električni pogon. V novi tiskarni »Slovenija« je izšla prva številka »Partizanskega dnevnika« 18. septembra 1944. List je potem skoraj nemoteno izhajal do osvoboditve. To je bil največji dogodek v zgodovini primorskega partizanskega tiska in je močno odjeknil po vsej Primorski.

Za potrebe tiskarne je bila avgusta 1944 ustanovljena tudi kurirska postaja P-8 v Humu. V njej je bilo šest požrtvovalnih kurirjev. V Hum je bilo mogoče priti samo z dveh strani: z Vojskega in Oblakovega vrha. Kraj je imel še to prednost, da je bil v primeru nenadnega napada možen umik v bližnje gozdove.

Od domačinov je imel stalne zveze s tiskarno Peter Kogej.

Tehnični vodja tiskarne je bil grafik Rado Cenčič-Mitja, vodja črkostavnice Janez Lajevic, vodja strojnice Platon. List so stavile večinoma mlade tovarišice iz Opatjega sela na Krasu in iz Črnomlja. V uredništvu sta razen Edvarda Kokalja-Martina delala tudi dr. Danilo Milič in Lado Pohar-Damjan. Administracijo in razpošiljanje lista je vodila Mimica Bergman.

Za tiskarji niso v požrtvovalnosti in partizanski iznajdljivosti prav nič zaostajali časnikarji. Kljub sovražnim ofenzivam, ki so se včasih bližale tiskarni, je list redno izhajal. Kurirji so redno prinašali rokopise in odnašali časopise, tako da je »Partizanski dnevnik« prišel po kurirskih poteh v enem dnevu na položaje brigad in celo v Trst in Gorico. Ni se redko zgodilo, da je bil list napisan ob zvočni spremljavi strojnic. Tehnični urednik lista je bil Jože Bergman.

V tiskarni so imeli tudi radiosprejemnik, ki je skrbel za vedno sveže novice s svetovnih bojišč. Papir so dobivali iz Trsta in Gorice. Stalna gosta tiskarne

sta bila tudi Tone Baloh in Ciril Lukman-Anjo, vodja pokrajinske tehnike KPS.

Zaradi tajnosti tiskarne je tudi veljalo pravilo: če je kdo zašel v ta prostor, je moral ostati tam do konca vojne in delati v tiskarni, če ga niso prej spoznali ali dobili jamstvo, da je zanesljiv.

Če bi hoteli na kratko podčrtati pomen »Slovenije« in »Partizanskega dnevnika«, moramo to storiti z besedami Franceta Bevka:

»Brez ‚Partizanskega dnevnika' in partizanske tiskarne, ki sta nam vzbujala ponos, sovražnikom pa bes, vsem pa začudenje, bi bil naš boj dokaj težak, zato se ju spominjamo s hvaležnostjo in ljubeznijo.«

Ko so 18. maja 1947 odprli partizansko tiskarno »Slovenijo« kot muzej, je pisatelj »Martina Čedermaca« dejal:

»Kdor bo kdaj stopil v to samoto, naj se zamisli, naj se zamisli nad junaki, ki so v najtežjih okoliščinah, sredi boja, obkoljeni od sovražnika, izvršili to delo. In naj se spomni tovarišev in tovarišic, ki so pogosto v najhujšem pomanjkanju, v trajnih naporih dni in noči dajali vse svoje sile, da je naša velika beseda o svobodi potisočerjena šla med svet. In naj ne pozabi onih kurirjev, ki so tiskano besedo v stalni smrtni nevarnosti in med sovražnimi postojankami raznašali v zadnje primorsko in gorenjsko naselje . . .«

Partizanska tiskarna »Slovenija« je bila pravo pravcato naselje, kjer je živelo in delalo dan za dnem in noč za nočjo nad štirideset časnikarjev, tiskarjev in kurirjev, tovarišev in tovarišic. Dandanes je ohranjena kot spomenik partizanskemu tisku. V barakah so še vedno mize, na njih nameščeni okviri s črkami, razni lepaki, tiskovine, časopisi, brošure in drugo. Še so po kamenju položene cevi do jeza »črnega studenca« v votlini, po katerih je drla voda na turbino, ki je s pomočjo dinama rojevala silo za pogon tiskarskega stroja in za razsvetljavo. V celoti pa partizanska

tiskarna »Slovenija« pripoveduje o veliki zavesti, iznajdljivosti, prizadevnosti partizanskih tiskarjev in tudi o pomembnosti in moči naprednega tiska.

Ko je bilo v septembru 1944 ustanovljeno severnoprimorsko okrožje, sta tvorila Vojsko in Črni vrh en okraj. Volitve v okrajni odbor so bile pri Petru Mohoriču v Čekovniku. Tem volitvam so prisostvovali delegati krajevnih odborov NO Vojskega in Črnega vrha. Okrožni odbor sta zastopala Jože Primožič-Miklavž in predsednik okrožnega odbora Franc Gruden. Za predsednika okraja je bil izvoljen Stanko Carli, ko pa je bil poklican v brigado, ga je od novembra 1944. leta do osvoboditve nadomestoval Blaž Likar.

Okrajni NOO je imel nekaj časa svoj sedež v Gorenji Trebuši, nato na Vojskem, v Kanomlji in Čekovniku v raznih hišah. Od tod se je preselil v Spodnjo Idrijo in nazadnje v Idrijo.

Ker so na Vojsko večkrat prišli italijanski partizani, tudi o njih nekaj besed, zlasti zaradi tega, ker sta spričo hudodelstev prejšnje laške vojske vladala nasproti njim precejšnje nezaupanje in celo mržnja. Pozneje so ljudje doumeli, da žrtve fašizma niso bili samo Slovenci, marveč tudi pošteni Italijani, zlasti delavci iz Trsta in Tržiča ter mnogi furlanski kmetje. Spričo tega ni bilo čudno, če so mnogi zgrabili za orožje in se bojevali proti fašizmu in proti Nemcem, ki so nad naprednim delom sosednjega ljudstva izvajali prav tako strahovlado kakor proti Slovencem.

V mesecu oktobru so Nemci v tako imenovani »požigalni ofenzivi« opustošili predvsem Banjško planoto, Lokovec, Čepovan in Trnovsko planoto. Proti prodirajočemu sovražniku se je najprej borila Vojkova brigada, nato jo je zamenjala Bazoviška brigada,

ki pa se je morala po hudih bojih s premočnim sovražnikom 12. oktobra umakniti v Mrzlo rupo.

Za prebivalstvo teh krajev je bila ta ofenziva ena najhujših, saj so popolnoma izropali in požgali Čepovan, Lokovec, Velike Lazne in Dol-Otlico.

Konec novembra so Nemci izpraznili svoje postojanke v Vipavski dolini. To je bila druga svoboda na Vipavskem. Naše čete so že naslednji dan zasedle Ajdovščino in priredile veliko zborovanje, kulturniška skupina IX. korpusa gledališko predstavo, propagandni odsek pa razstavo partizanskega tiska, ki so jo prenesli tudi v Vipavo. Toda ta vipavska svoboda, ki je na vse vplivala kot topel žarek in prijeten oddih, je bila kratkotrajna. Že v drugi polovici decembra je začel sovražnik novo ofenzivo, ki je bila naperjena proti svobodni Vipavski dolini. V boj sta posegli na Trnovski planoti Kosovelova in Gregorčičeva brigada, na območju Lokovca pa II. brigada Narodne obrambe, ki je pri nekem padlem italijanskem polkovniku zaplenila načrt za ofenzivo, kar je imelo na potek sovražnih operacij pomembne posledice.

V septembru 1944 je prišlo v Trstu zaradi izdajstva do velikih aretacij. Tedaj in v nadaljnjih mesecih so požrle tržaške ječe nad 300 aktivistov, med njimi tudi starega borca za delavske pravice Antona Veluščka-Matevža, člana KP KPS in POOF za Slovensko Primorje, Franca Segulina-Bora, tajnika OOOF in člana OK KPS za Trst, bivšega tajnika okrožnega NOO OF za Idrijsko Konrada Javorščka-Matjaža, ki je bil premeščen v Trst po reorganizaciji okrožij poleti 1944. Za njimi je zginila vsaka sled, verjetno so jih sežgali v tržaški rižarni.

Vedno večje trume nemških in kvislinških enot, ki so se proti koncu leta 1944 umikale pred zmagujočo Rdečo armado in pred Narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije, zlasti iz Srbije in Hrvaške, so pomenile posebno za osrednjo Primorsko vedno večje zlo.

Kmalu se je v Vipavsko dolino privalila še hujša nesreča. Govorili so o različnih številkah, vendar ne bo pretirana trditev, da je navalilo na vipavske vasi kakih 10.000 četnikov. Kar v tri sorte so se cepili ti srbski fašisti. Bili so četniki zloglasnega ge-

Od leve na desno so: Janez Stanovnik, France Bevk, Franc Kimovec-Žiga, Lidija Šentjurc, Miha Marinko, dr. Jože Vilfan in Leopold Krese-Jošt v Gorenji Trebuši leta 1944

nerala Draže Mihailovića, potem nekaka redna vojska generala Milana Nedića in skupine zboraškega fašističnega vodje Dimitrije Ljotića.

Ko so izropali Vipavsko dolino in pobili nešteto aktivistov in partizanov, so rinili tudi v Trnovski gozd in ob takih okoliščinah so obeti o skorajšnji svobodi nosili v sebi mnogo grenkega pelina in plavogardistične groze. Pravzaprav je bilo vse to začetek ofenzive proti osvobojenemu ozemlju, ki se je vlekla od sredine decembra v prve dni novega leta. V njej — približala se je tudi Vojskemu — so sodelovali SS, policija in druge enote nemške vojske, fašistične in republikanske enote divizije San Marco in MAS,

vseh sort četniki in Rupnikovi domobranci. Končno zmago pa je slavilo partizansko orožje nad 300 mrtvimi in 212 ranjenimi sovražniki.

Tako so se bližali veliki in odločilni dnevi, prihajalo je leto 1945, najsrečnejše leto svobode in zmage. Komunisti so se na ta veliki čas pripravili na četrtem partijskem posvetovanju za Primorsko na Vojskem od 20. do 22. novembra 1944, prav tako primorska mladina na pokrajinski konferenci, ki je bila od 20. do 22. decembra 1944 na Vojskem. Zadnje se je udeležilo 40 delegatov, med njimi 12 delegatov italijanskih partizanov iz divizije Natisone. Mladina je potrdila demokratična načela v sožitju s svojimi sosedi in si začrtala — skozi zadnje mračne dni — pot v veliko pomlad . . .

Zmaga in svoboda

(1945)

Novoletna ofenziva sovražniku ni uresničila pričakovanja, da bi kakorkoli uničil primorsko osvobojeno ozemlje. Vendar si je skušal, spričo bližajočih se zaveznikov z italijanskega juga, čimbolj zavarovati prometne zveze za morebitni umik. Zato je v sodelovanju z Rupnikovimi domobranci, ustaši, četniki, italijanskimi fašisti in vlasovci iskal, zlasti v okolici Gorice in po Soški dolini, primerne kraje, kjer bi se lahko usidral.

Z novoletno ofenzivo si je hotel sovražnik ustvariti in ohraniti močno mostišče v živem telesu osvobojenega ozemlja. Prav tako se je IX. korpus boril za boljše dostope v Vipavsko dolino, da bi si tako zboljšal oskrbo. Trn v peti sta mu bili nemški posadki na Colu in Trnovem, od koder je bilo možno obvladovati Vipavsko dolino. S Cola se je našim brigadam sicer posrečilo pregnati Nemce 7. januarja, vendar je pet dni pozneje 10. SS policijski polk obnovil postojanko.

Toda partizani na vrhu Trnovske planote kaj takega niso smeli dopustiti. Zato se je začel ponoči med 18. in 19. januarjem 1945 koncentričen napad 30. divizije na 300 italijanskih fašistov na Trnovem. Po treh dneh srditega boja postojanke ni bilo več, čeprav so prišli Nemci Kosovelovi brigadi za hrbet v trenutku, ko je obračunavala z zadnjo desetino nadutih masovcev.

Ta dogodek in še vrsta drugih so imeli velik odmev po vsem Primorskem. Ljudje so bili prepričani, da je najhujše mimo, saj je sovražnik, ki je sprožil to doslej najstrahotnejšo vojno, že klecal na tla pod

težkimi udarci zaveznikov in zlasti na vzhodni fronti trzal v smrtnih krčih.

Srditi boji pa so se na tem območju nadaljevali še ves februar. Šele marca se je Nemcem posrečilo prenesti težišče bojev v Trnovski gozd, na Banjško planoto in v Čepovansko dolino. Sovražnik si je hotel za vsako ceno obdržati oporišča: Col, Otlico, Trnovo in Grgar, kar je pomenilo prednja vrata v predmestje Gorice in v Vipavsko dolino.

Ali prekletniki so primaknili k tisočim še zadnje hudodelstvo.

Po velikih pripravah se je sredi marca začela poslednja in najbolj strahotna ofenziva proti IX. korpusu in primorskemu osvobojenemu ozemlju, ofenziva imenovana »Frühlingsanfang« (začetek pomladi).

Da bi uničili IX. korpus, so Nemci izkoristili zatišje na italijanski fronti. Za ofenzivo je bilo določenih nad 30.000 dobro oboroženih, spočitih in podivjanih vojakov. To so bile italijanske vojaške in policijske skupine, nemški SS policijski in alpinski oddelki, kozaško-kavkaška divizija, dinarsko-četniška divizija, Đujićev dalmatinski četniški korpus, liški in bosenski korpus, srbski dobrovoljski korpus, ustaši in slovenski domobranci, grški, španski in francoski fašisti. Skratka »Kajnov rod« iz številnih evropskih dežel, ki si je dotlej že nič kolikokrat mazal roke z nedolžno krvjo.

Načrt je predvideval: laško krajevno milico za čuvanje objektov, srbski dobrovoljski korpus za zavarovanje kril in bokov nemških enot, kozaki in Kavkazijci pa bi morali varovati zaledje. Preostala podivjana tolpa pa se je razlila z ognjem in s smrtjo iz obrobnih sovražnikovih postojank v Idriji, Logatcu, Postojni, Ajdovščini, Gorici, Tolminu, Mostu na Soči, Jesenic, Škofje Loke in celo iz Vidma in Trsta proti osvobojenemu ozemlju. Težko je bilo verjeti, da bo sovražnik tik pred svojim koncem pripravil tako krvavo gostijo.

Prvi vihar je prihajal z Gorenjskega, zato se je IX. korpus umaknil iz Cerknega. Partizanska prestolnica je čez noč kakor izumrla. S štabom korpusa so se umaknile razne ustanove in odbori. Premično bolnišnico so v spremstvu Rezijanskega bataljona spravili iz Novakov po utrudljivi poti na Bovško.

Del Kosovelove brigade, delavski bataljon, Gorenjsko vojno območje, komanda mesta Škofja Loka in Škofjeloški odred in nekateri domači aktivisti in civilno prebivalstvo so se najprej umaknili v bivše italijanske kasarne na Črnem vrhu nad Novaki. Odtod jih je šlo precej na Porezen, kjer so zaradi izdajstva doživeli v starih italijanskih utrdbah veliko katastrofo.

Zaradi jasnosti je treba iti malo nazaj in povedati, da je prvemu sunku z Gorenjske sledil nekak zbor najvažnejših bojnih enot v Cerknem. Štab IX. korpusa je dan pred umikom iz Cerknega dal navodilo zaledním enotam, naj se vsi za boj sposobni priključijo brigadam in odredom. Z zbornega mesta v Cerknem je jedro vojske s štabom IX. korpusa krenilo 20. marca proti Šentviški gori.

S partizani sta šli tudi angleška in sovjetska misija.

Do prvega spopada z Nemci je prišlo že na Bukovem. Ker je sovražnik v močnih kolonah prihajal od vseh strani, je IX. korpus hitro prešel grapo Idrijce in nadaljeval pot proti Gorenji Trebuši in Malim Laznam. Od tod se je XXX. divizija, v kateri je bil tudi ruski bataljon s 575 možmi, napotila proti Predmeji in Otlici, kjer je zasedla položaje na Sinjem vrhu. To je bila važna strateška točka, ki jo je sovražnik hotel kmalu dobiti za vsako ceno.

Prva poročila o sovražnikovih premikih je na Vojsko začela prenašati telefonska centrala. Dne 18. marca je prišla vest, da se Nemci premikajo iz Grgarja proti Ravnici in na Banjško planoto, iz Ljubljane proti Idriji, Rovtam in Žirem. Prav tako tudi iz Škofje Loke po Poljanski dolini in na Tolminskem.

Narodna in univerzitetna knjižnica - Ljubljana

Poročila je centrala posredovala iz bolj oddaljenih postojank do 22. marca, ko so bile vse zveze prekinjene in so se začeli prvi ogorčeni boji.

V čudnem zatišju je visela zla slutnja. Tišino so podrle sovražnikove strojnice, ki so zaregljale s Kobilice, Šebreljskega vrha, od Cola, Otlice in Predmeje. Vojsko so začeli obstreljevati z granatami, da bi tako ščitili prihod sovražnika po grebenu z Oblakovega vrha na Vojsko. Hkrati so začeli prodirati iz Idrije, tako da so zaprli prehod IX. korpusu na Cerkljansko in v Vipavsko dolino. Za umik na Pivko, kakor so sprva nameravali, je bilo prepozno.

V Mrzli rupi je bilo polno umikajočih se partizanov, ki so hiteli proti Trnovskemu gozdu. Dolga kolona se je vlekla čez Hudo polje proti Škrbini in Kozjim stenam.

Nihče ni natančno vedel, kaj se dogaja in kaj se bo zgodilo.

Toda to Vojskarje ni preveč motilo. Zvečer, 26. marca, smo pripravili skupno s komando mesta miting v počastitev 4. obletnice, odkar so jugoslovanski narodi odklonili sramoten pristop k trojnemu paktu.

Po polnoči 27. marca pa se je začel umik. V prvem svitu smo zadnji odhajali proti Mrzli rupi, mimo samotnih hiš, pogorišč in razvalin, mimo spominov prejšnjih ofenziv. Kurir, ki nas je prehitel, ni vedel nič natančnega. Ko smo za hip obstali pod Melinami, nas je rotila prestrašena ženska:

»Pojdite! Nemci so blizu!«

Res, nedaleč od nas je zaregljala strojnica. Namesto proti Hudemu polju smo zavili v grapo Idrijce, nevede v sovražnikovo sršenje gnezdo...

Tega večera je neka nerazsodna skupina partizanov zakurila kres na griču nad Kanomeljskim Razpotjem. Pod gričem v nasprotnem bregu je ždela

domačija v Žličniku. To je pijane Nemce in domobrance, ki so se bližali od vseh strani, tako razkačilo, da so naslednjega jutra kakor šakali planili v Žličnik in zažgali domačijo. Najprej so hišo obkolili, vanjo zaprli sedem ljudi, med njimi so bili štirje otroci, nato hišo polili z bencinom in jo zažgali. Sosedje so naslednjega dne lahko pobrali samo zgorele ostanke žrtev.

Pod Rejčevim gričem je samotna kmetija Lebanovše. Tu so živele Neža, Francka in Katra Podobnik. Redile so nekaj krav in se s trdim delom svojih rok prebijale skozi življenje. Njivice v strmini jim niso dajale veliko pridelka, zato so životarile v pomanjkanju. Kljub temu so partizane prijazno sprejemale pod streho in jim gostoljubno dajale zatočišče in od ust pritrgani grižljaj.

Dne 29. marca se je tudi nad njimi zgrnil črn oblak. V hišo so vdrli nemški volkovi in slovenski domobranci. Spravili so se nad priletne ženske, jih strahovito mučili in razsekali, nato pa zažgali domačijo. In v ta pepel je zakopana skrivnost, kaj vse se je na Lebanovšah tega jutra godilo.

Ker je ležala gosta megla, sosedi niso opazili požara. Ko so Nemci odšli, so se približali pogorišču in videli vso strahoto. Vsepovsod so bili raztreseni udi žena, ki so jih pobrali v krsto in pokopali. Nedaleč od hiše je žuborel studenček. Tudi tam so našli odsekano roko. Verjetno jo je tjakaj zanesel domači pes, ki je ostal sam na pogorišču. Pes se je še dolgo klatil tam okrog in naposled podivjal. Bil je že ves sestradan in onemogel, ko ga je ustrelil neki usmiljen človek in zakopal pod grmovjem, nedaleč stran, kjer je pred dnevi zakopal gospodinjino roko.

Nihče ne ve, kako je prišlo do tega grozljivega hudodelstva. Verjetno so se ostarele sestre uprle, ko so jim Nemci hoteli vzeti obe kravi. To pa je pijane roparje spravilo v tak bes, da so se zverinsko znesli nad njimi.

Še dandanes je domačija zapuščena in ruševine kamenja in kopriv pričajo, s kako strašnimi perutmi je čez selišče vihrala smrt...

Na velikonočni ponedeljek 2. aprila se je iz Idrije in iz Spodnje Idrije odpravila pisana kolona Nemcev in domobrancev. Namenjeni so bili na Vojsko, kjer je divjala ofenziva. Nenadoma so obkolili hišo na Brdu in jo natančno pregledali, vendar so gospodarja Brdarja vzeli s seboj. Naložili so mu velik zaboj streliva, ki ga je moral nositi po strmini proti Šturmovcu in Mrakovšču. Velika in koščena postava kmeta se je upogibala pod težo bremena. Toda Brdar niti slutil ni, da gre živ k svojemu pogrebu ter da bo čez kratek čas njegova družina zgorela v ognju lastnega doma.

Ko je kolona z Brdarjem krenila dalje, je skupina zločincev zaostala in storila strašen zločin. Brdarjevo ženo in sedem mladoletnih otrok ter sedemdesetletnega starčka in njegovo hčerko Julko so nagnali v pritlično sobo in jih zvezali z vrvjo. Nato so skozi okno vrgli bombe. Po eksploziji se je iz sobe zaslišal strašen krik, ki pa se je kmalu udušil v ognju in dimu. Zločinci so jo potem popihali za kolono proti Vojskem.

Morilci pa tudi Brdarju niso prizanesli. Tik pod Škratovcem so ga zaklali in pustili kar sredi poti.

Spočetka nihče ni vedel, kaj se je zgodilo z Brdarjevo družino. Čez nekaj dni, ko je najhujša ofenziva ponehala, se je ob pogorišču zbralo nekaj ljudi. Nekdo je z drogom pobrskal v kup ruševin in pepela sredi sobe. Tedaj se je pokazal grozljiv prizor: pod pepelom so bila ožgano truplo starčka, potem pa še trupla Julke, Brdarjeve matere in njenih sedem nedolžnih otrok, od katerih je bilo najmlajšemu komaj dva meseca. Od vse družine je ostal živ samo najstarejši sin, ki je bil v partizanih.

To so samo drobne, a strašne in pretresljive zgodbe dobrih, partizanom zvestih ljudi v času, ko se je začela prva bitka na Sinjem vrhu. Nemci in četniki so 27. marca navalili z vsemi sredstvi. Odbiti so bili zjutraj in popoldne, zvečer so začeli z minami in srditimi naskoki. Partizani so se za nekaj ur umaknili, z nočnim protinaskokom pa so pognali sovražnika v beg. Na bojišču so pustili mnogo mrtvih in ranjenih. Odvleči so jih poskušali bradati in kosmati četniki.

Srditi boji so se nadaljevali tudi naslednja dva dneva. Sovražnik je v trumah pritiskal od vseh strani. Partizani so njegove napade krepko odbijali, kljub lakoti in utrujenosti. Ko pa slednjič ni bilo drugega izhoda, se je XXXI. divizija zvečer 31. marca umaknila po ozki gazi v meter debelem snegu v Kozje stene. Težko je bilo prepeljati živino — edino hrano — in z municijo otovorjene konje. Več jih je strmoglavilo v prepade. Tudi borci so bili tako izčrpani od zadnjih dni, da so kot mrtvi popadali v sneg. Še huje je bilo z ranjenci, ki so jih bolničarji poskušali spraviti na varno.

Štab IX. korpusa je naposled ukazal svojim enotam, najz se prebijejo v tri smeri: XXXI. divizija z ranjenci čez Javornik na Pivko, garibaldinska divizija na Banjško planoto, XXX. divizija in civilne ustanove pa čez Vojsko na Cerkljansko. Tako se je del IX. korpusa, kljub težavam, v ranem jutru 1. aprila znašel v Mrzli rupi. Odslej je bila edina rešitev — proboj. Za proboj je bila določena XXX. divizija, to je: Gradnikova, Gregorčičeva in Bazoviška brigada. V okviru zadnje je bil tudi ruski bataljon. Enote XXXI. divizije pa so se, kot že rečeno, pred tem s številnimi ranjenci srečno prebile na Pivko.

Te junaške in tvegane odločitve sovražnik ni pričakoval, zato je proboj uspel.

Toda najhujše se je šele začelo. Bila je še noč in partizani so vedeli, da sovražnik preži iz vsake hiše, da so povsod nepretrgane zasede in da vsak hip lahko

zaropota smrtna pesem izza obronkov, skal in drevja. Dolga kolona utrujenih partizanov se je pomikala iz Mrzle rupe proti Jelenku in v Bendijske jame, kjer se je začel boj na življenje in smrt. Svinčena toča se je vsula z vzpetin na levi in z desne strani. Ko se je kolona zarila v strmino Planince, pa z višin pred njimi in za njo. Prebijati se je bilo treba iz zasede v zasedo. Dokler je partizane ščitil jutranji mrak, je še šlo, z dnem pa se je razvnel peklenski ogenj.

Med skalami in borovci pri Zarobu je Gradnikova brigada krenila proti Vojščici, ruski bataljon proti Žgavcu, Gregorčičeva brigada pa se je prebijala skozi sovražni obroč na Ogalcah in preprečila sovražniku, da bi uničil PK KPS, POOF za Slovensko Primorje in štab IX. korpusa.

Sreča za vse je bila, da so bili med vodiči domačini, ki so dobro poznali pot. Vendar so bile izgube precejšnje, najhujše žrtve je utrpel zaščitni bataljon, čeprav je v boju sodeloval ves komandni kader in tudi člani obeh vojaških misij. Zlasti sta se izkazala komandant IX. korpusa Jože Borštnar in njegov namestnik Jože Klanjšek-Vasja in sovjetska vojaška misija. Ranjen je bil vodja te misije polkovnik Ribačenko in neki angleški oficir, ki je bil pozneje ujet, kakor tudi major Vito Kraigher.

Še huje kot v Gačniku se je bitka razvnela na planoti med Žgavcem in Vojščičarjem. Tu so nastopile vse tri brigade in Nemcem niso dosti pomagali okopi. Ko je zmanjkalo streliva — k sreči tudi sovražniku — so se spopadli na nož. V boj je odločilno posegel ruski bataljon. Njihov harmonikar je stal na vrh griča, moštvo pa se je zagrizlo v Nemce in jih slednjič pognalo.

Najhujši pekel je bil okoli poldneva in se je prav polegel šele z nočjo. Vse, kar se je dogajalo tega dne, je skoraj nepopisno. Boji so bili strašni. Kljub hudim izgubam pa so imeli partizani ob vsej premoči še razmeroma malo žrtev. Najbolj hudo je bilo tovarišem

za padlim komandantom Kosovelove brigade in narodnim herojem Antonom Šibeljem-Stjenkom. Z daljnogledom je izza skale nad Vojščico opazoval sovražnikovo premikanje. Nemški ostrostrelec, ki je užgal izza druge skale, ga je zadel naravnost v čelo. Na Razpotju je padlo v zasedo sedem višjih častnikov in med njimi tudi major in pozneje razglašeni narodni heroj Miro Perc-Maks.

Tako je šlo ves 1. april od zgodnjih jutranjih ur, ko je na Ogalcah kot znamenje splošnega napada zagorela nemška bela raketa, pa vse do pozne noči. Vojaštvo je bilo raztegnjeno čez vso vojskarsko planoto do robov Gorenje in Dolenje Trebuše.

Z nočjo so partizani s pomočjo domačih aktivistov spravili najprej na varno pod Cuntovko ranjence. Nesposobni za boj so krenili v odmaknjeno grapo pod Pepenjakom, a brigade so se umaknile čez Idrijco na Šentviško goro, kjer so takoj vzpostavili radiotelegrafsko zvezo s partizanskim letalskim oporiščem v Bariju . . .

Naslednjega dne je že v zgodnjih jutranjih urah pribrnel izvidnik in krožil nad planoto. Kmalu za izvidnikom so prihrumeli bombniki in sejali med sovražnike rafale in bombe. To je bilo zanje krvavo presenečenje, za partizane pa rešitev, saj so jim zavezniška letala že naslednjega dne odvrgla najnujnejšo hrano in strelivo.

Sovražniku ni več preostalo drugega, kakor da se je 6. aprila začel umikati s polnimi vozovi naropanega blaga in z živino, ki jo je do zadnjega repa izgnal iz hribovskih hlevov.

Nastala je tišina kakor po strahovitem viharju.

Medtem so se brigade na Šentviški gori okrepčale in odpočile. Hitro so znova napadle nemško kolono pri Oblazu. Z dvajsetimi mitraljezi so jo napadle od dveh strani in se jim v križnem ognju maščevale za številne žrtve. Nemci se niso imeli drugam umakniti ko v Idrijco, kjer jih je mnogo za zmeraj obležalo.

Brigade so se vrnile nazaj na Vojsko 8. aprila. Za njimi je bila Sutjeska IX. korpusa.

Sto in sto je bilo mrtvih . . . za tisoče in tisoče življenj. Povsod so bili odsevi strahotnega divjaštva in tudi — bombardiranja.

Bomba, ki je padla na Likarjevo gostilno, je uničila četniški štab, kamor so malo prej pripeljali 26 voz municije. To je še povečalo eksplozijo in ogenj, tako da so mnogi četniki dobesedno zgoreli v stavbi, drugi pa zbežali in od groze tulili. Med samim bombardiranjem, ki je trajalo nekaj nad eno uro, je bila velika zmešnjava. Po gozdovih pomešani sovražniki in partizani se niso več streljali, pač pa je vsakdo gledal, kako si bo zavaroval glavo pred kroglami iz bombnikov, ki seveda niso utegnili izbirati.

Po umiku sovražnika so partizani in domačini začeli pokopavati žrtve.

Koliko src, pričakujočih svobode, je za vedno otrpnilo, koliko življenj je ugasnilo po teh samotnih poljih, gmajnah in gozdovih. Med žrtvami je bilo precej deklet-partizank, ki so jih ujeli, posilili, potem pa ustrelili.

Na cesti pod Kočevšem sta dva šestnajstletna domobranca postrelila trideset talcev. Od vseh so bili poznani samo trije: dve dekleti, domačinki Ljudmila Kobal in Marija Poljanec, in inženir Stanko Skok iz Domžal. Na Krekovšah so zajeli 22 ranjencev, jih poklali in vrgli v pogorišče, nekateri so zgoreli kakor žive plamenice . . . Med njimi so bili tudi nekateri tovariši s komande mesta Žiri, ki jih je bila ofenziva zanesla v Trnovski gozd. Iz zasede so bili ustreljeni: Pavel Golob iz Idrije, Miter Novak iz Žirov, Zorica Krapež iz Ajdovščine in še nepoznani partizani. Ujeti pa so bili Dragomira Pajer, Marija Šemrl in Adolf Stajer iz Idrije. Peljali so jih do gozdarske hiše in jih zverinsko pobili. Od vse skupine so se od tam prebili le štirje. Toda kmalu so zopet padli v zasedo: pri tem sta bila ubita in mučena komisar Ivan Jeraša-Miško

iz Škofje Loke in Marija Naglič-Zdenka iz Žirov, ki so jo obglavili. Od vseh je ostal živ samo Peter Naglič iz Žirov.

Posiljevali so dekleta, celo dvanajstletnega otroka, prizanašali niso niti materam.

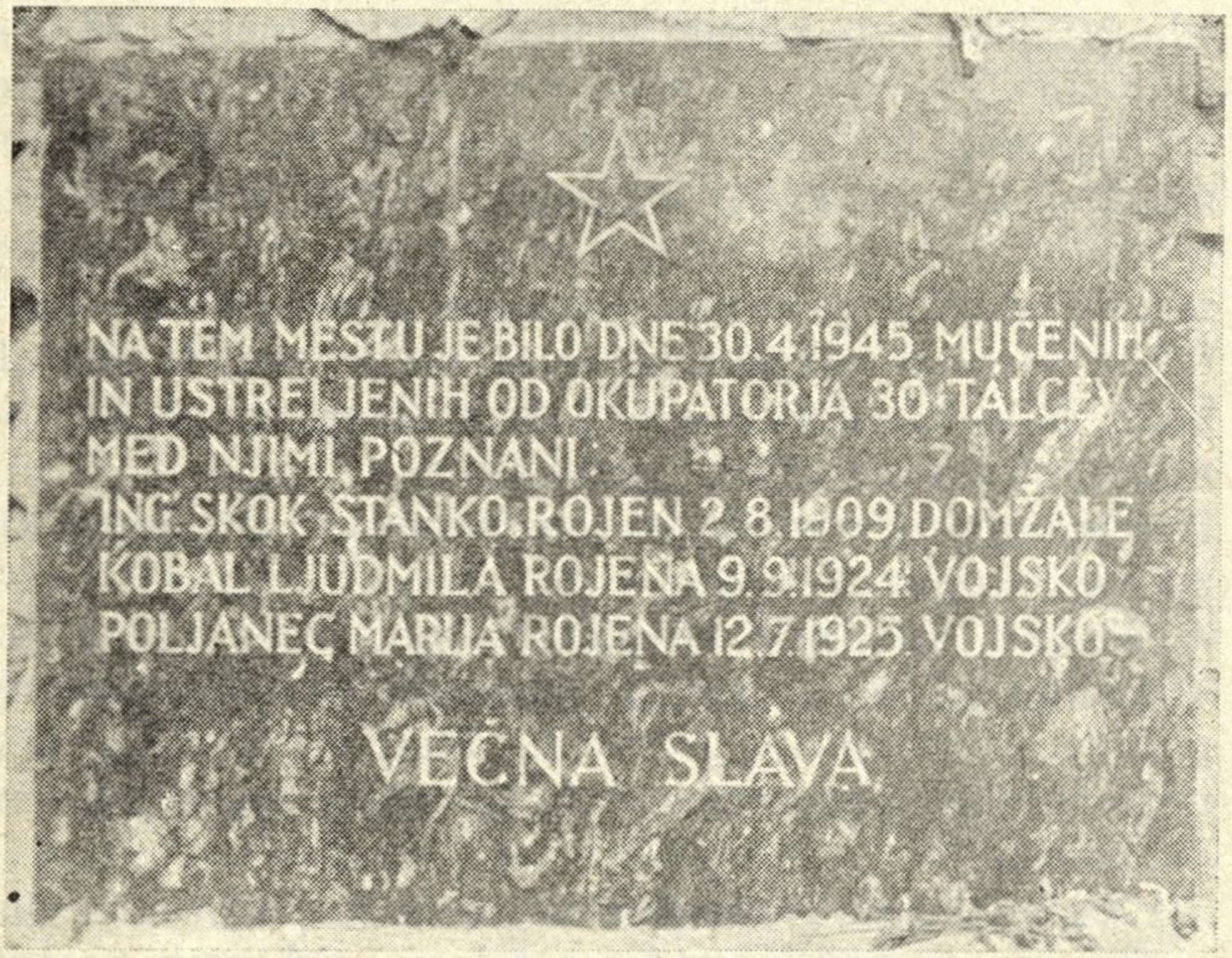

Spominska plošča tridesetim talcem ob cesti Vojsko—Idrija

Luko Vončino so ubili na pragu, ko je onemoglemu partizanu postregel s skodelico mleka. Ubili so seveda tudi partizana. Ista smrt je doletela Tomaža Kobala. Ko je njegov sin zvedel, kaj so Nemci storili z očetom, je sklenil, maščevati se. Pobil je več Nemcev in jim odvzel avtomatično orožje.

Nepregledna je vrsta zločinov. Vendar tudi poslednja sovražnikova ofenziva se je končala. Sovražnik je dosegel le majhen odstotek tistega, kar je želel doseči po svojih peklenskih načrtih.

Od žrtev smo se poslovili z žalostinko ob skupnem grobu, nato pa zapeli partizansko bojno pesem.

Svoboda se je bližala z naglimi koraki, toda še so se obetali boji. Četrto obletnico ustanovitve OF je IX. korpus še slavil na Vojskem. Slavili smo jo v znamenju viharja, ki se je bližal z grmenjem topov in tankov IV. armade, slavili v znamenju bojev in rušenju vrste sovražnikovih postojank.

Na cvetoče češnje je padel sneg, ko so se partizani poslavljali od Vojskega. Poslednjič se je utrgal plaz primorskih brigad.

Svoboda je pela v srcih Primorcev kot še nikdar, sijala je iz oči, zvonila kakor veliki zvonovi. Partizanska pot je vodila proti morju...

Za prvi maj so se uresničevale tisočletne sanje slovenskega naroda, uresničevale so se mnoge prerokbe njegovih velikih mož.

V Ajdovščini je bila ustanovljena 5. maja prva slovenska vlada.

Vlada osvobojene domovine!

Sovražnik tudi s to najhujšo ofenzivo ni mogel uničiti IX. korpusa. Po kratkih dneh se je zopet zbral za končni udar. XXX. divizija je bila zbrana na Voj-

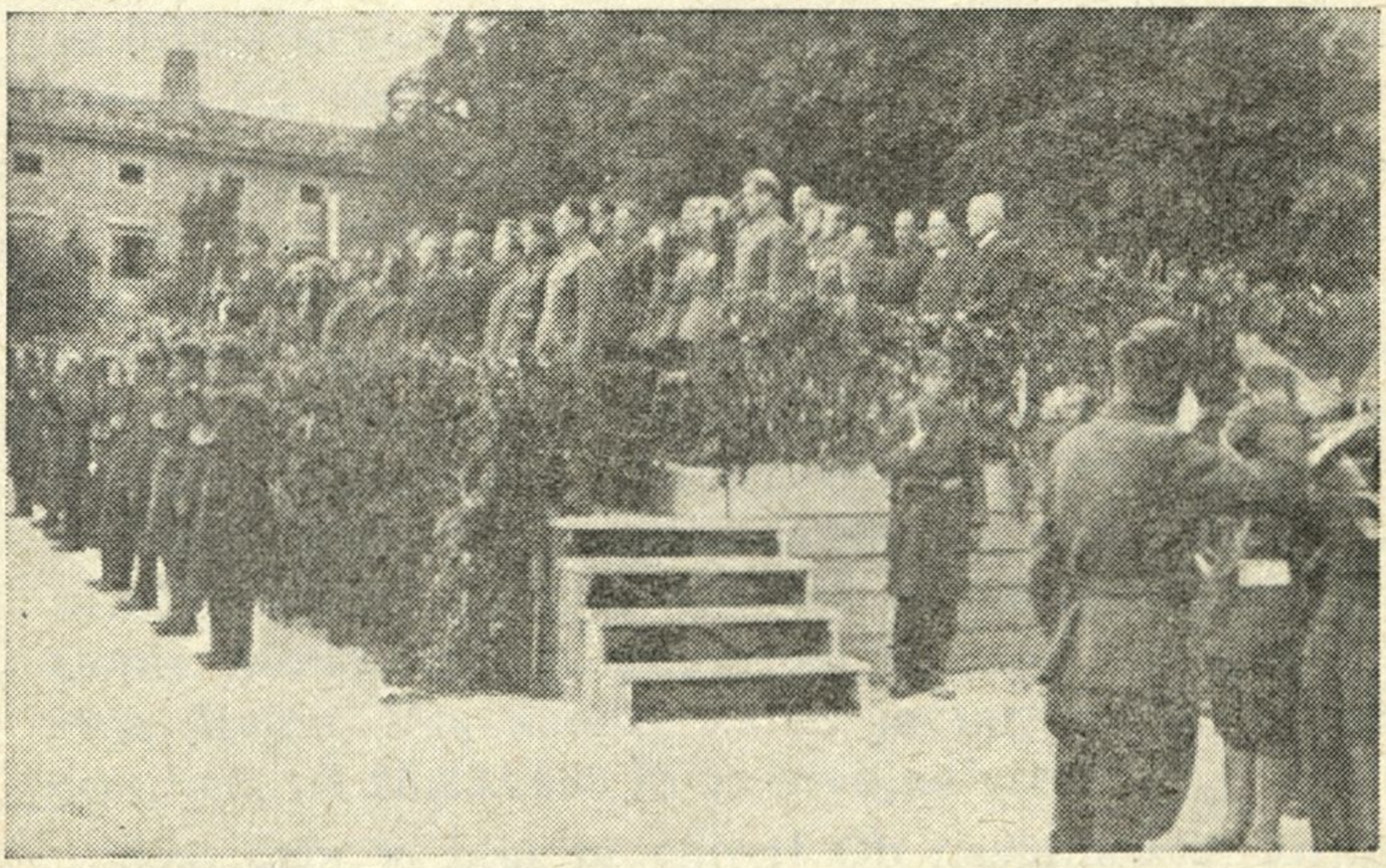

Prva slovenska vlada v Ajdovščini 5. maja 1945

skem, XXXI. na Lokvah in Laznah. Odtod sta odšli in razbili številne sovražnikove postojanke od Banjške planote do Cola in dalje na osvobodilni pohod proti Gorici in Trstu.

Primorska je dala za osvoboditev in za priključitev k domovini vse, kar je mogla. Vsaka vas je dala svoj delež; do zadnjega vse so dale hribovske vasi!

Zakaj naj bi zdaj naštevali junaštva, požrtvovalnost, žrtve in smrti!

Svoboda se mora vrednotiti vedno le z največjimi žrtvami.

Vendar si poprej niti v sanjah nihče ni mislil, da bo doživel pravljico. Pravo živo pravljico. Vse vasi so se odele v praznično, vse poti so se zravnale, vsa vrata odprla na stežaj, vsa okna se odela s cvetjem in zelenjem. Mlaji, zastave, napisi, svoboda in pomlad.

Niti najstarejši ljudje se niso spominjali dne, ko bi se bile dogodile tako velike stvari, ki so segle v poslednjo hišo, do poslednjega našega človeka . . .

Preozka so izhojena pota

Še nikdar v zgodovini ni primorsko ljudstvo dočakalo srečnejšega dne, kakor je bil 1. maj 1945, ko so enote IX. korpusa s pomočjo IV. armade, v kateri pa je spet bil dobršen del slovenskih, predvsem primorskih fantov, osvobodile Primorsko, Gorico in Trst. Navdušenje je bilo nepopisno. Povsod je bil en sam velik praznik, praznik, da so se slednjič uresničile stoletne sanje o svobodi in zedinjeni Sloveniji.

Toda tudi to pot so Primorci doživeli veliko razočaranje nad zavezniki. Velesile so del tega slovenskega ozemlja znova uporabile kot drobiž za svoje interese in obračune. Prekletstvo zase je zemljepisna lega tega ozemlja, ki se s tržaškim pristaniščem najgloblje zajeda v celino srednje Evrope. Svoboda, ki je bila s krvjo plačana že vnaprej, spet ni bila uresničena na vsem našem ozemlju.

Vojsko je prispevalo velik delež za ta cilj: postalo je prva partizanska vas, saj se ni, skoraj bi lahko rekli, noben prebivalec izneveril boju za svobodo. Stoštirideset fantov je prostovoljno vstopilo v NOV; od teh jih je v boju proti fašizmu padlo 33, a od 66 interniranih jih je umrlo v internaciji šest. Od začetka februarja 1943 do 1. aprila 1945 so laški fašisti in nemški nacisti požgali 112 hiš in gospodarskih poslopij. Mimo drugega pa so odgnali nad 500 glav goveje živine. Vsa škoda, ki so jo povzročili, je bila ocenjena na 26,232.000 lir predvojne vrednosti.

Da, trda je bila ta vojna! Ob nastanku te knjige so še vedno vidni sledovi neobnovljenih požganih do-

mačij: pri Trohi, Planincu, Kotlarju, v Bendiji, pri Pavletu, Stržnikarju in tako naprej.

Ker je bilo vse uničeno, je bila kljub veliki prizadevnosti obnova težka; še bo treba zavihati rokave in tudi opozoriti na pomoč od drugod.

Pozabiti namreč ne smemo, da so bili partizani v vsaki vojskarski hiši kot doma in domačini so z njimi delili zadnjo skorjo kruha. Brigadam so oddali nad 300 glav živine, v posojilo svobode pa več kot tri milijone lir v denarju in blagu.

Resnično: narodnoosvobodilni boj in z njim povezana revolucija je pred vsakogar postavila vprašanje: biti ali ne biti. Nikoli ne bo mogoče dovolj in pravilno oceniti dela vojskarskih deklet in žena. Pogumnih dejanj, neznanih in neopisanih, je bilo še za mnoge strani. Njihovih del se gotovo spominja prenekateri primorski in gorenjski partizan. Prale in kuhale so jim. Hodile so po živež v daljno Vipavsko dolino in prinašale težka bremena sedem ur daleč čez Trnovski gozd. Pogosto tako, da se je bilo treba izmikati zasedam in obstreljevanju. Tako je šlo bodisi v velikem snegu ali hudi sončni pripeki.

Težko je na hitro oceniti tolikšno požrtvovalnost. Razen tega so bile obveščevalke, kurirke, ki niso pomišljale na nevarnost, pomagale so prenašati ranjence, hodile v Gorico in Trst po zdravila in druge zdravniške potrebščine. Pomagale so, kjerkoli je bilo potrebno. Iz zavesti je v njih rasla dolžnost, da nikdar niso čakale na plačilo in pohvalo.

Vojna je bila končana. Partizani so odšli, domačini pa so ostali s spomini na tovariše. Spomini na partizanska leta spremljajo ljudi s ponosno toplino. Zavedajo se, da je bil njihov delež v boju častен. Boj za svobodo so doživeli s srcem, z radostjo, žrtvami in s trpljenjem. Čas miru pa je prinesel s seboj nove zahteve; ves tok se je usmerjal na nova in širša pota življenja.

Na ta pota je odšla predvsem mladina. Idrija s svojimi 5000 prebivalci ni mogla kriti vseh potreb po delovni sili v rudniku živega srebra, pač pa je privabljala okoličane.

Če so med tujim podjarmljenjem dobili delo v rudniku le najsrečnejši in je celo med dotedanjim delavstvom cvetela brezposelnost, je povojna doba in splošna pospešena gospodarska dejavnost zaposlila vsakogar, ki je to želel.

Iz posameznih okoliških vasi se je v Idrijo priselilo največ ljudi z Vojskega, in sicer 178 ali skoraj 36 % vseh vaščanov. Med temi je znatno več žensk kakor moških. Tu gre deloma za klekljarice, ki so se v mestu za stalno naselile, deloma pa za ženske, ki so se priženile.

Mnogo mladih pa je odšlo na delo tudi drugam, posebno v kranjske predilnice.

Zaradi odhoda mladine na delo v rudnik in druga industrijska središča je ostalo skoraj premalo krepkih rok za obdelovanje skope zemlje, za živinorejo in gozdarjenje.

V domačijah, kjer se je nekoč stiskalo po 20, 30 in celo 50 ljudi, se po drugi svetovni vojni naprezajo s preobilico dela dva ali trije, večinoma ostareli in ne kdove kako trdni ljudje, zakaj če bi bili mlajši in trdnejši, bi še od teh marsikdo zapustil borno zemljo in šel v industrijo ali kaj podobnega.

Nobena skrivnost ni, da se ob tem naglo znižuje število prebivalstva na Vojskem. Po svoje kajpak pripomore k temu znaten upad rojstev nasploh. Namesto nekdanjih osem, deset in tudi več otrok jih sodobnejše družine na Vojskem premorejo kvečjemu polovico tega, še bolj pogosti pa so tisti, ki se zadovolje s parom.

Pred petdesetimi leti je kraj štel nekaj nad tisoč ljudi. To število je v glavnem ostalo do druge svetovne vojne. Zdaj jih je okoli 500, 220 moških in 290 žensk.

Nekajkrat se je že govorilo o vojskarski šoli, ki naj predvsem mladino usmerja do popolnejše izobrazbe in popravi tisto, kar je bilo med prebivalstvom povzročilo potujčevalno šolstvo.

Šaljivci v soseščini radi pravijo, da imajo Vojskarji »najvišjo šolo«. Kar se višine tiče, jim res ni kaj oporekati. Začetek šolskega pouka tu gori pa sega v leto 1870. To je bila tako imenovana nedeljska šola, v kateri so poučevali župniki.

V novem šolskem poslopju so začeli s poukom 19. septembra 1881.

Zanimiv je podatek: leta 1897 je bilo v osnovno šolo vpisanih 117, a v ponavljalni razred 32 otrok. Šestdeset let pozneje, 1957, pa je bilo v vse tri razrede osnovne šole vpisanih le 55 otrok.

Z osvobodilnim gibanjem, ki se je v tem okolišu razširilo proti koncu leta 1942, so prenehale delovati poitalijančevalne šole. Tuji učitelji so pospravili svoja šila in kopita ter odšli za vedno.

Tako so otroci ostali brez pouka vse do jeseni leta 1943. Kako velika je bila želja po domači slovenski šoli in tudi po znanju, je razvidno iz tega, da je odsek za prosveto in propagando pri Narodnoosvodilnem svetu za Slovensko Primorje (referent tega odseka je bil pisatelj France Bevk) že 26. oktobra 1943 izdal posebno okrožnico z navodili, kako ustanavljati slovenske šole.

Tedaj je France Bevk poslal referentu za prosveto in šolstvo v idrijskem okrožju naslednje pismo:

— Na željo Ti pošiljam prepis okrožnice »Okrožnim narodnoosvobodilnim odborom« glede šolstva, obenem s prepisom učnega načrta, ki smo ga dobili iz Cerknega. Ta učni načrt lahko daš v prepisu tudi kakemu učitelju idrijskega okraja v primeru, da je začel poučevati. Opozarjam pa Te, da bomo izdali v doglednem času nov, izpopolnjen in podroben učni načrt, ki pa se bistveno najbrž ne bo razlikoval od priloženega.

V cerkljanski občini je šolstvo za zdaj tako vzorno urejeno, da Ti ta kraj ne bo dal nič dela. Potrebno pa bi bilo poskrbeti, da se odpre kaka šola v drugih občinah vašega okrožja . . .

Šol skoraj ni bilo treba ustanavljati, pobuda je prišla od učencev samih, ki so v več primerih izbrali najsposobnejše vaško dekle in jo postavili za učiteljico. Tako se je začel šolski pouk v Gorenji Trebuši, Krtovščah, Dolenji Trebuši, Šebreljah, Stopniku, Ledinah, Zadlogu, na Vojskem in še drugod.

Franc Leskošek-Luka, ki se je mudil tiste dni na Primorskem, je 19. decembra 1943 poročal CK KPS:

»Potrebovali bi nujno nekaj predavateljev, kulturnikov, strojepisk, učiteljev in učiteljic za šole, tudi študenti bi bili dobri. Tukaj učijo v šolah celo brhka kmečka dekleta. Revščina je tukaj za ljudi, mnogo je analfabetov. Italijansko šolstvo, dvatisočletna kultura je na psu . . .«

Na Vojskem je bilo za šolo sredi vasi prenevarno, zato smo ustanovili dve šoli, in sicer v dveh odmaknjenih kmečkih hišah. V eni je poučevala domačinka Slavka Gnezda, v drugi učiteljica Danica Kogoj.

Otroci so se pouka oklenili z vsem srcem, prekinjale so ga le sovražne ofenzive, ki so bile precej pogoste. Tako tudi šoli ni bilo prizaneseno. Ob napadu Nemcev in belogardistov na partijsko šolo, ki je imela pouk v šolskem poslopju, so Nemci 10. decembra 1943 v šoli podtaknili ogenj, toda so ga domačini pogasili.

Vendar je bila šola dne 12. aprila 1944 zaradi nemškega bombardiranja hudo poškodovana; župnišče in nekaj drugih hiš pa je pogorelo. Čez eno leto, 2. aprila 1945, to je v zadnji ofenzivi, so bili v šoli sovražni vojaki. Nanjo in na okolico je padlo več bomb in takrat je do tal pogorela.

Zaradi nenačrtne obnovitve poslopja je šola zdaj zelo neprimerna za pouk. Naravna in umetna osvetljava je slaba. Kot trioddelčnica ima samo dve učil-

nici — tako v razmerju s stanjem pred osemdesetimi leti ni dosegla nobenega napredka in razvoja.

S pomočjo rudnika so sicer bile urejene vodovodne naprave. Toda v zraku so še vedno tretja učilnica in učiteljska stanovanja. Stroški na posameznega učenca so pod republiškim povprečjem.

Če pa gremo od teh vprašanj k izvenšolskemu izobraževanju, bomo našli vrsto takih stvari, ki nam ne bodo prav nič pogodu.

In ne samo zato, ker stari radi govore:

— Mladina gleda danes čisto drugače na življenje. Dandanašnji se ti vse izogiblje trdim žuljem, ki jih da kmečko delo od zore do mraka... Konec koncev pa, če se da drugje bolje živeti, kdo bi jim zameril, če si pomagajo na boljše.

Z grenkobo dodajajo:

— Dober človek ne more kar tako lahkega srca zapustiti teh naših njiv, gmajn in gozdov. Pradedje so zaradi svobode odšli s svojih domačij po dolinah v te naše hribe, vendar zapustili jih niso. Med se tod resda nikoli ni cedil, ne mleko, če si nisi poprej zredil čebel in krav. Še kruha nisi jedel, če se nisi s potrpežljivostjo in z ljubeznijo zaril v zemljo in od nje dobil na vsakem prstu žulj.

In če še prisluhneš pogovoru domačinov, boš lahko slišal nekoliko hudomušne marnje:

— Živimo pač na visokem: tisoč sto metrov nadmorske višine res niso deležne vsake Butale. Zasmehljivci trdijo, da imamo kar trinajst mesecev zime, kakšna živa zloba pa še doda: »Na Vojskem imate najvišjo šolo.«

Vsega po malo: malo šale in malo več dela, pa gresta čas in življenje naprej.

Tok življenja je dosti spremenila elektrika, ki so jo Vojskarji napeljali predvsem na lastno pobudo. Elektrika jim pomaga gospodariti, saj jim poganja razne stroje, neogibno potrebne, če hočejo v korak s časom.

Pa tudi novo življenje prinaša iz bližnjega in daljnega sveta, saj imajo radio v vsaki hiši. Tako so odmaknjene kmetije kar dobro povezane z vsem, kar je bilo nekoč daleč. Radijske sprejemnike dopolnjuje televizor v Planinskem domu rudarjev. Ta služi tudi

Dekliški pevski zbor okoliša Vojsko-Črni vrh, ki ga je vodil Albin Završnik, je bil eden najboljših na Primorskem

kot planinska koča, kamor prihajajo ljubitelji planin, največ iz Idrije.

Dr. Aleš Bebler je o planinskem domu zapisal v knjigo gostov: služil bo trem namenom, za domačine bo center prosvetnega in kulturnega življenja, bo živ stik med delavci-rudarji iz Idrije in vojskarskim kmečkim prebivalstvom, bo privlačna točka za idrijsko mladino, ki ji bo olajšal stik s herojsko preteklostjo. Skozi to točko bo ta mladina spoznala vzorno slovensko vas in se bo ob njej dvigala njena narodna in socialistična zavest.

V domu imajo čedno dvorano za razne sestanke in prireditve. Žal pa Vojsko nima prosvetnega društva,

ne pevskega zbora, pa tudi izobraževalnih kmetijskih tečajev ne.

Ni ti pa težko ugotoviti, da mladina vse preveč popiva, posebno fantje, ki si v prostem času ne znajo najti drugih oblik in načinov razvedrila. Vzrokov je gotovo več, kot jih lahko na hitro našteješ. Poglejmo samo v knjižnico. Čeprav prihaja na Vojsko razmeroma precej časopisov in knjig, je knjižnica prav beraška. Zanimanja za izobraževanje je bilo mnogo več v najhujših časih fašističnega zatiranja.

Tedaj navkljub nenehnemu preganjanju Italijani niso mogli zamoriti prosvetnega prizadevanja. Pevski zbor fantov in deklet, ki ga je požrtvovalno vodil Janez Rijavec, je dolga leta uspešno veslal skozi Scilo in Karibdo najrazličnejših zaprek. Ravno tako niso mogli preprečiti širjenja knjig, ki jih je po mreži zavednih poverjenikov pošiljala med slovenske bralce Goriška Matica. Prenekatera knjiga pa je bila pretihotapljena preko zastražene meje iz Jugoslavije.

Takoj po zlomu fašizma se je vojskarska mladina z vso vnemo oklenila prosvetne dejavnosti. Iz deklet, ki so bile tudi prizadevne aktivistke, je sestavil Albin Završnik enega najboljših dekliških pevskih zborov na Primorskem. V tem zboru je pelo nad 120 pevk iz okoliša Vojsko-Črni vrh. Naučile so se nad 100 ljudskih, partizanskih in umetnih pesmi in po osvoboditvi nastopile celo v Beogradu.

Dekleta so skrbela za številne prosvetne prireditve, imele so svoj dramatski krožek. Bile so izredno prizadevne in se niso ustrašile nobene nevarnosti in ne še tako hude zime. Včasih so regljale strojnice že zelo blizu, vendar pevske vaje zaradi tega niso bile prekinjene. Tudi 26. marca 1945 zvečer so vojskarska dekleta priredile slavnost v počastitev 4. obletnice, ko je jugoslovansko ljudstvo preprečilo pristop k trojnemu paktu, čeprav je bila že pred vrati aprilska ofenziva. Vse pevke so bile članice SKOJ ali ZSM.

Tudi po osvoboditvi se je kulturnoprosvetno delo veselo razmahnilo. Obnovili so prosvetno društvo »Planinca«, v katero so se včlanili stari in mladi. Prirejali so igre in njih pevski zbor je bil najboljši v idrijskem okraju. Iz raznih vzrokov pa so kmalu popustili in zdaj, kot kaže, nekdanje prizadevnosti ni mogoče več oživeti.

Mladina je po vsesplošni nedelavnosti družbenih organizacij preveč prepuščena sama sebi in gostilni, ki je na Vojskem, kot že marsikje, središče zabav. Te nam tudi v preteklosti niso bile ravno v čast.

Vendar se zdi, da je pitje v zadnjem času nekoliko popustilo, zanimanje pa se je preusmerilo v motorizacijo.

Resnično, zapravljanje časa po krčmah človeku neredko pripelje pred oči podobo iz tujega nasilja.

Sleherna slovenska knjiga je bila zaklad. In s kakšno ljubeznijo do lepega petja in slovenske besede se je mladina takrat zbirala; na skrivaj in v poznih nočnih urah se je bilo to zgodilo v kaki prav samotni domačiji. Lahko rečemo, da je bilo tedaj prizadevanje za prosvetljevanje mladine neprimerno večje. Res presenetljivo: kaj je res potrebno nasilje, ki se je začelo s plakatom po krčmah »Qui si parla soltanto italiano«, da se je rodila potrebna požrtvovalnost in ljubezen?

Bo pomagala jeremijada o samoizobraževanju?

Mogoče, saj Vojskarji naposled še niso pozabili: kolikor znaš, toliko veljaš!

Vendar moramo reči, da so povojne družbene razmere take, ki kažejo višjo stopnjo srčne kulture. Nekoč je bilo precej razširjeno tožbarjenje, ki je spodjedalo korenine marsikateri trdni kmetiji. Danes tega ni več.

Tatvin skoraj ni zaslediti. Ljudje so pač zaposleni in imajo primerne zaslužke. Prav tako ni več v navadi pretepanje med fanti, čeprav to še ni docela izkoreninjeno, zlasti ob alkoholnih spodbudah.

Več sporov je bilo zaradi lastninske pravice na zemljiščih. To so predvsem spori s kmeti, ki se sklicujejo na podatke stare katastrske mape. Na sodišče pa se pogosteje zatekajo matere zaradi preživninskih obveznosti nezakonskih očetov, ki brez posredovanja nerednokrat ne izpolnjujejo svoje dolžnosti. Tu in tam si pridejo navzkriž tudi zaradi nepremišljenih besed zoper čast in ime. Kaj hočemo, ljudje so bili glede tega vedno zelo občutljivi.

V večini domačij so ostali po vojni stari, onemogli ljudje, ki sami le stežka zmorejo obdelovati zemljo ali pa je sploh ne.

Mladi, ki delajo v rudniku, v tovarni ali v državnem gozdu, so spoznali, da zasebno kmetijstvo v hribih ob današnjih pogojih nima prihodnosti. Onemogli starši jih zaman vabijo domov. Dokler bodo mogli, bodo rinili sami in za silo obdelovali zemljo, naposled pa jo bodo prisiljeni oddati kmetijski zadrugi, kar bi mnogi že radi storili — seveda s pogojem za dosmrtno preživnino. Kot že rečeno, je zemlja v tem gorskem svetu dokaj nerodovitna. In tu se odpre drugi del vprašanja: kdaj bo zadruga lahko te naloge in obveznosti sprejela?

Saj tu je zajet velik kos splošne socialne problematike in tragike ostarelih kmetov, ki ne morejo več obdelovati in se preživljati na gruntu ali gruntiču, ki jim je pobral moč. A zdaj je ne morejo ne prodati, ne oddati v najem, ker je nihče noče, ne zasebnik, ne zadruga.

Kaj torej storiti?

Poslušajmo, kaj pogosto govore kmetje sami:

— Med vojno je bila živinoreja do kraja uničena, po vojni pa tudi še ni prišla čisto na zeleno vejo. Italijani so bili za te kraje predpisovali belansko pasmo, neprimerno za planine. In tej pasmi smo se na splošno upirali. To vrsto so nam vsiljevali naši strokovnjaki še nekaj let po vojni. Ko pa so sprevideli, da ne gre,

so predpisali sivorjavo švicarsko pasmo. Zadnje smo se bolj ali manj oprijeli, pač odvisno, kakšen je gospodar. Nekateri znajo iz malega napraviti mnogo, drugi pa še pečenke ne znajo pospraviti.

— Tu gor bi se splačalo uvesti živinorejo v večjem obsegu. Nekaki začetki sicer so, vendar preskromni in premalo načrtni. Sami ne zmoremo vsega, pomoč od drugod pa je tu redek gost. Dobro bi bilo, če bi o tem razmišljali tudi tovariši na občini, okraju ali celo v Ljubljani. Marsikdo od njih je tod partizanil in spoznaval naše potrebe in težave.

— Ne rečemo, da ne bi pomnožili dohodkov z rejo prašičev in perutnine, s pridelovanjem zelenjave, ki tu gori obilno zraste šele v poletnih mesecih, če se ne bi oklepali od pradedov znanih oblik gospodarstva. Le oglejmo si hleve. Temni so in zaduhli. Nikdar ne moreš pričakovati, da bi v njih zrasla zdrava plemenska živina. Včasih je še vola ali kravo sram, ko stopi v tak zanemarjen in nesodoben hlev.

— Sram ju je že — se vtakne vmes vaški šaljivec — ne vesta pa vseeno ne, kako težko je priti do denarja, da bi napravili spodobne hleve.

— No, nekaj hlevov je pa že takih, da ni ravno zadrege, če se le od kod odtrga kak mož, ki ima kaj besede in znanja o živinoreji — pride do besede kmet s cesarsko košatimi muštacami in z živimi očmi.

— Čemu pa imamo zadrugo in celo kmetijsko? Če bi se bolj ukvarjali z našim kmetijskim gospodarstvom in manj cedili sline po raznih »maržah«, pa bi bil žebelj že zadet. Nekaj bi primaknili sami in bi šlo.

— Glejte, tudi v mlekarstvu smo še vedno tam, kjer so bili naši dedje. Prav tako na preprost način pinjimo mleko. Razlika je le v tem, da so do zadnje vojne hodili iskat maslo razni prekupčevalci, največ Gorjanke, in ga nosili preko Govcev v Trst. Pred vojno je nekaj časa uspešno delovala mlekarna. Izdelovali so odlično čajno maslo. Ustanovilo jo je Konsumno društvo v Idriji. Z vojno pa je mlekarna

prenehala in stroje so odpeljali. V vsej vasi sta morda dva posnemalnika. Ali ne bi bilo mogoče tudi dandanašnji ustanoviti mlekarno?

— S tem bi se izognili tudi taki sramoti, kot je nas doletela, ko so v higienskem zavodu v Gorici pregledovali vzorce našega masla. Od 61 vzorcev so jih pri pregledu večino izvrgli. Kolikor toliko spodobnih vzorcev je bilo le deset. In tako je zadruga primorana, da maslo odkupuje in prodaja po najnižjih cenah.

— Vprašajmo se, kje so vzroki za tako nemarnost in zaostalost?

V odgovor bomo verjetno zvedeli tole:

— Tu živimo in lahko bi tudi sami prevalili kako skalo. Ni lepo, da samo obtožujemo in se pritožujemo. Poljedelstvo se ne splača zaradi hladnega podnebja in mnogih padavin. Res je, da je letina odvisna od vremena in da naša žita dobro zore le v toplih poletjih, res pa je tudi, da pri nas dobro uspevata oves in krompir. Pridelovali bi lahko odličen semenski krompir, zlasti ker v teh višinah ni nadlege pred koloradskim hroščem. Obilno in sočno zraste tudi sočivje, ali kaj nam pomaga, če ga zasejemo in sadimo le za domače potrebe.

— Če ni sadja, imamo pa toliko več gozdnih sadežev. Gob, zdravilnih zelišč in koreninic je več kot dovolj. Tudi to lahko prinese lepe denarce.

Najbistrejši pa se bo gotovo spravil na poglavitno:

— Potrebno nam je predvsem dvoje: sodobni hlevi za vzrejo plemenske živine in več iznajdljvosti in podjetnosti za pridelovanje semenskega krompirja.

— K temu bi za priboljšek dodali še: turizem in zimski šport. Seveda, rokave bomo morali zavihati sami, potem pa bi lahko potrkali na vrata na občini zaradi pomoči.

— Zadruga bo seveda morala bolj poprijeti. Ob vsem pa imamo gozd, ki je bil že od nekdaj osnovni vir zaslužka. Nekoč je cvetelo škafarstvo, pletenje košev

in izdelovanje raznega poljedelskega orodja. Kaj ko bi spet na to malo vrgli oči?

Pametna je uredba o negi, varstvu in izkoriščanju gozdov, ki nas navaja, da sekamo preudarno in le slabše vrste lesa. Gozd je ponos naše planote, bogastva in lepote. Tudi pogoj za turizem, ki je vsaj deloma že omogočen s cestami in z avtobusno zvezo, posebej pa s Planinskim domom idrijskih rudarjev.

S tem pa smo prišli do novega poglavja, ki ga imenujemo turizem.

V marsikakšnem planinskem predelu, kjer je tako kakor na Vojskem, po starem ne gre več, po novem se pa še ničesar niso lotili, kakor bi bilo treba. Marsikje radi govore o turizmu. Sliši se kakor povest o novi rajski ptici.

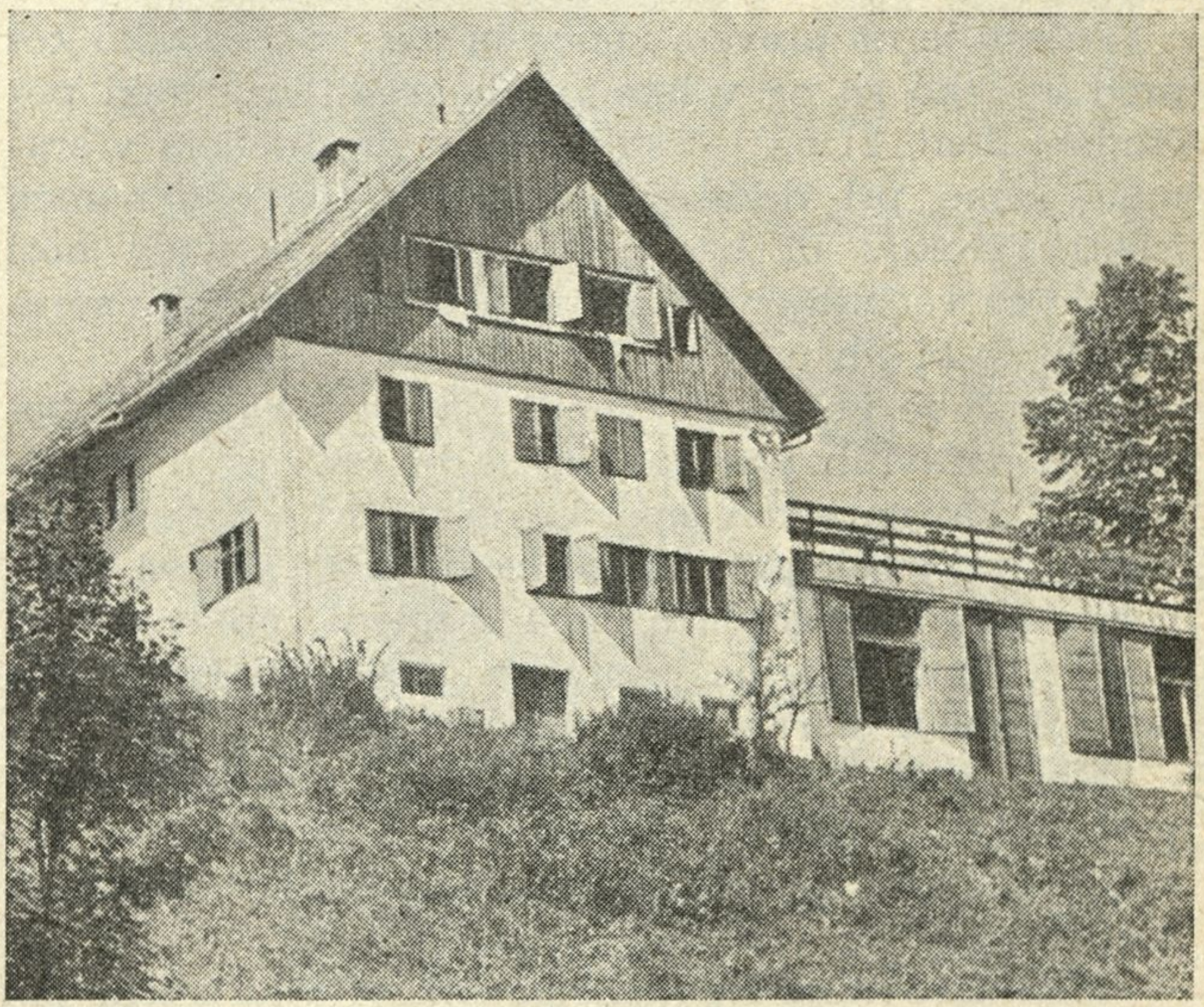

Planinski dom idrijskih rudarjev na Vojskem je pomembna turistična postojanka

Na Vojskem so prav gotovo taki kotički, da rajska ptica ne bi pobegnila, samo udomačiti bi jo bilo treba, ali morda še bolje: domačine pripraviti na njene zahteve. Kakor vsaka nova reč, je tudi ta zahtevna.

Do nedavnega sta bili na Vojskem dve gostilni, ki v ničemer nista ustrezali najosnovnejšim zahtevam sodobnega gostinstva.

Eno od teh je odkupilo idrijsko planinsko društvo in jo s pomočjo rudnika prezidalo in preuredilo v lep in prijeten dom rudarjev.

Dom je dostopen tudi planincem. In v spodbudo morebitnim gostom dodamo še to, da sta v domu prenočišče in dvorana za kulturne prireditve, na smuškem terenu pa je zgrajena skakalnica in napeljana celo žičnica.

Skratka: skromni temelji za razvoj turizma so položeni.

Začeto je na pravem koncu in načrtno, ne tako kot pred leti, ko so na veliko začeli graditi rudarski počitniški dom, ki pa je ostal sebi in graditeljem v sramoto samo pri dozidanih temeljih. Ni naš namen iskati vzrokov in krivce, vsekakor pa nekdo nosi krivdo za večmilijonsko škodo. Kaj vse bi lahko spremenili, če bi jih prav obrnili!?

Po toči je prepozno zvoniti, zato naj raje teče beseda o naravnih lepotah. Tu ne bo zadreg in ne zamere, zakaj naravnih lepot kraju ne primanjkuje. Vse pogoje za širokopotezen turizem ima: zdravo podnebje, mogočne gozdove, lepe razglede, predvsem pa mir in tišino; kraj pa je prav na gosto založen z zgodovinskimi in naravnimi zanimivostmi.

Med zgodovinskimi naj bo zopet omenjen muzej partizanske tiskarne »Slovenija« in partizansko pokopališče, kjer počiva 305 partizanov najrazličnejših narodnosti.

Med naravnimi lepotami pa slikovito turistično pot na Goljake, od koder je lep razgled na Jadransko morje. Prezrt seveda ne sme biti Hudournik, do kate-

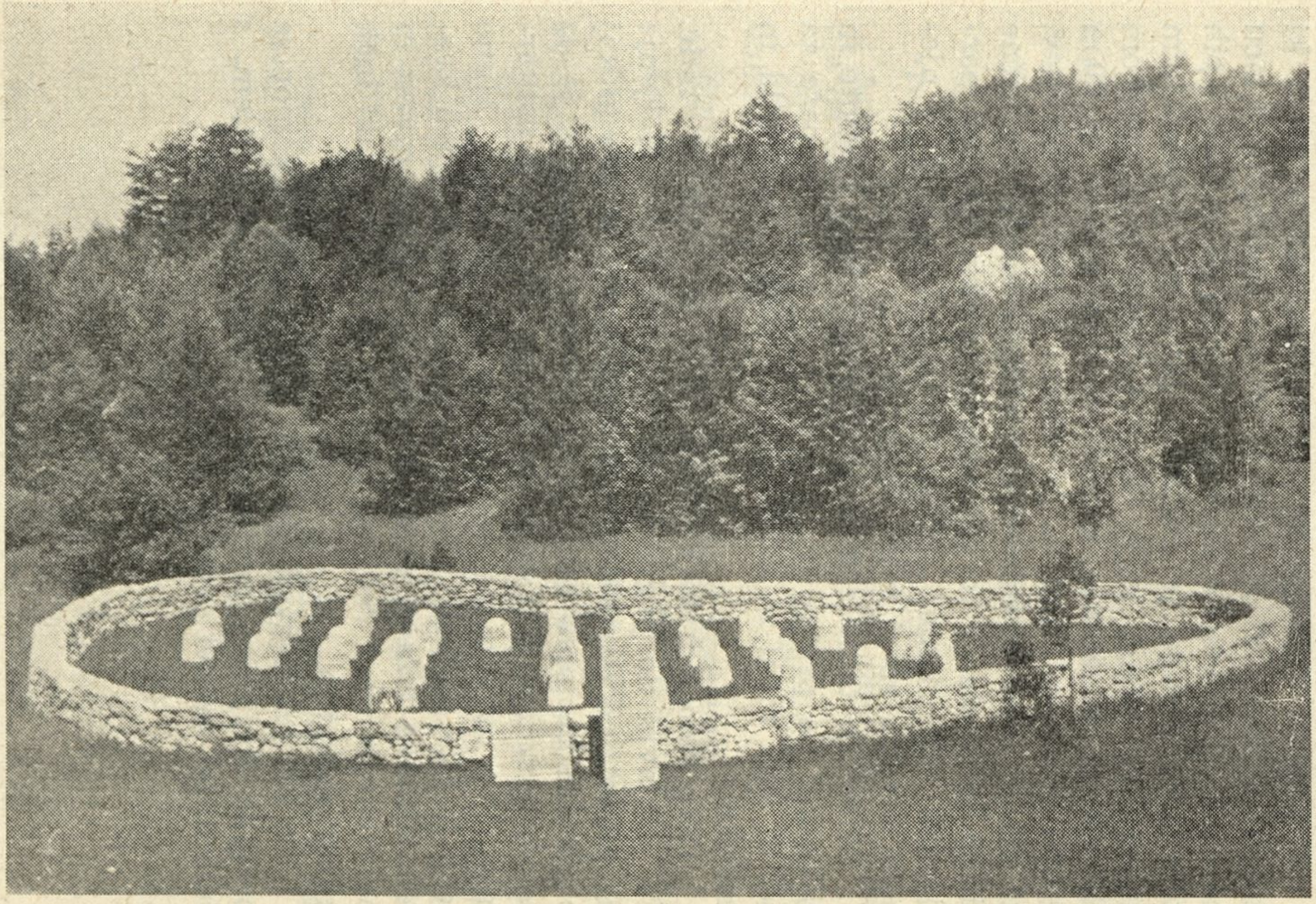

Partizansko pokopališče na Vojščici, kjer je grob tristopetih partizanov različnih narodnosti

rega pridemo mimo partizanskega pokopališča in domačije na Vojščici, kjer je dalje časa prebival POOF za Slovensko Primorje.

V bližini Vojščice je tudi podzemeljska jama, ki doseže globino 42 metrov in se na spodnjem koncu konča z 20 m visoko dvorano. V njej je mnogo lepih kapnikov. Druga je Hvalova jama na Perdenskem vrhu. Rov vanjo je v strmem bregu nad potokom Gačnik in se kmalu razširi v 30 m visoko in 20 m dolgo dvorano. Tudi tu je veliko kapniških okrasov, ki jih je narava ustvarila v dolgih tisočletjih večne tišine in hladu. V to jamo so se zatekli nekateri partizanski odbori med zadnjo ofenzivo leta 1945. V njenem zavetju so si rešili življenje.

Še več je takih zanimivosti, pobarvanih z lepoto in zatišjem; na pretek in v izobilju je slikovite paše za oči in tudi miru za ljudi, željnih tihega razvedrila in počitka.

Tako smo z našo kroniko prišli do zadnjih vrstic. Od poglavja do poglavja smo skušali zajeti življenje na planoti od davnih dni do sodobnosti. Morda je kaj poglavitnega opisano preveč površno, vendar je iz celote razvidna pomembnost krajev, kjer se je ustvarjalo prvo osvobojeno ozemlje na Primorskem. Mimo tega je bila najboljša volja, prikazati ljudi iz teh krajev, njihove težave in prizadevanja, njihovo zavest in požrtvovalnost v velikem boju za svobodo v taki luči, kakor zaslužijo.

Ta luč pa je svetla in sije v prihodnost, kamor se pretaka življenje, prepleteno s trnjem in cvetjem, s čudežnimi sadovi svobode.

Viri

Pri pisanju te knjige sem, razen lastnih spominskih zapiskov in številnih ustnih virov, uporabil še naslednje pripomočke:

Simon Rutar: Zgodovina Tolminskega

Mihael Arko: Zgodovina Idrije

Ivan Regent: Poglavja iz boja za socializem

Arhiv NOB v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja na Slovenskem v Ljubljani

Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov

Ervin Dolgan-Janez: Začetki na Primorskem

Dr. Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji

Tone Ferenc: Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943

Franta Komel: Narodnoosvobodilna borba v Sloveniji.

Razen teh sem črpal podatke še iz nekaterih člankov dr. Iva Juvančiča, dr. Franca Škerlja, dr. Pavle Jerina-Lah, Zorka Jelinčiča, Andreja Pagona-Ogareva in nekaterih drugih.

Vsem, ki so mi pri pisanju te knjige pomagali z nasveti, se na tem mestu lepo zahvaljujem!

Kazalo

Uvodna beseda 5
Križišče partizanskih poti 11
Delavci — znanilci novih časov 25
Hudič pod Školom 37
Dvoglavi orel je planil na plen 55
Oblaki nad sončno deželo 67
Plaz se je sprožil (1941)) 89
Zrnje se loči od plev (1942) 104
Leto največjega nasilja (1943) 141
Odločilno leto (1944) 186
Zmaga in svoboda (1945) 220
Preozka so izhojena pota 233

Lj. pr-20.2.64

COBISS %042%00
NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
0000042722 3

Črtomir Šinkovec
Oblaki nad sončno deželo

Urejuje
Vladimir Kavčič

Oprema
Savo Sovre

Založil
Zavod »Borec«

Za zavod
Josip Logar-Božo

Natisnila
tiskarna ČZP »Ljudska pravica«
v Ljubljani

Decembra 1963
300 izvodov

Narodna in univerzitetna knjižnica - Ljubljana

TETNA
3

je kmalu prešel k pisanju in začuda hitro so neboglјeni prvenci zagledali beli dan. Policija je to zabeležila kot hud prekršek. Prvo hišno preiskavo je doživel s petnajstim letom; odtlej pred policijo ni imel več miru.

Italijanska napoved vojne Jugoslaviji ga je dohitela na poti v internacijo. Ta pot bi bila še bridkejša, če je ne bi krepila vera, da bo ta vojna tudi za Primorsko odločilna. Jeseni 1942 so ga zaradi bolehnosti začasno odpustili s Sardinije, in v domačem kraju se je srečal z osvobodilnim gibanjem. Temu je zopet sledila ječa in pot pred sodišče za zaščito države. Ob povratku, po zlomu Italije, je odšel v partizane. Sprva je opravljal razne naloge, potem je bil od PNOS imenovan za referenta za šolstvo in prosveto v idrijskem okrožju.

Po osvoboditvi je bil nekaj časa v Trstu, nato je opravil maturo in se vpisal na ljubljansko univerzo. Nekaj časa je tudi služboval pri MIP v Beogradu, nato pa urejeval Cicibana in pri Tovarišu. Leta 1952 je izdal pri MK zbirko otroških pesmi Rožna zibelka.

Pobuda za to knjigo izhaja v glavnem iz hvaležnosti do ljudi, ki so pomagali ustvarjati prvo primorsko osvobojeno ozemlje. To je sicer skromna oddolžitev, vendar naj bo toplo priznanje vsem, posebno domačinom, ki so karkoli prispevali za osvoboditev Primorske, zlasti pa njim, ki so v tem boju darovali svoja življenja.

Predvsem njim je posvečena ta knjiga!